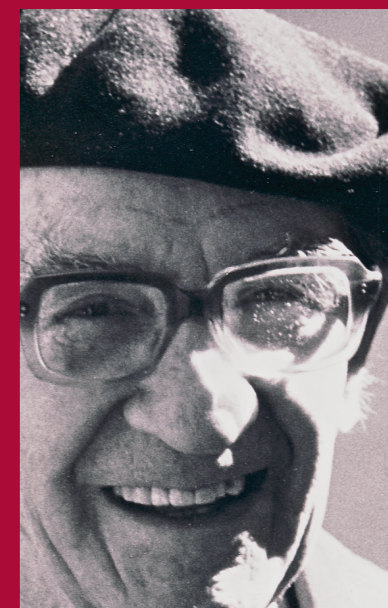

E számunk szerzői:

Havasi Krisztina**K. Lengyel Zsolt****Kerny Terézia****Mentényi Klára****Szőke Béla Miklós****Végh János****Wehli Tünde**

Lírai-szubjektív lesz, amit mondani fogok. Ötvennyolc éve lesz az ősszel, hogy itt, ebben a teremben átvettem a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészdoktori oklevelét. Álmomban sem gondoltam arra, hogy valamikor megint itt fogok állni, még hozzá ilyen megtisztelő alkalommal. De úgy érzem, az érdem voltaképp nem is az enyém, hanem azé a tudományos etikai hagyományé, amely a múltat összeköti a jelennel. Ezt a szellemet érezhettem már a szülői házban, ezt adták Nagykanizsán a piaristák, ezt kaptam Budapesten az Eötvös Collegiumban és az egyetemen is elsősorban mesteremtől, Hekler Antaltól.

Az elmúlt tíz-tizenöt évben többször számot kellett adnom arról, hogy mit is csináltam. Nekem szegezték a kérdést is, hogy miért. Ezeken elgondolkodva egyre gyakrabban jutott eszembe Szent Ágoston himnuszának kezdő és záró sora, amely – emlékezetem szerint Babits Mihály fordításában – így szól: **„Mind, akik békére vágytok, nézzétek az igazságot.”** Rájöttem azonban, hogy a sor második felére rosszul emlékeztem. Úgy járt a fejemben, hogy **„mind, akik békére vágytok, keressétek az igazságot”**. A nagy ókeresztény filozófusnak az örök, abszolút igazságra vonatkozó gondolata mintegy a földi realitás szintjére leszállítva élt bennem. A békét, amiről szó van benne, azt – úgy érzem – megértettem, sőt tapasztaltam, meg is éltem. Be kell vallanom ugyanis, hogy szembekerülve problémákkal jóformán mindig a bíráló kritika, az ellentmondás szelleme volt nálam a kiindulópont. De a vitában ellenfelemet sosem tekintettem ellenségemnek. Valahogy megértettük, hogy közös a célunk, ugyanazt keressük: az igazságot. Márpedig az emberi békeesség nem mozdulatlan, tétlen nyugalom, hanem cselekvő emberek harmóniája kölcsönös megbecsülés és szeretet alapján. Így történhetett, hogy véleménykülönbségek, ellentétek igazi, emberi barátságához vezettek.

Épp ezért most hálás köszönetet mondok az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a megtisztelő kitüntetésért, mindenkinek, aki, akár csak én, a múlt valósága után érdeklődik, azt keresi, ide s tova hat évtizedes fáradozásaim tanulságát a Szent Ágoston-i verssor parafrázisában foglalhatom össze: **„Mind, akik békére vágytok, keressétek, nézzétek és irjátok az igazságot!”** Köszönöm.

Bogyay Tamás
díszdoktorrá avatásakor elhangzott beszéde
Budapest, 1990. június 19.

Tudományos tanácsadók

Dávid Ferenc
Galavics Géza
Gellér Katalin
Marosi Ernő
Tímár Árpád
Végh János

Szerkesztőbizottság

András Edit
Andrási Gábor
Beke László
Havasi Krisztina
Kerny Terézia (főszerkesztő)
Pataki Gábor
Pócs Dániel
Sisa József

E számunk szerkesztője

Havasi Krisztina

Olvasószerkesztő

Schmal Alexandra

Képfeldolgozás

Makky György

Angol nyelvű összefoglalók

Szegedy-Maszák Zsuzsanna

Szerkesztőbizottság elnöke

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Következő számaink témáiból:

Reprezentáció
Középkor és reneszánsz
Mozdulatművészet
A kritikai teóriák és a lokalitás

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

Magyar Kultúra Alap

A főszerkesztő elektronikus postacíme: **teresia@arthist.mta.hu**

HU ISSN 0133-1531

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet

és az Argumentum Kiadó Kft.

Felelős kiadó Sisa József mb. igazgató és Láng József

Lapterv: Schmal Károly

Tördelés: Hodosi Mária

Nyomta és kötötte az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

A lap megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Argumentum

Előfizethető a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletágánál (1089 Budapest, Orczy tér 1.),

valamint (könyvtárak részére) a Könyvtárellátó Nonprofit Kft.-nél (1134 Budapest, Váci út 19.).

Példányonként megvásárolható az Argumentum Kiadóban (1085 Budapest, Mária u. 46.).

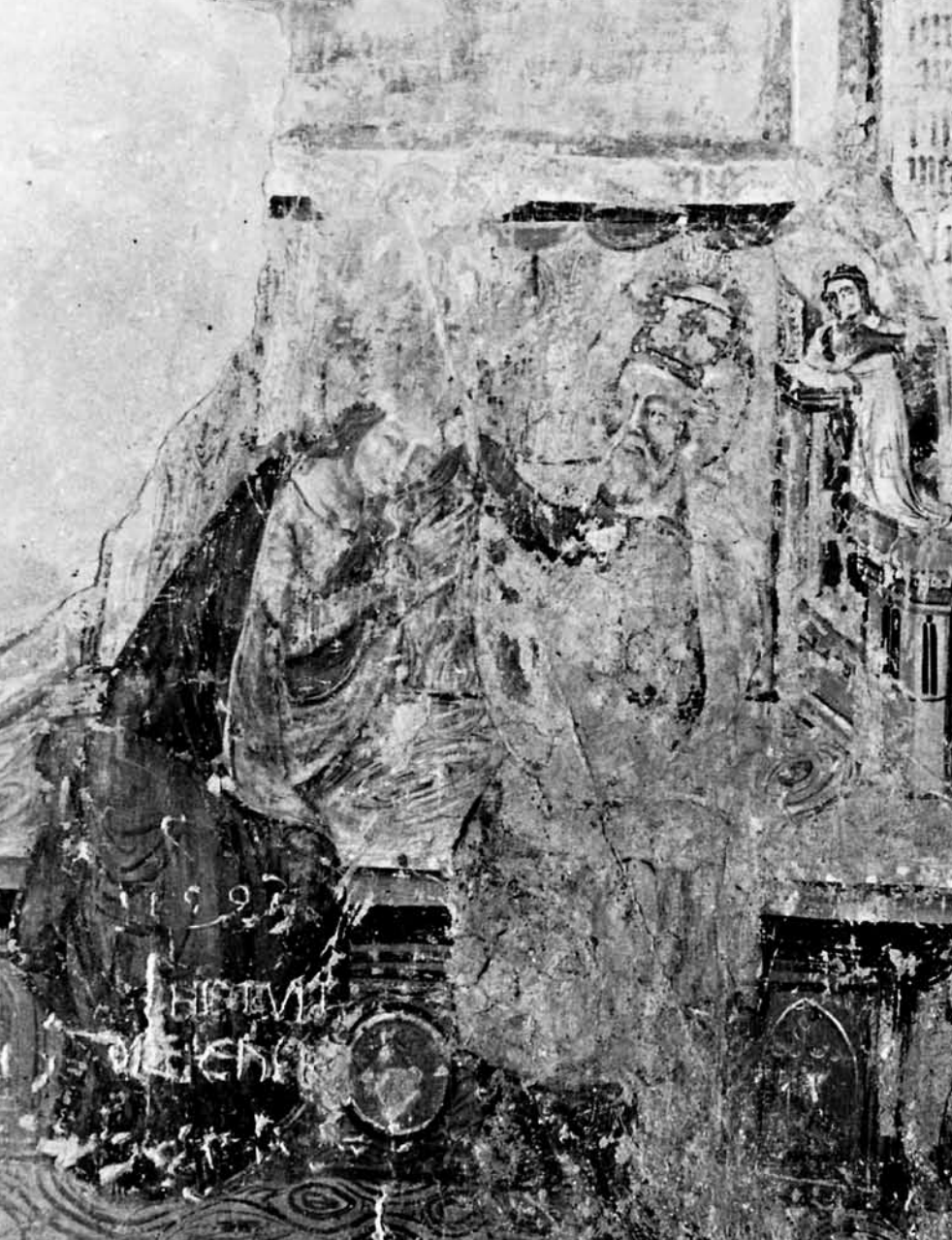
Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.)

Előfizetési díj egy évre: 6000 Ft Ára példányonként 1500 Ft

ars hungarica 2012

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata
XXXVIII. évfolyam

3.

Fragment of text at the top of the page, partially cut off.

Fragment of text on the right side of the page, written in a medieval Gothic script. The text is arranged in a column and appears to be a continuation of a larger passage.

Fragment of text at the bottom left of the page, possibly a signature or a small inscription.

Bevezető

Bogyay Tamás pályaképe röviden.....	301
Kerny Terézia: Bogyay Tamás és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetének kapcsolata.....	304

Tanulmányok

K. Lengyel Zsolt: „Annyi bizonyos, hogy a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.” Pillanat- és helyzetképek Bogyay Tamás életútjáról.....	308
Mentényi Klára: Bogyay Tamás kőszegi szülőháza	328
Wehli Tünde: Bogyay Tamás és Johannes Aquila	341
Szőke Béla Miklós: Bogyay Tamás és a Karoling-kori Mosaburg/Zalavár	358

In memoriam

In memoriam Boskovits Miklós, 1935–2011 (<i>Végh János</i>)	373
---	-----

Bogyay Tamás 1987 áprilisában Spoletóban
a „Popoli delle steppe. Unni, avari, ungari” című nemzetközi konferencián (MTA BTK MI)

Bogyay Tamás pályaképe röviden

1909. április 9-én (téves anyakönyvi bejegyzés szerint április 8-án) született Kőszegen. Édesapja, Bogyay Lajos, az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének huszár főhadnagya, a kőszegi katonai alreáliskola tanára. Édesanyja, Pauler Katalin, Pauler Gyula történész lánya. Testvérei Bogyay Attila és Bogyay Piroska. A család 1914-ben Kőszegről Nagykanizsára költözött.

Bogyay Tamás 1915–1919 között Nagykanizsán járt elemi iskolába, majd ugyanott 1919–1927 között a piarista gimnáziumba.

1927–1931-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarának hallgatója volt magyar-francia, illetve olasz szakokon. Később olasz helyett művészettörténetet hallgatott Hekler Antal tanszékén.

1931–1932-ben az Eötvös Collegium bentlakó tagja. Tanárai többek között Hekler Antal, Farkas Gyula, Moravcsik Gyula, Horváth János, Eckhardt Sándor, Pauler Gyula voltak.

1932. április 30-án magyar-francia szakos tanári oklevelet szerzett.

1932-ben írta Hekler Antalhoz A művész a korai középkorban című doktori értekezését, amelyet 1932. október 29-én summa cum laude védett meg.

1933–1935 között díjtalan gyakornok volt az egyetem Művészettörténeti és Klasszika Archaeológiai Tanszékén Hekler Antal mellett.

1932/1933. tanév második felében ösztöndíjas volt a Berli Collegium Hungaricumban.

1933/1934. tanév első felében ösztöndíjjal kutatott a Római Magyar Történelmi Intézetben.

1935 júliusától 1939 végéig a Zala vármegyei királyi tanfelügyelői hivatalban dolgozott Zalaegerszegen, tanügyi fogalmazó gyakornokként.

1938-ban és 1939-ben Hekler Antal és Friedrich Gerke által szervezett dél-németországi és ausztriai tanulmányutakon vett részt.

1939. augusztus–szeptemberben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ösztöndíjával részt vett a perugiai nyári egyetemen (Università per stranieri), és hosszabb tanulmányutat tett Észak-Itáliában.

1940. január 15-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, a népiskolai, majd a szakoktatási ügyosztályon dolgozott.

1943 augusztusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium művészeti ügyosztályára került, ahol miniszteri titkárként a műemlékvédelem és a külföldi kiállítások referense lett.

Bogyay Tamás az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején müncheni dolgozószobájában, a háttérben szülei, Bogyay Lajos és Pauler Katalin fényképével (MTA BTK MI)

1944 végén hivatalból beosztották a Szépművészeti Múzeum Szentgotthárdra szállított műkincseinek leltározására.

1945. március 30–31-én a magyarországi műkincsszállítmány hivatalos kísérőjeként hagyta el az országot. Neki köszönhető, hogy a magyarországi műkincsek a háború végén az amerikai hadsereghez, a müncheni Central Art Collecting Pointba kerültek. A háborút követő években Bogyay a magyar állam alkalmazottjaként maga is részt vett a Magyar Visszaszolgáltatási Bizottság munkájában. Feleségével haza szerettek volna térni, ez azonban kétszer – 1946-ban és 1947-ben – is meghiúsult; a fordulat éve után a magyarországi politikai helyzet miatt letettek erről. Ezekben az években a bajor (chiemgau) Alpokban fekvő Staudach-Egerndachban Bogyay egy kegytárgyakat készítő műhelyben dolgozott szakmunkásként, majd munkanélküli lett.

Az 1940-es évek végétől bekapcsolódott a németországi és nemzetközi művészettörténeti kutatásba, intenzív kapcsolatokat ápolott külföldön dolgozó magyar és magyarországi kutatókkal is.

1952 januárjától 1974-es nyugdíjba vonulásáig a Szabad Európa Rádió szerkesztő munkatársa volt, Kőszegi Ákos álnéven tudósított.

Az 1962–1963-ban megalakult Münchener Magyar Intézet (MMI) / Ungarisches Institut München (UIM) vezetője 1968-ig, majd haláláig annak meghatározó munkatársa volt.

1985-ben az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport meghívására először volt módja ismét Magyarországra látogatni, ettől kezdve rendszeres résztvevője volt hazai tudományos konferenciáknak.

1989-től szakértőként bekapcsolódott a jáki bencés apátság templom nyugati részének újrainduló kutatásába, rendszeresen látogatta a zalavári ásatásokat is, és magyarországi konferenciákon adott elő (Esztergom).

1990 júniusában az ELTE Bölcsészettudományi Karának díszdoktorává avatták.

1992 őszi szemeszterében az ELTE Művészettörténeti Tanszékén a középkori magyar művészet témakörében „Az Árpád-kori magyar művészet problémái” címmel tartott előadásokat.

1994 február 8-án hunyt el Münchenben.

Bogyay Tamás a jáki templom nyugati kapuja előtti ideiglenes állványon, 1990. szeptember 7-én (Mezey Alice felvétele)

FONTOSABB FORRÁSOK ÉS ÍRÁSOK BOGYAY TAMÁS PÁLYÁJÁRÓL¹

Források

- BOGYAY, Thomas von: Zentralstelle für ausländisches Bildungswesen in Göttingen. (Ösfogalmazvány, gépirat), München, 1952. július 19. Gépirat, Ungarisches Institut, Regensburg. Bibliothek, Sondersammlungen: Nachlaß Thomas von Bogay 13: Korrespondenz, alte Reihe, W–Z.
- BOGYAY Tamás: Magyar Nemzeti Bizottság Irodájának. (Ösfogalmazvány, gépirat), München, 1952. február 5. Ungarisches Institut, Regensburg. Bibliothek, Sondersammlungen: Nachlaß Thomas von Bogay 11: Korrespondenz, alte Reihe, K–P.
- BOGYAY, Thomas von: Ein subjektiver Bericht über meinen bisherigen Lebensweg. (Gépirat, 1978/1979 körül) Ungarisches Institut, Regensburg. Bibliothek, Sondersammlungen: Nachlaß Thomas von Bogay, Biobibliographische Schriften-sammlung.
- Dem Sonnenschein, dem Regen mit gleichem Mut entgegen [1989]. Marlene FARKAS im Gespräch mit Thomas von Bogay, *Ungarn Jahrbuch*, 17(1989), 1–7.
- Televíziós interjú Bogay Tamással [1988]. Beszélgetőtárs MAROSI Ernő, szerkesztő ÉZSIÁS Anikó, rendező SZAKÁLY István, riporter SZÉNÁSI Sándor. Sajtó alá rendezte LACZKÓ Ibolya, *Ars Hungarica*, 2(1994), 259–276.
- BOGYAY Tamás: Bogay Tamás életrajzi adatai. Gépirat, München 1991/1992 körül. Ungarisches Institut, Regensburg. Bibliothek, Sondersammlungen: Nachlaß Thomas von Bogay, Biobibliographische Schriftensammlung.

Szakirodalom

- ADRIÁNYI Gábor: Bogay Tamás és a Münchener Magyar Intézet, *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*, 2(1996), 15–20.
- K. LENGYEL Zsolt: Bogay Tamás (1909–1994), *Hungarológiai Értesítő*, 13(1994), 312–315.
- K. LENGYEL, Zsolt: Umwege eines Gelehrtenlebens. Aus Biographie Thomas von Bogays (1909–1994), *Ungarn-Jahrbuch*, 27(2004), 81–111.
- K. LENGYEL Zsolt: Bogay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban, *Ars Hungarica*, 1(2007), 118–172.
- KOVÁCS Éva: Bogay Tamás halálára. (1909. IV. 8–1994. II. 8.), *Ars Hungarica*, 22(1994), 207–210.
- MAROSI Ernő: Ják és Esztergom, Bogay Tamás művészettörténeti munkásságának két sarokpontja, *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*, 2(1996), 27–30.
- PROKOPP Mária: Bogay Tamás XIV. századi művészettörténeti kutatásai, *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*, 2(1996), 21–26.
- SZÁNTÓ Konrád: Bogay Tamás egyháztörténeti munkássága. (A 80 éves kutató ünnepi köszöntése), *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2(1990), 7–15.
- SZÁNTÓ Konrád: Bogay Tamás, a modern történetírás halhatatlan alakja, *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*, 2(1996), 9–14.
- WEHLI Tünde: In memoriam Bogay Tamás (1909–1994), *Művészettörténeti Értesítő*, XLIII(1994), 3–4. sz., 275–281.

Összeállította: Havasi Krisztina

¹ E helyütt csupán az elmúlt közel két évtized Bogay Tamásról szóló legfontosabb írásait és forrásait idézzük a további tájékozódáshoz, mivel az utóbbi években több olyan, Bogay munkásságával foglalkozó tanulmány is született – lásd egyebek mellett K. Lengyel Zsolt írásait –, amelyek részletesen, a teljesség igényével közlik a Bogayval kapcsolatos szakirodalmat, illetve Bogay Tamás bibliográfiáját is. Az UIM-ben őrzött források tanulmányozásához nyújtott segítségért köszönet K. Lengyel Zsoltnak és Busa Krisztinának.

A folyóiratunk jelen és soron következő számában megjelenő írások a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete által 2009. december 14-én rendezett konferencián – Emlékkülés Bogay Tamás (Köszeg, 1909. április 9. – München, 1994. február 8.) születésének 100. évfordulója tiszteletére – elhangzott előadásokat, valamint a témához és a magyarországi középkorkutatáshoz kapcsolódó újabb eredményeket mutatják be. A tanulmányok és recenziók eredendően egy kötet részét képezték, azonban végül két folyóiratszám formájában jelenhetnek meg. Az írások 2012 tavaszán lezárt állapotokat tükröznek.

Kerny Terézia

Bogyay Tamás és az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport / Kutatóintézet kapcsolata¹

Bogyay Tamás, mint ezt hatalmas levelezése és kollégáink meleg hangú elbeszélései, nekrológjai bizonyítják, mindvégig fönntartotta kapcsolatát a Művészettörténeti Kutató Csoport, majd Kutatóintézet munkatársaival az emigrációban.

Kovács Éva (1932–1998) már az 1960-as évek közepétől, Marosi Ernő, Tóth Melinda, Wehli Tünde pedig a hetvenes évektől kezdve, egyre rendszeresebbé váló müncheni tartózkodásaik alkalmával sohasem mulasztották el őt fölkeresni. Különlenyomatokkal, az idehaza eléggé bajosan megszerezhető friss szakirodalommal távoztak tőle. Kimerítő eszmecsere folytattak vele, amelynek során mindig megosztotta velük új kutatási megfigyeléseit, eredményeit a magyar Szent Koronáról, az Árpád-kori kőfaragványokról, Jákról, Johannes Aquiláról vagy az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház nyugati díszkapujáról, a Porta Speciosáról – egy szóval a középkori magyar művészet kardinális jelentőségű emlékeiről és problémáiról. Bogyay Tamás abszolút szellemi mércét jelentett számukra, a Marosi Ernő, majd Galavics Géza vezette I. Régi Magyar Művészeti Osztály pedig tudatosan és következetesen folytatta tovább az általa megkezdett kutatásokat. Előfordult, hogy a címmel is kifejezték ezt az azonosulást. Például Wehli Tünde *13. századi magyarországi ívmező domborművek* című tanulmánya egyértelműen Bogyaynak a katolikus egyháztörténészek egyesülete 1936-ban alapított kiadványában, a *Regnumban* közölt *Isten Báránya. Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívmező díszítésének ikonográfiájához* írására utal. Wehli Tünde publikációja a Művészettörténeti Kutató Csoport és székesfehérvári István Király Múzeum közös kiadványában, az *Árpád-kori kőfaragványok* című katalógusban jelent meg, melynek előzéklapjára a következő ajánlás került: „Bogyay Tamásnak érdekes kiállítás helyett sajnos csak írásos tükröképét ajánlja szeretettel Tóth Melinda.” Ezek a rejtett, eldugott utalások nem kis bátorságot és kiállást jelentettek azokban az években.

Magam 1985. október 3-án láttam először Bogyayt, amikor a Kutató Csoport meghívására, több évtizedes távollét után végre engedélyezték hazautazását. A *Középkori magyarországi művészet néhány művészetszociológiai problémája* című előadását a Johannes Aquila-kérdéskörnek szentelte, amely az 1950-es évektől kezdve foglalkoztatta. A tanácssterem, ezt talán mondanom sem kell, zsúfolásig megtelt. Valamennyi kollégám ott volt, s eljött csaknem az összes medievista, hiszen mindenki kíváncsi volt az élő legendára. Kitűnő előadása után Marosi Ernő, a Kutató Csoport igazgatóhelyettese végigvezette az akkor még a budai Prímási Palotában (Úri utca 62.) működő intézményben, s ha jól emlékszem, a pecsétmáskészítő-gyűjteményben hosszabban elidőzött, ahol

Kerny Terézia, MTA BTK Művészettörténeti Intézet, tudományos munkatárs. Kutatási területe: középkori és barokk ikonográfia, tudománytörténet, műemléki topográfia. E-mail: teresia@arthist.mta.hu

Terézia Kerny, research fellow at the Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences; fields of research: medieval and Baroque iconography, history of scholarship, topographical survey of historic monuments. E-mail: teresia@arthist.mta.hu

¹ Elhangzott a Bogyay Tamás születésének századik évfordulója tiszteletére rendezett emlékülésen.

Bodor Imre megmutatta neki a kollekciónak érdekesebb darabjait. Előadása, amely a mai napig megkerülhetetlen alapmű a téma kutatói számára, egy évvel később megjelent az *Ars Hungaricában*.

Ezt követően többször is hazalátogatott, s amikor csak tehetett, fölkereste az Intézetet. 1988-ban Ézsiás Anikó szerkesztésében, Szakály István rendezésében dokumentumfilmet forgattak róla a Magyar Televízióban. Az egyik kérdező Marosi Ernő volt.

Az 1980-as évek közepén kezdődtek a középkori magyarországi művészet egyik kulcsemlékének, a jáki apátsági templomnak a régészeti, művészettörténeti, konzerválási és restaurálási munkálatai. A művészettörténeti kutatásokba bekapcsolódott az Országos Műemlékvédelmi Hivatallal kötött megállapodás értelmében a Kutató Csoport frissen érkezett kollégája, Szentesi Edit. Tőle tudom, mennyi segítséget kaptak a templom addig egyetlen monográfusának számító Bogoy Tamástól az ásatások, fölmérések során felmerülő kérdések tisztázásában. 1999-ben a kutatásokat összegző tanulmánykötetet a szerzők az ő emlékének ajánlották.

Bogoy Tamás örvendetesen megszorodott látogatásainak 1994-ben bekövetkezett halála vetett véget. Hagyatékának egy részét a Kutatóintézet kapta meg, az ügyintézővel Wehli Tündét bízták meg. Míg tisztázatlan körülmények között azonban az anyag jelentős része eltűnt az út során. A szerencsésen megérkezett maradék a könyvtárba került.

Wehli Tünde írta meg Bogoy nekrológiáját, s állította össze első bibliográfiáját is a *Művészettörténeti Értesítőben*. Az *Ars Hungaricában* Kovács Éva méltatta életművét. Ugyanebben a számban jelent meg az 1988-as televíziós interjú szövege is. Két évvel később, a *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv* 1996-os emlékszámbában *Ják és Esztergom, Bogoy Tamás művészettörténeti munkásságának két sarokpontja* címmel Marosi Ernőirt róla tanulmánytörténeti összefoglalót.

Időközben a Müncheni Magyar Intézet Irattárában maradt hagyatékot K. Lengyel Zsolt, a Müncheni Magyar Intézet igazgatója, a *Studia Hungarica* és az *Ungarn-Jahrbuch* kiadója és főszerkesztője kutatta, majd az *Ars Hungaricában* közölt átfogó tudománytörténeti összefoglalót bőséges jegyzetapparátussal Bogoy Tamásnak az emigrációban kifejtett magyarságtudományi munkásságáról, s egészítette ki irodalomjegyzékét a kéziratban maradt művekkel, a különböző eldugott, nehezen hozzáférhető helyen közölt írásaival, recenzióival. A Münchenben őrzött fényképeket és levelezést 2008-tól az Intézet fiatal kutatói ösztöndíjasa, Havasi Krisztina kezdte feldolgozni részben ösztöndíjak, részben egy 2009-ben kötött intézményi megállapodás keretében.

Bogoy Tamás és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet kapcsolata tehát mindvégig töretlen volt. A diskurzus mind az emigráció éveiben, mind a rendszerváltás után folyamatosan működött, s igen termékenynek bizonyult. Úgy tűnik végre, hogy hagyatékának sorsa is rendeződni látszik, melynek teljes jegyzékét talán hamarosan kézbe vehetjük. Levelezéséből is izgalmas információk várhatók. Egy gondosan megjegyzetelt tanulmánykötet megjelentetése is fontos lenne, mert nem elavult, ásatag művek, hanem eredeti gondolatokat, s máig érvényes megállapításokat tartalmazó írások újraközléséről lenne szó. Az emlékülés a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet korábbi közös, nagy érdeklődésre számot tartó tudománytörténeti rendezvényeinek sorába illeszkedett. Magas színvonalú előadásainak² közlése szintén e nemes tradíció része.

² Emlékülés Bogoy Tamás (Kőszeg, 1909. április 9. – München, 1994. február 8.) születésének századik évfordulója tiszteletére. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat és az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete által rendezett konferencián, 2009. december 14-én elhangzott előadások: K. Lengyel Zsolt (Ungarisches Institut / Magyar Intézet, Regensburg): Bogoy Tamás emlékezete és hagyatéka; Marosi Ernő (MTA MKI): Bogoy Tamás középkor-koncepciója; Wehli Tünde (MTA MKI): Bogoy Tamás és Johannes Aquila; Havasi Krisztina (MTA MKI): Árpád-kori építészeti emlékek kutatása az 1930–1940-es években: Bogoy Tamás (1909–1994) és Csemegi József (1909–1963) munkássága levelezésük tükrében; Szőke Béla Miklós (MTA Régészeti Intézet): Bogoy Tamás és Zalavár; Szilárdy Zoltán: Magyar ruhás Szent Márton; Filmvetítés: Portréfilm Bogoy Tamásról (rendezte Ézsiás Anikó, MTV, 1988).

Terézia Kerny

The relationship between Thomas von Bogyay and the Research Team / Research Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences

Delivered at a session organized in commemoration of the centenary anniversary of the birth of Thomas von Bogyay (Kőszeg, April 9th, 1909 – Munich, February 8th, 1994)

As is apparent on the basis of his extensive correspondence and the earnest necrologies and fond remembrances of my colleagues, Thomas von Bogyay always maintained his relationship with the Research Team, later the Research Institute of Art History.

Éva Kovács (1932–1998), who had the good fortune of traveling to Munich as early as the mid-1960s, never failed to pay Bogyay a call, nor did Ernő Marosi, Melinda Tóth, or Tünde Wehli, who in the 1970s began taking increasingly frequent trips to the capital city of Bavaria. They brought back offprints and recently published works of secondary literature, which at the time were hard to come by in Hungary. They engaged in an exhaustive exchange of ideas, during which Bogyay always shared his newest observations and findings regarding the Hungarian holy crown, stone masonry of the Arpadian Age, Ják, Johannes Aquila or the Porta Speciosa, the western portal of the Cathedral of Saint Adalbert in Esztergom. In other words, they spoke on the topics and issues that are the cardinal points of medieval Hungarian art. For them, Thomas von Bogyay set the intellectual standard. The I. Department of Old Hungarian Art, lead first by Ernő Marosi and later by Géza Galavics, continued, quite deliberately and consistently, to pursue areas of research he had initiated. At times they expressed this identification with his work through their choices of titles. An essay entitled *13. századi magyarországi ívmező domborművek* [Tympanum Reliefs in the Art of 13th Century Hungary] by Tünde Wehli clearly refers to the study entitled *Isten Báránya. Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívmező díszítésének ikonográfijához* [The Holy Lamb. Data on the Iconography of Tympanum Decorations in Church Portals of the Arpadian Age], which was published in *Regnum*, a publication of the association of Catholic Church historians, which was established in 1936. Tünde Wehli's publication appeared in the catalogue jointly published by the Research Team for Art History and the King Saint Stephen Museum, entitled *Árpád-kori kőfaragványok* [Stone Carvings from the Arpadian Age]. The following dedication was printed on its endpaper: "Instead of an interesting exhibition, I, Melinda Tóth, fondly offer Thomas von Bogyay only a textual mirror image." At the time it took a considerable amount of courage to make such references, even if they were concealed.

I myself met Bogyay for the first time on October 3rd, 1985, when at an invitation of the Research Team he was allowed to return to Hungary after having lived abroad for decades. His lecture, entitled *A középkori magyarországi művészet néhány művészetszociológiai problémája* [Some Sociological Questions on the Art of Medieval Hungary], was dedicated to the subject of Johannes Aquila, a topic that had engaged him since the 1950s. Needless to say, the lecture hall was packed. All of my colleagues were there, but medieval scholars from other fields also attended, as everyone was eager to see Bogyay, who was something of a living legend. Following his engaging lecture, he was accompanied by Ernő Marosi, the assistant director of the Research Team, to see the institute housed at the time in the Primatial Palace (Úri Street 62), and if my memory serves me correctly, he spent a considerable amount of time in the Collection of Seals, where Imre Bodor showed him the more notable artefacts. His presentation was published the following year in *Ars Hungarica*, and to this day it remains an indispensable work for scholars of this subject.

Bogyay returned to Hungary several times after this, and whenever possible he always paid a visit to the Institute. In 1988, with Anikó Ézsiás as editor and István Szakály as director, the Hungarian State Television made a documentary film about him. One of the interviewers was Ernő Marosi.

In the mid-1980s archaeological, art historical, conservation and restoration work was begun on one of the key works of medieval Hungarian architecture, the Abbey of Ják. As agreed with the National Office for the Protection of Historic Monuments, Edit Szentesi, then a newly employed colleague of the Research Team and currently my office mate, joined the art historical research. I learned from her of the considerable assistance Thomas von Bogyay gave when questions concerning the excavations arose, for he was at the time the sole scholar to write a monograph on the history of the church. The volume of essays summarizing the research, which was published in 1999, was dedicated to his memory.

Bogyay's increasingly frequent visits were brought to an end by his death in 1994. A portion of his bequest was received by the Research Institute, and Tünde Wehli was appointed as its caretaker. Due to circumstances still unexplained, a significant portion of the material disappeared in the process of being transported. The portion which arrived safely was incorporated into the Library's collection.

Tünde Wehli wrote Bogyay's obituary and compiled the first bibliography of his work in the journal *Művészettörténeti Értesítő*. In *Ars Hungarica* Éva Kovács (1932–1998) praised his oeuvre. The text of the 1988 television interview was published in the same issue. Two years later Ernő Marosi wrote an essay on his place in the history of art history entitled *Ják és Esztergom, Bogyay Tamás művészettörténeti munkásságának két sarokpontja* [Ják and Esztergom, two Cornerstones of Thomas von Bogyay's Art Historical Scholarship]. It was published in the 1996 commemorative issue of *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*.

In the meantime the part of the bequest that remained in the Archives of the Hungarian Institute in Munich was studied by Zsolt K. Lengyel, the institute's director and publisher and editor of the journals *Studia Hungarica* and *Ungarn-Jahrbuch*. He published a broad survey in *Ars Hungarica* on the scholarship Bogyay had pursued on Hungarian culture as an émigré, accompanied by voluminous notes. He also supplemented the existing bibliography with works that remained in hand-written form, as well as essays and reviews that were hard to come by. In 2008 Krisztina Havasi began research as the recipient of a fellowship for young scholars at the Institute on the photographs and correspondences kept in Munich, work she continued in 2009 within the framework of an agreement reached by the two institutes.

The relationship between Thomas von Bogyay and the Research Institute for Art History of the Hungarian Academy of Sciences was therefore never broken. They kept up an animated and provocative exchange, both during the years Bogyay spent in emigration and following the regime change. The future fate of the bequest will be settled and hopefully we will soon receive a complete inventory. No doubt we will come across exciting things in his correspondence as well. It would be crucial to publish a conscientiously noted collection of essays, as this would represent a reprinting of essays which are far from outdated or obsolete, but rather contain original ideas and conclusions that remain relevant to this day.

The commemorative symposium is heir to a series of events on the history of scholarship organized by the Association of Hungarian Art Historians and Archaeologists and the Research Institute for Art History of the Hungarian Academy of Sciences. The publication of Bogyay's lectures is also part of this noble tradition.

Keywords: Thomas von Bogyay, Research Institute of History of Art of Hungarian Academy of Sciences

K. Lengyel Zsolt

„Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak”

Pillanat- és helyzetképek Bogyay Tamás életútjáról

Bogyay Tamás szívesen levelezett, öregkorában készséggel adott interjúkat pályafutásáról, személyes gyűjteményeiben pedig gazdag fényképanyagot hagyott hátra. A következő oldalakon e három forráscsoportból merített, egymáshoz illesztett – olvasandó és nézendő – dokumentumok az eddig közölt tanulmányok¹ nyomán válogatott szempontok szerint világítják meg életrajzát. A nyomtatott és gépiratos önéletrajzi megnyilatkozások az élő beszéd őszinteségével, a levelek az élethelyzeteket hitelesítő erejükkel hozzák közelebb a fotókon személyes és szakmai viszonylataiban megjelenő embert és tudóst. A fényképek a Münchener Magyar Intézet regensburgi székhelyén kutatható hagyatékának iratai és az intézet egyéb, Bogyayval kapcsolatos különgyűjteményi tételei² mellett itt jelennek meg először.³

1. A családtól a tudományig

Bogyay Tamást 1932-ben avatták a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészdoktorává.⁴ Ötvennyolc évvel később ugyanott, az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában vette át díszdoktori oklevelét.⁵ „Álmomban sem

Dr. habil. K. Lengyel Zsolt, történész; 1982 óta a – 2009-ben Regensburgba költözött – Münchener Magyar Intézet munkatársa, 2002 óta igazgatója. Az Ungarn-Jahrbuch és a Studia Hungarica főszerkesztője. 2003-ig a müncheni Ludwig-Maximilians-Universität oktatója, 2010 óta a Regensburgi Egyetem hungarológiai képzésének vezetője. Főbb kutatási témái: transzszilvanizmus, neoabszolutizmus, magyar kapcsolattörténetek, hungarológia tudománytörténete.
E-mail: Lengyel@ungarisches-institut.de

Dr. habil. Zsolt K. Lengyel, historian. Since 1982 research member of the Ungarisches Institut München (moved to Regensburg in 2009), as of 2002 director of the institute. Editor-in-chief of Ungarn-Jahrbuch and Studia Hungarica. Until 2003: instructor at the Ludwig-Maximilians-Universität in Munich. Since 2010 director of Hungarology Studies at the University in Regensburg. Fields of research: Transylvaniam, neo-absolutism, histories of Hungarian relations, the history of Hungarology.
E-mail: Lengyel@ungarisches-institut.de

¹ K. LENGYEL (2004); K. LENGYEL (2006); K. LENGYEL (2007); K. LENGYEL (2011).

² RÖVIDÍTÉSEK: BhMü = Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Könyvtár, Különgyűjtemények: Bogyay Tamás hagyatéka; MMI Kt = Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Könyvtár, Különgyűjtemények.

³ E fényképek jelentős hányada egy jóval terjedelmesebb állag részeként Bogyay Tamás Münchenben élő lánya, Pießkalla, született Bogyay Emese, és unokája, Michael Pießkalla előzékenysége folytán került a családi gyűjteményből letétként a Bogyay-hagyatékba. Az intézet ezért éppúgy köszönettel tartozik, mint Entz Géza Antalnak az Entz Géza hagyatékában található két levél rendelkezésre bocsátásáért. A fényképek és a szöveges források digitalizálását Busa Krisztina szakmai referens és Uhri Nóra gyakornok végezte a Magyar Intézetben. A képaláírások idézőjelbe tett részei a képek hátoldaláról származnak. A fotósok neve a legtöbb esetben ismeretlen.

⁴ K. LENGYEL (2007), 118.

⁵ Forgatókönyv Bogyay Tamás és William J. McGuire honoris causa doktorrá avatásán. BhMü 182: Biographisches, Schriften über/mit Bogyay.

gondoltam arra, hogy valamikor megint itt fogok állni, még hozzá ilyen megtisztelő alkalommal”, kezdte rövid, de velős köszöntő beszédét (1. kép). Akik személyesen ismerték, tudták, hogy nem szokott pózolni. Ezt 1990. június 19-én sem tette, amikor a kitüntetés okát nem magában kereste. Kijelentette: az „érdem voltaképp nem is az enyém, hanem azé a tudományos etikai hagyományé, amely a múltat összeköti a jelennel.” A kutatót, elemzést és közvetített múlt mellett a sajátjára is gondolt: „Ezt a szellemet érezhettem már a szülői házban, ezt adták Nagykanizsán a piaristák, ezt kaptam Budapesten az Eötvös Collegiumban és az egyetemen is elsősorban mesteremtől, Hekler Antaltól.”⁶ Öregkorában az Eötvös Collegiumot olyan szellemi otthonként emlegette, amelyben „kiprovokálták az emberből, hogy foglaljon állást, és mondjon ellent”. Ez a pályakezdetét felidéző, 80. születésnapjára készült interjú így folytatódik: „Bizonyos tabuk mindig vannak, amiket nem fektetnek le, minden embernek van egy bizonyos öncenzúrája, de azt akkor nem fölülről követelték meg, hanem mindenkinek éppen a világnézezte diktálta. Hihetetlen pluralizmus uralkodott ezen a téren. Én piarista gimnáziumba jártam Nagykanizsán, az osztály harmadrésze zsidó volt, volt pár református, pár evangélikus, a többi katolikus, de a tanáraink sohasem akartak senkit megtéríteni.”⁷ Ezt a türelmet tapasztalta egyetemi tanulmányai éveiben is, ugyanis a gimnázium és az Eötvös Collegium között „semmiféle törést” nem érzett. Itt is, ott is „megtanítottak kritikuson gondolkodni minket” – utalt egy másik késői nyilvános beszélgetésében munkamódszerének alapjára.⁸ Eötvös collegistaként művészettörténet főszakon írta 1932-ben megjelent doktori értekezését a művész kora középkori társadalmi helyéről.⁹ Elkészítése során egy életre szóló tanulással gazdagodott (2. kép).

1. kép. Díszdoktori ünnepélyén. Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1990. június 19. BHMű, 19: Materialsammlung, Fotos (IV), 4

2. kép. Bogay Tamás a badacsonyi szülői házban (?), 1930-as évek eleje. BHMű, Leihgabe Pießkalla

Az 1980-as évek második felétől megjelent interjúinak egyikében így vall erről: „A témához Horváth Jánostól kaptam az indítást. Ő vetette fel a kérdést, hogy milyen lehetett a középkorban költőnek lenni. Ebből kiindulva merült fel bennem a kérdés: mit jelenthetett a középkorban művésznek lenni? Akkoriban ez teljesen új és szokatlan gondolat volt. A német tudományosságban ugyan jelentkezett már a szociológiai szemléletmód, de inkább csak az irodalomtörténetben. Hekler nem volt elragadtatva, de elfogadta a témát. A dolgozatban azután név említése nélkül ellentmondtam egyik kedvelt tételének. Erre felszólított, hogy írjam ki a nevét,¹⁰ cáfoljam meg,

⁶ Bogay Tamás beszéde budapesti díszdoktorrá avatásán. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1990. június 19. Cím nélküli ösfoglalmazvány. Eredeti gépirat. BHMű 182: Biographisches, Schriften über/mit Bogay.

⁷ Interjú Bogay Tamással 80. születésnapján. Az interjút készítette Kovács Ágnes [München, 1989], *Szivárvány*, 10(1990)/30, 118–127, itt 119.

⁸ BOGYAY-interjú, 260.

⁹ BOGYAY (1932).

¹⁰ Hekler Antal neve elő is fordul, de csak lap alján, bibliográfiai hivatkozásokban: BOGYAY (1932), 6, 4–6, 11, 15. jegyzet; 23, 40. jegyzet.

3. kép. „Badacsony. Bogyay Lajos és Bogyay Lajosné. 1942. X. 8.”
BhMü, Leihgabe Pießkalla

4. kép. „1931 szept. Badacsony. Balról: Tamás, Papa, Ákos bácsi, Mama, Piroška. Ákos bácsi felvétele”. BhMü, Leihgabe Pießkalla

mert a doktorátuson már nem mint tanár és tanítvány, hanem mint egyenrangú felek állunk egymással szemben. Ezért még ma is nagyon hálás vagyok neki. Sok baráthoz és egy nagyon fontos tanulsághoz jutottam így: azokkal lehet a legjobb viszonyt kialakítani, akikkel nem egyezik a véleményünk. Ezt nevezhetjük termékeny ellentmondásnak.”¹¹

Bogyay önéletrajzi beszámolóiban rendszerint megemlékezett családi háttéréről is. Apja, nagymádi és várbogyai Bogyay Lajos az osztrák-magyar hadseregben huszártisztként szolgált.¹² Az ő ágán „jóformán mindenki katona volt.”¹³ A Balaton-felvidéki szőlőkultúra ápolásában és fejlesztésében jeleskedő Bogyay-ösök¹⁴ kö-

5. kép. „Budapest 1931. június”. Ákos bácsival. BhMü, Leihgabe Pießkalla

zött akadt egy nevesebb hivatalnok is, az a Bogyay Lajos, aki a Bach-korszakban, 1849–1861 között Zala megyefőnöke volt.¹⁵ Anyja, Pauler Katalin révén a magyar tudományosság három jeles képviselőjét tudhatta felmenő és kortárs rokonának: Pauler Tivadar jogtudóst, minisztert, országgyűlési képviselőt (1816–1886) – dédapját –, Pauler Gyula történészt, országos főlevéltárnokot, miniszteri tanácsost (1841–1903) – nagypapját –, valamint Pauler Ákos filozófus egyetemi tanárt (1876–1933) – nagybátyját¹⁶ (3–5. kép).

¹¹ ALMÁSI (1987), 69.

¹² A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora [München, 1993. június 22.], in GYÖRFFY (1998), 237.

¹³ BOGYAY-interjú, 272.

¹⁴ Lásd: <http://regi.hajomagazin.hu/77badacsony.html>; http://wiki.strandkonyvtar.hu/index.php?title=Bogyay_Lajos (mindkettő 2012. március 6.).

¹⁵ Foki Ibolya: Zalalövő története 1850–1914. Lásd http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Zalalovo/pages/007_Zalalovo_tortenete_1850-1914.htm (2012. március 6.).

¹⁶ K. LENGYEL (2005), 487.

A díszdoktori beszédében említett szülői házat Pauler Tivadar építtette.¹⁷ Ide költözött a család, miután Tamás Nagykanizsán leérettségizett. Bogyay emlékeiben Pauler Gyula „badacsonyi háza” volt családja második otthona, amelyben a születése előtt elhunyt nagyapja, Pauler Gyula, „az emlékével, illetve a környezettel” hatott; „az ő könyveinek a jó része még ott volt, és Pauler Ákos filozófiai könyvtárának jó része is odakerült”.¹⁸ (4–5. kép)

A müncheni *Ungarn-Jahrbuch* szerkesztősége 1989-ben interjút készített velem, amely kérésére a következő főcímmel jelent meg: „Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen.”¹⁹ Ezzel a jelszóval válaszolt a beszélgetés alaphangját kifejező kérdésre: minek köszönheti az évtizedeken át töretlen, és 80. születésnapján túl sem lankadó munkakedvét? Annak, hogy fiatalkorában a katonatiszti és a tudósi alka-

7. kép. „Jún. 29. d. u. 4 ó. Lencse 12.5
Exp. 1/100”. Piroskával a „Sólyom”
vagy a „Zsivány” fedélzetén, 1930-as évek.
BhMü, Leihgabe Pießkalla

6. kép. „1937. március 12.”
Bogyay Tamás családja „Sólyom” vitorlásán.
BhMü, Leihgabe Pießkalla

tot egyaránt jellemző bizakodó fegyelmezettség és kitartó pontosság magatartásmintáival szembe-sült a szülői házban. És ez, kettős társadalmi eredetének összehangzó hatása, örök eszmei útravalóval látta el. Ehhez Balaton-parti otthonában hozzájárult az a körülmény is, hogy szenvedélyes vitorlázók voltak (6–7. kép). „Engem például Édesanyám tanított meg vitorlázni. Amikor aztán volt saját hajónk, ebben naplót vezettünk, és én ezt a mottót választottam: »Napsütésben, esőben, mindig bátran előre!«²⁰ Ez tulajdonképpen egész életemre érvényes. Tudományos munkáimra is.”²¹

A képeken látható nagybácsi, Pauler Ákos akaratlanul is kulcsszerepet játszott abban, hogy disszertációjával a tudományművelés erkölcséből is vizsgálhatott (4–5. kép). Fennebb azt olvashattuk egyik interjújában, hogy tanára nyílt vitára ösztökölte. Egy másik beszélgetésben Ákos bácsival kerekedik le e felszólítás története: „Akkoriban volt neki [Hekler Antal-

¹⁷ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GYÖRFFY (1998), 237. Ez a ház, amelyet a családi emlékezet szerint az 1970–1980-as években lebontottak, nem azonos a Balaton környéki műemlékek szakirodalmában (ENTZ–GERŐ [1958], 92.) és a turisztikai ismertetőkben (<http://www.badacsony.hu/andere-sehenswurdigkeiten.html>; <http://kirandulas.cikkpress.com/badacsonyi-hegy>, mindkettő 2012. március 6.) rendszerint előforduló, 18. század végén épült badacsonytomaji Bogyay–Malatinszky-kúriával. Az utóbbihoz építészmezői közelítésben lásd MEDGYESI Gréta: A hely és a rétegek viszonyának értelmezése, *Debreceni Műszaki Közlemények*, 6(2011)/2, lásd http://www.eng.unideb.hu/userdir/dmk/docs/2011/11_2_04.pdf (2012. március 27.).

¹⁸ BOGYAY-interjú, 272.

¹⁹ „Dem Sonnenschein, dem Regen, mit gleichem Mut entgegen”. Marlene Farkas im Gespräch mit Thomas von Bogyay (München, im Oktober 1989), *Ungarn-Jahrbuch*, 17(1989), 1–7.

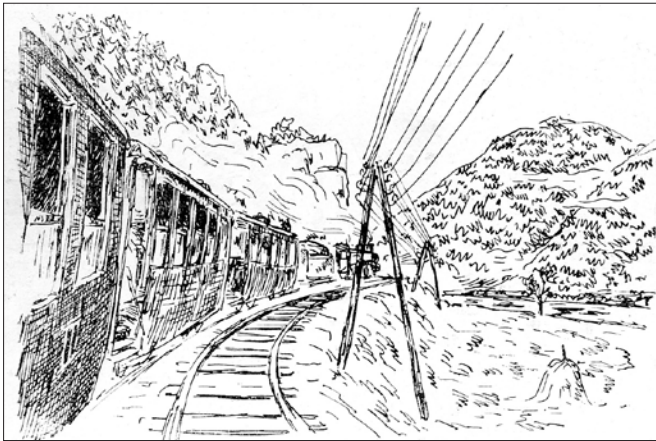
²⁰ Ma is bántó mulasztásom, hogy annak idején, az interjú szerkesztésekor, nem kértem el Bogyay Tamástól a jelmondat eredeti, magyar nyelvű változatát – amely a müncheni családban sem hagyományozódott át. Intézetünkben készült még egy fordítás, amely Busa Krisztina leleménye: „Napsütés vagy zivatar, bátran előre, nem zavar!”

²¹ Lásd a 19. jegyzetben *i. m.*, 1.

nak – K. L. Zs.] egy kollégiuma, a »Művészet és világnézet«, szellemtörténeti jelleggel. Azt tanulmányozta, hogyan tükröződik a művészeknek a világnézete a románkori francia plasztikában. Remekül beszélt franciául. Ugyanakkor volt Pauler Ákosnak egy pszichológiai kollégiuma, »A lelki élet egysége«. És én a disszertációmban oda lyukadtam ki, hogy a korai 11. századi román plasztikák sokszor mennyire hasonlítanak a modern expresszionista alkotásokhoz. Hogy az egyik egy fejlődésnek az elején, a másik a végén áll tehát. Hivatkoztam a Pauler-kollégiumra,²² ahol szó volt például az elme-

betegek rajzairól, meg ilyenekről, hogy azok mennyire expresszionisták. Hekler rögtön észrevette a Pauler-hatást, s hogy az ő kollégiumára nem hivatkoztam, akkor azt mondta nekem – négszemközt voltunk, letegezett –, írd ki a nevemet, cáfolj meg.²³ A doktorátusodnál nem mint tanár és tanítvány, hanem mint egyenrangú felek állunk egymással szemben.²⁴

A fiatal Bogay Paulerék értelmiségi hagyományát követte és alakította a maga képére. Családjában „az volt az elv, hogy senkit sem kényszerítettek semmiféle pályára. Mindenki maga döntse el, és az biztos, hogy az anyai ágnak a szellemi léggömb volt az erősebb. Soha semmi kedvem nem volt arra gondolni, hogy katona legyek.”²⁵ Annál inkább csábította a bölcsészpálya. Erről a vonalomról is beszámolt az itt idézett beszélgetésben, amelyet a Magyar Televízió a Szent István-émlékülés alkalmából 1988. augusztus 16-án sugárzott; szerkesztett szövegét e folyóirat a halálát bejelentő számban adta közre 1994-ben.²⁶ Művészettörténész beszélgetőtársa, Marosi Ernő szóba hozta a történelemhez és a művészethez fűződő viszonyát, előrebocsátva, hogy nem tekinti őt csak művészettörténésznek. „Énnekem az az érzésem – válaszolt Bogay –, hogy a történeti érdeklődésem még régebből való, azt lehet mondani, hogy szinte gyerekkori örökség. Sőt volt idő, amikor például rendkívül érdekelt az archeológia, még gyermekori játékaiban is, tehát énbennem ez már megvolt, már gimnazista koromban is, a történeti érdeklődés. De a művészeti, az talán onnan jöhetett, hogy ügyesen rajzoltam és megnyertem valami gyerekrajzpályázatot, és akkor fölmerült az a gondolat, hogy festő legyek. De én tudtam, hogy festő nem leszek [...]. Tehát hiába rajzolkodok jól, hiá-

8. kép. Bogay Tamás rajza a Mura völgyéről.
Megjelent: BOGAY (1924), 49.

9. kép. Frohnleiten látképe, Bogay Tamás rajza.
Megjelent: BOGAY (1924), 50.

²² BOGAY (1932), 51, 119. jegyzet szerint Pauler Ákos egyetemi előadását az 1931/1932. II. félévben tartotta.

²³ A disszertáció nyomtatott változata nem tartalmaz tételes Hekler-cáfolatot, vö. BOGAY (1932). Azt, hogy áttételes cáfolat rejlett-e benne, külön kellene megvizsgálni.

²⁴ A művészettörténész szellemi köztársaságának professzora, in GYÖRFFY (1998), 240.

²⁵ BOGAY-interjú, 273.

²⁶ Uo., 259.

ba tanulom meg a mesterséget, nem nekem való pálya, és éppen azért soha komolyan nem gondoltam arra, hogy képzőművészetire menjek.”²⁷

Az említett gyerekrajzpályázat vélhetően azonos azzal a diákturista irodalmi pályázattal, amelyen a Magyar Turista Egyesület kitüntette első, 1924-ben nyomtatásban megjelent írását.²⁸ Négy rajzot tartalmazott, amelyekből itt kettő látható (8–9. kép). A cikk végén megnevezett szerző, „Bogyay Tamás, a nagykanizsai kegyesrendi főgimnázium V. o. növendéke” egy ausztriai kirándulás élményeit foglalta össze nyiladozó értelemmel, a történelmi Magyarország összeomlásának keserű élményét feldolgozva: „Itt vagyunk 21 magyar fiú távol hazánktól, egyedül, messze idegenben. Mi képviseljük itt a legyőzött, megalázott magyarságot, melyre megvetéssel s lekicsinyléssel tekint az egész külföld. Miránk vár az a feladat, hogy megmutassuk elnyomóinknak, hogy milyen igazán a magyar. Nekünk kell bebizonyítanunk, hogy nem vagyunk gyönge, műveletlen, barbár törzs, hanem nagykulturájú, életerős nép, mely hivatva van arra, hogy előkelő helyet foglaljon el az európai népek között.”²⁹ Tizenöt éves volt, de már megértette kora magyar kultúrpolitikájának célkitűzését.³⁰ A Graz környéki kimerítő hegymászás hangulatát megörökítő utolsó mondatának érzélgőségéből leendő hivatásának eszmei körvonalai bontakoznak ki: „Lehanyatlak a sok gyermekfej, a lelkük pedig az álmok szárnyán elszáll messze napkeletre, hol könnyes szemű anyák várják fiaikat, kik messze idegenbe mentek tanulni, tapasztalni s a magyar névnek becsületet szerezni.”³¹

10. kép. „1942. júl. Tamás”.
BhMü, Leihgabe Pießkalla

Alább látni fogjuk, hogy Bogyay Tamás húsz évvel később nem csupán néhány napra indult idegenbe. Addig hazai környezetben ápolta a magyar hírnevet. E feladat számára a történelmi múlt, mindenekelőtt a Dunántúl és a Balaton-vidék középkori művészeti hagyatékának feltárását, elemzését és a szélesebb nyilvánosságnak való bemutatását jelentette. Minderre voltaképpen magántudósként törekedett, miközben kenyerét 1935-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kötelékében, a zalaegerszegi tanfelügyelőségen tanügyi fogalmazóként, 1940-től a háború végéig a budapesti minisztérium hivatalnokaként kereste (10. kép).³² Korai munkáinak legismeretebbjét a jáki apátsági templomról és Szent Jakab-kápolnáról közölte 1944-ben, jellemző módon egyaránt művészettörténeti összefoglalóként és a két templom megtekintése során használható vezetőként.³³ Egyik jegyzetéből kiderül, hogy minisztériumi irodájából rendszerint a budapesti műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének kézikönyvtárába, valamint fénykép- és rajzgyűjteményébe húzódott vissza, hogy összegyűjtse anyagát (11. kép).³⁴ Akkoriban számos, hajdani valóságukban kevésbé vagy egyáltalán nem látható, főként egyházi műemlékre is felhívta a művelt olvasóközön-

²⁷ Uo., 261.

²⁸ BOGYAY (1924), 49, csillagos jegyzet.

²⁹ BOGYAY (1924), 52.

³⁰ Vö. UJÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Budapest, Ráció, 2010.

³¹ BOGYAY (1924), 53. Kiemelés K. L. Zs.

³² K. LENGYEL (2005), 486–490.

³³ BOGYAY (1944). Azonos című folytatásos közlése *Dunántúli Szemle*, 10(1943), 21–30, 95–113, 205–221, 302–314; 11(1944), 55–63, 182–191.

³⁴ BOGYAY (1944), 103.

ség figyelmét.³⁵ A M. Kir. Balatoni Intézőbizottság egyik 1941. évi tavaszi előadóest-jét e témakörben tartotta. A korabeli sajtóközlemény egyebek mellett hírül adta erről az eseményről: „Bogyay Tamás dr., tanügyi előadó mélyreható tanulmányában foglalkozott a Balaton elpusztult műemlékeivel, főleg templomaival, amelyek bizonyítják, hogy a tizenegyedik században, tehát közvetlenül a honfoglalás után, már fejlett keresztény kultúra volt az országban. [...] Az elpusztult templomok romjait mutatta be ezután vetített képekben, kezdve a legrégebbel: a zalavári apátsággal [...]”. A színes, érdekes előadás

11. kép. A kutató magántudós talán legkedvesebb tevékenysége közben, valószínűleg az 1940-es évek első felében. BhMü, Leihgabe Pießkalla

során rámutatott arra, hogy az elpusztult műemlékekkel való foglalkozás a történelmi folytonosság kimutatása szempontjából éppen olyan fontos, mint művészettörténeti szempontból és hangsúlyozta a műemlékek megmentésének, védelmének jelentőségét, különös tekintettel arra a barbarizmusra, amely az úri-osztály részéről éppen úgy megnyilvánult – sajnos –, mint a tudatlan réteg oldaláról, a műemlékek széthordása és felhasználása révén.³⁶

Érdemes felfigyelni az *úri-osztályra* tett utalásra. Bogyay nem az alsó társadalmi rétegekből származott. Mégsem azonosult a muldicsóités kora magyar társadalmának közép- és felső rétegeiben elterjedt attitűdjével. Iskoláiban elsajátított kritikai érzékével tudta, hogy a nemzet történeti tudata akkor egészséges, ha józan. E felfogását szemlélteti az alábbi levélrészlet 1943-ból, amely egyúttal finom adalék a Hekler Antal (1882–1940) és Gerevich Tibor (1882–1954) közötti, majd innen részben a tanítványok közé furakodó feszültségek természetrajzához: „Regnumba[n] elkövetek megint egy botrányos dolgot, legalább is azt hiszem, némelyek botránkozni fognak rajta s tán hazaárulást is emlegetnek, mert kisütöm azt, hogy a szárnyasoltárok (Kassa!!!, Lőcse & Co) nem a magyar művészet tősgyökere, sőt a régi magyar székesegyházak oltárainak is csak Divald papa [Divald Kornél (1872–1931) – K. L. Zs.] adott szárnyakat. Csapodi Csabának [1910–2004] szörnyen tetszik, csak egy jegyzetet tart igen erősnek, amelyben mellesleg egymás mellett közlök egy latin mondatot és mellette, hogy mit mondott annak alapján Gerevich. A Gerevich frázisban t. i. olyan van, aminek az eredetiben nyoma sincs. Így születnek nálunk a tudományos

³⁵ Néhány példa: BOGYAY Tamás: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén (Adatok a Balatonvidék művészettörténetéhez), *Balatoni Szemle*, 2(1943), 13–14, 392–395; Uő: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. A karmacsai régi plébániatemplom, *Balatoni Szemle*, 2(1943)/15–16, 443–446; Uő: Elpusztult és átépített középkori templomok a Balaton vidékén. Badacsony egyházai a középkorban, *Balatoni Szemle*, 3(1944)/19, 508–510.

³⁶ (3. m.) [BOGYAY Tamás]: A keszthelyi Balatoni Múzeum és a Balaton elpusztult műemlékei, *Országjárás. Vendégforgalmi, nyaralási és utazási hetilap*, II. (VII.) (1941) 22, május 30., 5.

legendák, köztük szárnyasoltárok.³⁷ Erre vonatkozó kritikájának éle csak akkor érzékelhető teljes mértékében, ha elolvassuk illető tanulmánya összegzésének lábjegyzetbe iktatott részét. E sorokban ugyanis a szárnyasoltárok területi elterjedését a német kapcsolatokkal magyarázta – de nem a korabeli hivatalos német tudományosság elvárásai szerint, ami a világháború kellős közepén a folyóirat és szerzőjének bátor szabadelvűségére vallott: „Aligha lehet tehát csak a török pusztítással magyarázni azt a tény, hogy a szárnyasoltárok a színmagyar területnek csak szélein és kései példákkal szerepelnek, a központokból pedig még közvetett adatok sem maradtak róluk, viszont elterjedésük gócpontjai meglehetősen pontosan összeesnek azokkal a városi településekkel (Lőcse, Eperjes, Kassa, Nagyszeben, stb.), amelyeket még a legelfogultabb lokálpatriotizmus sem mer a középkori magyar népiség és művelődés fellegvéraiként beállítani. A magyaroknak úgy látszik idegen maradt és ezért nem kellett a németes oltárművészet.”³⁸

2. A bajor Alpoktól a Münchener Magyar Intézetig

1944 novemberében a budapesti kormány kiűrtette a hatósági épületeket. Bogyayt mint a kultuszminisztérium művészeti osztályának miniszteri titkárát beosztották a nyugatra menekítendő műkincsszállítmány mellé, amelynek viszontagságos útja a bajorországi Chiemsee partjainál ért véget 1945 tavaszán. A háború utolsó napjait itt vészelte át feleségével együtt. A házaspár ezután néhány évig Staudach-Egerndach faluban, festői környezetben élt, de a létbizonytalanság fokozódó és mindegyre nyomasztó légkörében (12. kép).³⁹ Bogyay eleinte leg-

12. kép. A Bogyay-házaspár 1945–1951 között.
„Photo Steinhoff”. BhMü, Leihgabe Pießkalla

13. kép. Bogyay a bajor Alpokban. „1945–1951.
Photo Steinhoff”. BhMü, Leihgabe Pießkalla

³⁷ Bogyay–Entz Géza levelezés. Budapest, 1943. február 16. Entz Géza hagyatéka, Budapest. Magántulajdonban. Bogyay a „Kassa” utáni három felkiáltójelet kézírással toldotta be. A szóban forgó tanulmány: BOGYAY (1942/1943), 91–112. A „Gerevich frázis” nyomtatásban látszólag megszelídített kritikájához vö. uo. 95, 6. jegyzet. A Divald „elkes képzelete” révén (uo. 102) *megszárnyasodott* oltárok „elméletének legjobb támasza nem az érvek, hanem éppen a magyar önértetnek hízélgő beállítása volt” (uo. 103, 36. jegyzet).

³⁸ BOGYAY (1942/1943), 111, 64. jegyzet.

³⁹ K. LENGYEL (2004), 84–87.

14. kép. Bogay a bajor Alpokban
(1945–1951). „Photo Steinhoff”.
BhMü, Leihgabe Pießkalla

15. kép. „Lermoos, 1966. febr. 6.”
Emese lányával és síoktatójukkal.
BhMü, 19: Materialsammlung, Fotos (IV), 27.

szívesebben hazatért volna. 1946 és 1948 között kétszer megkísérelte, hogy feleségével együtt fel szálljon a múincsek egy részét Magyarországra visszazárlító vonatra. Ebben azonban hivatali és gyakorlati okok mindkét alkalommal megakadályozták.⁴⁰

Az, aki a Balaton-felvidéken nőtt fel, a bajor hegyvidéket talán túl zordnak érzi. Bogay megbarátkozott új természeti környezetével. Ebben bizonyára segítette a régi családi hajónaplóba jegyzett bölcsesség is: „Napsütés vagy zivatar, bátran előre, nem zavar.”⁴¹ Feleségével gyakran járta a természetet, kirándult a hegyekbe. Az egykori vitorlázó megkedvelte a téli sportokat.⁴² Idős korában is rendszeresen sielt (13–15. kép).

Bogay nem a végleges letelepedés szándékával érkezett Bajorországba. Így tudományos munkájának kellékeit, valamint személyes ingóságait alighanem akkor sem vitte volna magával, ha ez elutazásának zavaros körülményei közepette módjában állt volna. Magyarországi magánkönyvtárának és levelezésének azon darabjai, amelyek hagyatékában fennmaradtak, többségükben valószínűleg a háború után kerültek ki hozzá részben bátyja, Bogay Attila segítségével.⁴³ Örömmel tölthette el, hogy köztük voltak kötetek badacsonyi örökségből is. Hiszen ha szóba került nagyapja, Pauler Gyula, szerény büszkeséggel említette meg: a „könyvei között nőttem fel”⁴⁴ Ezekből csak néhányat sikerült ugyan kijuttatnia németországi emigrációjába, például a pannonhalmi rendtörtenet zalavári kötetét, ezt azonban még öregkorában is használta.⁴⁵ Az 1988-as budapesti televíziós

⁴⁰ Uő.

⁴¹ Lásd a 20. jegyzetben.

⁴² De a vitorlázást sem hagyta abba. Vö. Bogay–Deér József levelezés. München, 1954. július 11. és 1964. augusztus 26. BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁴³ Lásd a hagyatékban pl. a *Századok* 1944. évi 7–10. számát (benne Bogay Tamás: Tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti eredményei, *Századok*, 78[1944], 488–509), amelyet a fedéllapjára ragasztott címke szerint Bogay Attila a „Budapest XII. Városmajor u. 27/a”-ból küldött öccsének Staudach-Egerndachba.

⁴⁴ Almási (1987), 69.

⁴⁵ Bogay-interjú, 273. Müncheneri hagyatékának könyvtári részében fennmaradt a pannonhalmi kötet is: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*, szerk. Erdélyi László; I. Erdélyi László: *A Pannonhalmi Főapátság története*, Budapest, 1902; VII: Füssy Tamás: *A Zalavári Főapátság története*, Budapest, 1902.

interjúban megkérdezték tőle: „Van kire hagynia ezt a könyvet?” Válaszában megnevezte müncheni tudományos otthonát: „Igen, van: a Magyar Intézet, az Ungarisches Institut, aminek én voltam az első vezetője.”⁴⁶ A Münchener Magyar Intézetnek 1962. évi megalapításától 1968-ig igazgatója, azután haláláig elnökségi tagja volt.⁴⁷ „És ingyen csináltam. Értelmét láttam, szükség volt rám azért is, mert ismertem mind a római intézetet, illetve az akadémiát, mind a berlini intézetet.”⁴⁸ Bogyay 1933 nyarán és 1933/1934 telén ösztöndíjjal egy-egy szemesztert töltött a berlini Collegium Hungaricumban, illetve a római Magyar Történeti Intézetben.⁴⁹

A magyarságtudománnyal három évtizeddel később a bajor fővárosban került ismét szoros kapcsolatba. Nem ő kezdeményezte megalapítását, de ő adott programot a müncheni intézetnek, mégpedig abból a szemléletből, amellyel ő már a negyvenes évek végétől kereste és hamarosan megtalálta helyét új szellemi környezetében is anélkül, hogy az otthoniaktól elszakadt volna.⁵⁰

1948 áprilisában, a kapcsolat többéves szünete után, első bajorországi lakhelyéről levelet írt a szintén Hekler-tanítvány Entz Gézának (1913–1993), aki akkor még Erdélyben a Bolyai Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszékének élén tevékenykedett.⁵¹ Bogyay adósnak érezte magát a kolozsvári címre küldött és oda meg is érkezett sorokkal: „Bokros teendőim közepette egy csomó más levéllel együtt a Tiéd is halasztódott, míg a mai posta meghozta megboldogult Balogh Ilonkának [1912–1947] Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a 13. században című művedről szóló és az Ethnographia-Népéletben⁵² megjelent ismertetését. Ezzel a pohár betelt és mondhatnám nyálammal kicsordult, hogy ilyen szépen lehet dolgozni a mai világban.” Ugyanis ott, ahova 1945-ben a magyar múkincsszállítmány beosztott kísérőjeként érkezett, a háborús károk következtében „majdnem lehetetlen könyvekhez hozzájutni”, miközben ő maga a „Magyar Visszaforgóút Misszió” nélkülözhetetlen szakértőjeként – feleségével együtt – „olyan hivatalosan nyugatosi minőségben”⁵³ tartózkodik „még mindig kint”. Mindezen bizonytalansági tényezők ellenére „igyekszem bele nem nyugodni az élve eltemetésbe és csinálni valamit” – folytatódik a letterős bizakodásról tanúskodó levél. Írójának jó hangulatát döntően növelte a több határon túlról érkezett iromány: „Gondolhatod, hogy mint vén csatalovat a trombita szó, úgy vilányozott fel cikked ismertetése. Így gyorsan felaprítottam az épp esedékes tűzifamennyiséget, méla undorral elvettem a válaszolásra és megírásra váró egyéb levelek kísértését és neki ültem eme írásnak. Géza, ha van rá mód, [...] küldjél egy különnyomatot. Gyulafehérvár és Ják viszonya különösen izgat, hiszen erről jáki elkövetményemben nem egy helyen hullajtottam el écaimat.” Végül közli, hogy jáki kisonográfiját németül „modernizálni” szeretné, és hogy a Porta Speciosa témájában francia irányú szakmai kapcsolatokat keres.⁵⁴

Bogyay 1945 és 1951 között magyar múkincsszakértői és egyéb alkalmi munkáiért járó illetményből, aztán német munkanélküli segélyből élt.⁵⁵ Amint az idézett levélből kiolvasható, mégis eltökélte, hogy folytatja történettudósi tevékenységét, és kapcsolatban marad a leereszkedő vas-

⁴⁶ BOGYAY-interjú, 273. Végül könyv- és irathagyatékának java került ebbe az intézetbe, amely a hagyaték másik értékes részét Budapesten őrző akadémiai Művészettörténeti Intézettel szorosan együttműködik annak érdekében, hogy a 20. századi magyar tudománytörténet forrásainak e tárházából minél több dokumentum váljon a kutatás közkincsévé.

⁴⁷ VÖ. K. LENGYEL (2004), 95–102.

⁴⁸ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GYÖRFFY (1998), 249.

⁴⁹ K. LENGYEL (2007), 118–119.

⁵⁰ Uo., 119–125.

⁵¹ MAROSI Ernő: Entz Géza, 1937–1993, *Magyar Szemle*, 2(1993), 714–724.

⁵² ENTZ (1946); BALOGH (1947).

⁵³ VÖ. K. LENGYEL (2004), 85–86.

⁵⁴ Bogyay–Entz Géza levelezés. [Staudach]–Egerndach, 1948. április 13. Entz Géza hagyatéka, Budapest. Magántulajdonban. A levél túldoldala borítékként szolgált, rajta a kolozsvári postahivatal pecsétje olvasható.

⁵⁵ K. LENGYEL (2004), 84–87.

16. kép. A Müncheni Magyar Intézet első székhelyén (Rosenheimer Str. 141), 1960-as évek közepe. Megjelent: BOGYAY Tamás: A magyar tudomány és kultúra műhelye külföldön, *Magyarok* [Köln], 7(1965)/2, 1.

függönyön túl maradt pályatársaival. Ugyanakkor tudatosult benne, hogy a jövőben elsősorban külföldi környezetben, főleg német szakmai körök felé fordulva kell ápolnia a *magyar hírnevet*. Már korai emigrációs levelezése és írásai tükrözik azon igényét, hogy magyar tudósként nem magyar szakmai körökben is hallassa szavát. Az ötvenes évek elejétől rendszeresen szerepelt nyugati konferenciákon és folyóiratokban.⁵⁶ Így elégséges alkalma volt megbizonyosodni afelől, hogy az 1930-as években berlini és római ösztöndíjasként szerzett tapasztalatait a világháború utáni Németországban is értékesítheti.

Ezt a müncheni intézetben általában általa tette, hogy a politikamentes tudományosság-hoz hozzárendelte a nemzetközi, főleg német betajolás és a szakágazatok közötti együttműködés vezérelvét (16. kép).⁵⁷ Mivel az alapítók magyar emigránsok voltak, akik között nem csak tudományművelők akadtak, érthető, hogy a kezdetekben politikai szándékok is átszöttek célkitűzéseiket. „De én már a megnyitón hangsúlyoztam – emlékeztetett Bogay évtizedekkel később –, hogy ez az intézet csak akkor lesz életképes, ha integrálni tudjuk a német tudományos életbe.”⁵⁸ Ehhez éppúgy szüksége volt az illető befogadó készségre, mint – saját térélen – a betagolódási hajlamra. Ezért igazgatósága idején az integrációs program magyar eszmei támogatásáról is gondoskodnia kellett. Az intézet körüli emigráns szövetségeiben Deér József (1905–1972) volt a tudósi körben

⁵⁶ K. LENGYEL (2005), 490–497.

⁵⁷ K. LENGYEL (2004), 95–102.

⁵⁸ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GYÖRFFY (1998), 250.

legerősebb támasza.⁵⁹ Fél évvel az alakuló ülés után így számolt be a Bernben kutató és oktató középkortörténész professzornak az intézet teendőiről: „Gyakorlati célja és lehetősége egyelőre: 1. Német akadémikusokat és sajtóembereket tárgyilagos információkkal ellátni; 2. e célból kapcsolatot teremteni idekint élő magyar és nem magyar specialisták közt; 3. rendelkezésre állni minden kinti magyar tudósnak, diáknak, ha németországi anyagot stb. keres; 4. elősegíteni magyar tárgyú és érdekű tudományos publikációkat és részben publikálni is.”⁶⁰

Bogyay a maga határokön átnyúló kapcsolatrendszerét szerteágazóan terjedelmes levelezése mellett konferenciaszerepléseivel alakította ki, ápolta és bővítette. Számos publikációja nyugati tudományos ülésszakokra készített előadásaiból kerekedett ki.⁶¹ A meghívásoknak különösen szívesen tett eleget akkor, ha a konferencián Magyarországról kiutazó kollégával találkozhatott. Ő maga negyven éven át, 1985-ig nem látogathatott Magyarországra (17. kép).⁶²

Bogyay Tamás nemzetközi ismeretségi körének egyik érdekessége, hogy kiterjedt a délszláv térségre is. Élete végéig kutatót kedves témáinak egyikében Johannes Aquila tűnik elő a késő 14. századi szlovén–magyar határvidéken. A stájerországi származású falfestő és építész Bántornyán (Turnišče, Szlovénia), Veleméren és Mártonhelyen (Martjanci, Szlovénia) hátrahagyott művei legkésőbb 1939-től foglalkoztatták.⁶³ 1948-ban, immár bajorországi falujában, több levelet váltott róluk a Pécsen élő Holub Józseffel (1885–1962).⁶⁴ Az egyikben kitért a bántornyai Bánfi-képek azonosítására: „A kérdéses festményt France Stelè [1886–1972], a ljubljainai egyetem művészettörténet professzora fedezte fel még régebben, műemlékvédői működése idején. Sajnos az akkori plébános magatartása következtében megőrizni nem sikerült, részben elpusztult, részben újra bevakolták, de szerencsére le lett fényképezve. Én a fényképek alapján azonosítottam már vagy 5 évvel ezelőtt az ábrázoltakat és Stelèvel megállapodtunk, hogy közös cikkben publikáljuk a képet is, amely a méretben legnagyobb ilyenfajta u. n. »fogadalmi kép« volt Szlovéniában, továbbá a megfejtést is. Ez utóbbi az én részem. A dolgozat a szlovén művészettörténeti társaság folyóiratában jelenne meg.”⁶⁵ Meg is jelent 1951-ben, szerzőtársa anyanyelvén.⁶⁶

E közös munka szellemiségéről és személyes szakmai fejlődésében megnyilvánuló hatásáról még abban az évben így számolt be Deér Józsefnek: „Nekem nagyon tetszik az az igazán objektív szellem, amellyel pl. a magyar vonatkozásokat kezeli, és amit a »nagy népeknél« sokszor hiába keresünk. Igaz, hogy melyik né-

17. kép. „Ravenna, Congresso d’Archeologia Christiana – Bogyay Tamás, Prof. Talbot-Rice, Mrs. Talbot-Rice, Kádár Zoltán”. BhMü, Leihgabe Piefßkalla

⁵⁹ Vö. K. LENGYEL (2011), 241–244.

⁶⁰ Bogyay–Deér József levelezés. [München], 1963. június 13. BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶¹ Válogatott bibliográfiai utalásokkal K. LENGYEL (2007), 120, 21. jegyzet.

⁶² K. LENGYEL (2007), 128–130.

⁶³ K. LENGYEL (2005), 502. Vö. pl. BOGYAY (1942/1943), 111, 64. jegyzet.

⁶⁴ Bogyay–Holub József levelezés (1948). BhMü 10: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶⁵ Bogyay–Holub levelezés. [Staudach-Egerndach], 1948. szeptember 3. Uo.

⁶⁶ STELÉ–BOGYAY (1951).

18. kép. France Stelè (1886–1972).
Stelè–Bogyay. Ljubljana, 1956. március 31.
Képeslap, recto.
BhMü 12: Korrespondenz, alte Reihe

met művészettörténész lett volna képes arra, hogy Nyugat-Magyarország elcsatolásakor emiatt megtanuljon magyarul? [...] Stelè a vendvidék elcsatolása után vette magának a fáradságot, és megtanult magyarul olvasni. Erre fel tartottam én is illőnek, hogy Zalavár miatt megtanuljak szlovénul és mondhatom, nem bántam meg. Szinte egy új világ tárult fel, amit nagyon kár, hogy otthon annak idején olyan kevesen ismertek. Épp a közvetlen szomszédainkról, sőt pl. a horvátok esetében sorstársainkról nem volt fogalmunk.⁶⁷ Az itt említett 9–10. századi Zalavár és a területén épült bazilika történetét a negyvenes évek elejétől vizsgálta. Emigrációjában ebben a – szintén mindvégig nagy becsben tartott – témában kezdte meg, pontosabban: folytatta munkálkodását.⁶⁸

Bogyay szlovén kapcsolataiban később is viszonyítási alapot talált. Tíz évvel a Stelével írott tanulmánya megjelenése után ismét Deért avatta be nézeteibe. Előbb néhány keresetlen szóval külföldre szakadt román és szlovák történészek munkáit jellemezte: „Hajmeresztő anakronizmusokat hallani és olvasni. [...]

Minél kisebb egy náció, annál nagyobbra fújja fel magát a múltban.” Majd hozzáfűzte: „Talán csak a szlovének a ritka kivételek, akik elismerik, hogy mástól is kaptak valamit.”⁶⁹ Bogyay erről jó hangulatú személyes találkozások alkalmával is meggyőződhetett. A képeken látható France Stelével és Andela Horvattal (1911–1985) éveken át levelezett is: Stelével németül és szlovénul, Horvattal szlovénul (18–20. kép).⁷⁰

A Steléhez fűződött kollégialis barátságának, egyszersmind saját nemzetközi önbetajolásának súlyát jelzi 1954-ben Svetozar Radojčićnak (1909–1978) németül írott levele is. Ebben a szerb művészettörténész két évvel korábban az esztergomi Porta Speciosáról német nyelven megjelent tanulmánya⁷¹ végkifejletét nyugtázva a „nemzetek felett ápolt művészettörté-

19. kép. Stelè–Bogyay. Ljubljana, 1956. március 31.
Képeslap, verso. BhMü 12: Korrespondenz, alte Reihe

⁶⁷ Bogyay–Deér levelezés. Staudach-Egerndach, 1951. október 7. BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁶⁸ K. LENGYEL (2007), 128, 132–133.

⁶⁹ Bogyay–Deér levelezés. München, 1961. március 31. BhMü 9: Korrespondenz, alte Reihe.

⁷⁰ Bogyay–Stelè levelezés (1948–1961). BhMü 12: Korrespondenz, alte Reihe; Bogyay–Horvat levelezés (1958–1960, 1977). BhMü 10: Korrespondenz, alte Reihe; 14/2: Korrespondenz, neuere Reihe.

⁷¹ RADOJČIĆ (1952).

net szükségességét” méltatta. Itt utalt a Stelével oly gyümölcsözőnek bizonyult együttműködésére, valamint ennek saját eredményeire, a szlovén szaklapban megjelent két dolgozatra.⁷² „Nincs háború, összeomlás, rendszerváltás – zárta levelét –, amely ezt az együttműködést megszakítani vagy zavarni tudná. Hiszen nem az a cél, hogy egyes kutatóknak igaza legyen, hanem az, hogy megállapítsuk a történeti igazságot.”⁷³

Bogyay ezt a szellemiséget honosította meg a Münchener Magyar Intézetben. Köszönet járt érte, amelyet a bajor fővárosban dolgozó munkatársai és társintézményeket vezető kollegái, valamint – professzori cím nélkül szerzett – tanítványai 80. születésnapján, 1989 áprilisában is kinyilvánítottak. Aki jelen volt, emlékszik, mennyire jól esett neki, hogy az egybegyűltek végigtekintve igazolva látta egyik szakmai alapelvét, amelyet néhány évvel később utolsó, az intézetben készült interjújában személyes életútjára is vonatkoztatva így foglalt össze: „...egy olyan történész, aki nemzetközi távlatban gondolkodik – és én ezt csináltam, sosem csak hungarocentrikusan gondolkoztam és néztem a művészetet –, az sosem lesz egészen hazátlan.”⁷⁴ Az intézeti fogadón megjelent az emigráció kulturális élvonala és a német *Osteuropaforschung* több mérvadó képviselője. Ilyen körben érezte magát külföldön is otthon. Egy évvel korábban sugárzott budapesti televíziós beszélgetésében is elmondta, hogy miért: „...honvágyat nem éreztem, mert általában az a tapasztalatom, hogy aki szakmailag valamiképp megtalálja a külföldi szakkörökkel a kapcsolatot, akkor ilyenféle problémák nincsenek.”⁷⁵

20. kép. „Zadar – Sr. Kisevan. Stelè bácsival és Anđela Horvattal”
[1968. szeptember]. BHMÜ, Leihgabe Pießkalla

3. A Szabad Európa Rádiótól a történeti igazság kereséséig

Bogyay az 1948-as magyarországi kommunista hatalomátvétel után fokozatosan mondott le a hazatérésről. 1951 elején már az amerikai kivándorlással bajlódott. A magyar tudomány és tudománytörténet csak hálás lehet azért, hogy e tervének nem kellett megvalósulnia. 1952 januárjában a müncheni Szabad Európa Rádió az elsők között alkalmazta a magyar osztályon. Így időközben egy leánygyermekkel megszapordott családjával a bajor fővárosba költözhetett és elfogallhatta állását, amelyből 1974-ben ment nyugdíjba (21–22. kép).⁷⁶

Rádiós alkalmazásával végképp emigránssá vált. Egyúttal végleg berendezkedett a magán tudósi pályán, amelyről – mint fent láttuk – a Münchener Magyar Intézet programadó, de tiszteltbéli igazgatójaként sem térhetett le. A Szabad Európa Rádióban emlékezete szerint „az újságírók általában politikusok voltak, ellenben elég kevesen voltunk, akik a kultúrát képviseltük”⁷⁷ Hasonló képet közvetít az intézményről Borbándi Gyula, a magyar részleg monográfusa, aki szintén a legelső között került munkatársi állományába.⁷⁸

⁷² A fennebb említett Johannes Aquilával – STELÈ–BOGYAY (1951) – a másik a zalavári ásatásokkal foglalkozik: BOGYAY (1952).

⁷³ Bogyay–Radojčić levelezés. München, 1954. január 17. BHMÜ 12: Korrespondenz, alte Reihe. A levél tartalmi összefüggéseihez K. LENGYEL (2007), 133–135.

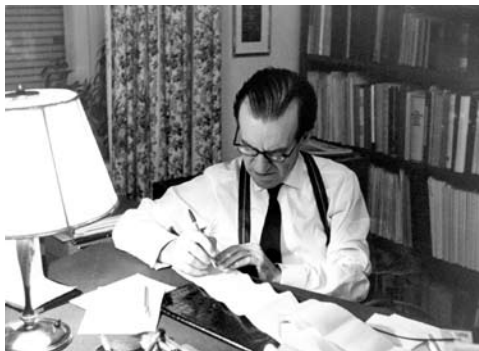
⁷⁴ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GYÖRFFY (1998), 256–257.

⁷⁵ BOGYAY-interjú, 272.

⁷⁶ K. LENGYEL (2007), 125–127.

⁷⁷ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GYÖRFFY (1998), 247.

⁷⁸ BORBÁNDI (1996).

21. kép. „München, 1952?”. BHMű, Leihgabe Pießkalla

22. kép. A Szabad Európa Rádióban (?), az 1950-es években. BHMű, Leihgabe Pießkalla

Bogyay azonban nem pusztá megélhetési munkahelynek tekintette irodáját a müncheni Angol Kertben. Külső körülményeihez alkalmazkodva saját szakmai céljait sem vesztette szem elől. „Jó ideig én szerkesztettem a nemzetközi sajtószemlét, mert azok közé tartoztam, akik a nemzetközi sajtót tudták olvasni, és úgy látszik, volt bennem annyi zsurnalisztikai véna is, hogy tudtam, hogyan kell azt »beadni«. Borbándi Gyula később azt mondta, hogy én tudok írni is, tehát inkább szerkesztőségben van a helyem. Így kerültem a dokumentációs osztályról a szerkesztőségbe.”⁷⁹ Rendszeresen tudósított tudományos könyvújdonságokról és konferenciákról. Általában kulturális műsorokat szerkesztett szülőhelyét és filozófus nagybátyját idéző álneven. *Köszegi Ákos* rádiós publicisztikáját gyakorta olyan szempontokra építette, amelyeket német nyelvű tudományos írásaiban elmélyített, illetve az utóbbiakban vetett fel rádiós népszerűsítésük előtt. *Szabadeurópás* munkásságának jelentős terméke két sokrészű, az évek során többször megismételt sorozata Magyarország történelméről: a *Kalendárium* és a *Történelmünk útja*,⁸⁰ amelyeknek általa is elveszettek hitt gépiratai halála után kerültek müncheni hagyatékába.⁸¹ Kiadásuk érdemleges feladat lenne. Bogyay tehát tudósként is élt a rádió kínálta lehetőségekkel. „Úgyhogy a német [...] akadémikus tudományos életbe való beilleszkedés ezen a módon elég könnyen ment, és a Szabad Európa is jó hely volt ilyen szempontból.”⁸²

Egyszer mégis el akarta hagyni a Rádiót. 1956. november 4-én, a forradalom elleni második és végzetes szovjet támadás napján aláírta azt a nyilatkozatot, amellyel a magyar osztály 32 munkatársa bejelentette: „amennyiben a magyar szabadságharc elbukik és a nyugati nagyhatalmak hathatós fellépésének és segítségének elmaradása is hozzájárul ügyünk bukásához, akkor állásunkról azonnali hatállyal lemondunk” (23. kép).

A címzett, Gellért Andor (1907–1990) főszerkesztő átvette, de megjegyzések nélkül irataihoz csatolta a szöveget, és később sem tért vissza rá. Az aláírók pedig másnapról hallgatólagosan semmisnek tekintették bejelentésüket.⁸³ De már szándékukból is kitetszik, hogy felismerték: a kommunizmus elleni szóbeli harcukat igen szűk határok között kell folytatniuk. Ez a kijózanodás középtávon azt eredményezte, hogy a magyar emigrációban a hagyományos politikai feladatok mellett megerősödtek a kulturális célkitűzések. Ebből az eszmei átértelmeződésből jött létre később a Müncheni Magyar Intézet is.⁸⁴

Bogyay a hidegháború azon két meleg hetében volt bizakodóbb hangulatban is, mint a közösségi felmondás napján – annak ellenére, hogy berni levelezőtársa, Deér József négy nap-

⁷⁹ A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GyÖRFFY (1998), 247.

⁸⁰ BHMű 162–172: Eigene Publikationen.

⁸¹ K. LENGYEL (2007), 126.

⁸² A művészettörténészek szellemi köztársaságának professzora, in GyÖRFFY (1998), 247.

⁸³ Amint Borbándi is, aki rádiótörténetében megemlíti az esetet: BORBÁNDI (1996), 227–228.

⁸⁴ Vö. BORBÁNDI (1985), 309, 311, 447–448.

tól. Szépen elfogják ismerni a gyilkosok kormányát; a sportbojkott stb. sem fog soká tartani, talán az egyetlen Svájc kivételével.⁸⁹

Nyolc hónappal később Komjáthy Miklós (1909–1993) történész, levéltáros Bécsbe utazott – „legálisan”, amint ottani szállásáról Bogaynak küldött levelében hangsúlyozta. Akkoriban tudvalevőleg magyar értelmiségiek tízezrei hagyták el törvénytelenül a forradalom helyszínét, menekültek nyugati emigrációba. Komjáthy az osztrák állami levéltárban kutatott, majd visszatért Magyarországra. Hazautazása előtt bizalmas kérdéssel fordult a müncheni emigránshoz: „Ha

üzennivalód van, vagy tudsz pár sort írni arról, mi a véleményed a mi, otthon maradt magyarok sorsáról és leendő magatartásáról, mielőbb válaszolj a borítékon jelzett címre.”⁹⁰

E megkeresés – és a válasz – fényt derít arra a magyar irányú kapcsolat-tartási módra, amelyre Bogay a vasfüggöny nyugati oldalán kényszerült. A Szabad Európa Rádió munkatársaként Magyarországon több mint három évtizeden át nem publikálhatott. Ugyanazon politikai okok miatt sem rádiószerkesztőként, sem a Müncheni Magyar Intézet igazgatójaként nem került be a magyarországi nyilvánosságba. A közlési és beutazási tilalommal megszakított kapcsolatai azonban tovább éltek postai úton művészettörténészekkel, történészekkel, régészekkel és nyelvészekkel lebonyolított személyes eszmecsereiben – még akkor is, ha a küldeményeket jó ideig, főleg az 1950–1960-as években rendszeresen egy müncheni közvetítő révén, vagy a magyarországi levélíró külföldi útjának címéről kapta kézhez, lehetőség szerint ugyanoda küldve választ.⁹¹

Az itt szemléltetett eset tartal-

milag is beszédes. E levélváltás a müncheni közvetítő⁹² megnevezése után a következő sorokban csengett ki: „A leveled végén feltett kérdésre nagyon nehéz felelni. Ezt Ti bizonyos tekintetben jobban tudjátok. Mint historikusnak Szent Ágoston (ha jól emlékszem) verséből idézhetnék: »Mind, akik a békére vágytok, keressétek az igazságot.« Az anyagkutatás és közzétételben látjuk mi idekintről a hazai munka legfőbb értelmét és igazi lehetőségét. Tudom, hogy sokszor

⁸⁹ Deér–Bogay levelezés. Bern, 1956. november 17. Uo.

⁹⁰ Komjáthy Miklós [Budapest]–Bogay levelezés. Bécs, 1957. június 3. Boríték és levél eredetije. BHMü 11: Korrespondenz, alte Reihe.

⁹¹ K. LÉNGYEL (2007), 129.

⁹² A Südost-Institut igazgatója, Fritz Valjavec, a nemzetiszocialista rendszer iránt 1945-ig elkötelezett történész, az ötvenes évek németországi Délkelet-Európa-kutatásának egyik meghatározó egyénisége: GRIMM (2004); OROSZ (2001).

München, 1957 június 5.

Kedves Barátom!

Sietek felelni leveledre, amely éppúgy megörvendeztetett, mint ahogy meglepett. Hogy fejben könnyebben el tud vinni a hirt, pontokba foglalom mondanivalómat:

1. Baranyainénak és másnak is készséggel küldök könyvet, csak üzenje meg Münchenben élő huga útján, hogy mire volna szüksége, legalábbis a témát, ha címet nem tud. Ugyanezt már üzentem neki Percsényi Dedi útján is, de nem tudom, Dedihez eljutott-e levelem, amit francia- és olaszországi útja alatt irtam neki.

2. Széret kérem, tudás Dediével is, hogy igen köszönöm küldeményeit. Ha nem kapta volna meg Pálincás Laci ~~utj~~ címére irt levelemet, akkor megismétlem, hogy a kért cím, amelyen elérhetnek: Prof. Dr. Fritz Valjavec, Direktor des Südost-Instituts, München 15, Güllstr. 7.

Ennyi az üzenet. A leveled végén feltett kérdésre nagyon nehéz felelni. Ezt Ti bizonyos tekintetben jobban tudjátok. Mint historikusnak Szent Ágoston /ha jól emlékszem/ verséből idézhetnék: "Mind, akik a békére vágytok, keressétek az igazságot". Az anyagkutatás és közzétételben látjuk mi idekintről a hazai munka legfőbb értelmét és igazi lehetőségét. Tudom, hogy sokszor le kell írni exponáltabb helyen levő embernek olyant is, amit másutt esze ágában sem volna leírni, de az ilyen rendszerint úgy le lehet szedni a munkáról, mint a kihűlt huslevesről a zsírt. /A hasonlatot tudtommal egy élenjáró szovjet tudós találta ki saját marxista-leninista megnyilatkozásai számára./ Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak.

Kivánok jó munkát és sok szerencsét. Légy szives, üdvözlöd nevemben a szinte elsüllyedt barátokat, Berlász Jenőt, Csapodi Csabát, A levél cím úgy sejtem Deéd Ferivel, a piktórral azonos, add át nekik is meleg üdvözlömetem.

Igaz barátsággal
köszönt

Ungarisches Institut München
Bibliothek, Sondersammlungen
Nachlaß Bogay

24. kép. Bogay–Komjáthy. München, 1957. június 5. Eredeti másolat.
BHMü 11: Korrespondenz, alte Reihe

le kell írni exponáltabb helyen levő embernek olyant is, amit másutt esze ágában sem volna leírni, de az illet rendszerint úgy le lehet szedni a munkáról, mint a kihűlt húslevesről a zsírt. (A hasonlatot tudtommal egy élenjáró szovjet tudós találta ki saját marxista-leninista megnyilatkozásai számára.) Annyi bizonyos, a tudósok nem rohamcsapat, de a jövőnek mégis ők dolgoznak." A *rohamcsapatos* negatív hasonlat 1957 kora nyarán nyilván a levirt forradalomra célzott, élesen körvonalazva a mondatba beépített ellenpólusát, a tudományos munka időszerű és elkövetkező értelmébe vetett bizalmat (24. kép).

Bogyay 33 évvel később, díszdoktori ünnepélyén tartott beszédében ismét idézte az egykor Komjáthy-nak tanácsként küldött Szent Ágoston-i verssorokat – ezúttal azonban pontosan, majd első saját, módosított változatát: „Az elmúlt tíz-tizenöt évben többször számot kellett adnom arról, hogy mit is csináltam. Nekem szegezték a kérdést is, hogy miért. Ezeket elgondolkozva egyre gyakrabban jutott eszembe Szent Ágoston himnuszának kezdő és záró sora, amely – emlékezetem szerint Babits Mihály fordításában – így szól: »Mind, akik békére vágytok, nézzétek az igazságot.«⁹³ Rájöttem azonban, hogy a sor második felére rosszul emlékeztem. Úgy járt a fejemben, hogy »mind, akik békére vágytok, keressétek az igazságot«. A nagy ókeresztény filozófusnak az örök, abszolút igazságra vonatkozó gondolata mintegy a földi realitás szintjére leszállítva élt bennem. A békét, amiről szó van benne, azt – úgy érzem – megértettem, sőt tapasztaltam, meg is éltem.”⁹⁴ Bogyay most, az 1990-es évek legelején, 1950-es évekbeli önmagát is megszólaltatta (25. kép). És mint ha restellte volna a mindenekelőtt igazságkereső, és éppen ezért kétkedésre mindig kész tudós mindent megkérdőjelező alkatát: „Be kell vallanom ugyanis, hogy szembekerülve problémákkal jóformán mindig a bíráló kritika, az ellentmondás szelleme volt nálam a kiindulópont.” A következő mondatban tisztázta, hogy a *termékeny ellentmondás* híve, amelyre őt fiatalkorában nevelték:⁹⁵ „De a vitában ellenfeletem sosem tekintettem ellenségemnek. Valahogy megértettük, hogy közös a célunk, ugyanazt keressük: az igazságot. Márpedig az emberi békesség nem mozdulatlan, tétlen nyugalom, hanem cselekvő emberek harmóniája kölcsönös megbecsülés és szeretet alapján. Így történhetett, hogy véleménykülönbségek, ellentétek igazi, emberi barátságához vezettek.”⁹⁶ E számvetés végül időtlen érvényű szakmai hitvallássá teljesedett ki. Bogyay a díszdoktori pulpituson az ókeresztény himnusz kedvelt sorait még egyszer módosította. Immár utolsó egyéni változatával a *jövőnek dolgozó* történész közösséget biztatta: úgy is művelhetjük békésen ezt a tudományát, hogy keressük ugyan, de nem találjuk meg mindig a valamennyi érintett számára elfogadható történeti igazságot – és mégis leírjuk anélkül, hogy eszmecszerénk ezt megsínylené. „Épp ezért most, amikor hálás köszönetet mondok az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek a megtisztelő kitüntetésért, mindenkinek, aki, akárcsak én, a múlt

25. kép. „Kufstein”. Bogyay Tamás emigrációja első szakaszában, az 1950-es években.

BhMü, Leihgabe Pießkalla

⁹³ Szent Ágoston, „Psalmusa az eretnekek ellen” („Psalmus contra partem Donati”) első, illetve utolsó sora latinul és Babits Mihály fordításában: „Omnes qui gaudetis de pace, modo verum iudicate!” / „Mind, akik Békére vágytok, nézzétek az Igazságot!” *Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul*, fordította és magyarázta BABITS Mihály, Budapest, ²1988, 52–53.

⁹⁴ Bogyay Tamás beszéde budapesti díszdoktorrá avatásán. Kiemelés az eredetiben. Lásd a 6. jegyzetnél.

⁹⁵ Lásd a 11. jegyzetnél.

⁹⁶ Bogyay Tamás beszéde budapesti díszdoktorrá avatásán (lásd a 6. jegyzetnél).

valósága után érdeklődik, azt keresi, idestova hat évtizedes fáradozásaim tanulságát a Szent Ágoston-i verssor parafrázisában foglalhatom össze: „»Mind, akik békére vágytok, keressétek, nézzétek és írjátok az igazságot!«⁹⁷

BIBLIOGRÁFIA

- ALMÁSI (1987) – Bemutatjuk Bogyay Tamás Münchenben élő magyar történést. Bogyay Tamás munkáinak válogatott bibliográfiája. A beszélgetést készítette: ALMÁSI Tibor, *Aetas*, 5(1987)/1, 68–79.
- BALOGH (1947) – BALOGH Ilona: Entz Géza: Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században, *Ethnographia*, XVIII (1947), különlenyomat.
- BOGYAY (1924) – BOGYAY Tamás: A Hoch-Lantsch megmászása. (A nagykanizsai 74. „Törekvés” cserkészcsapat ausztriai táborozásából. 4 képpel), *Turisták Lapja*, 36(1924)/4–6, 49–53.
- BOGYAY (1932) – BOGYAY Tamás: *A művész a korai középkorban*, Budapest, a szerző kiadása, 1932.
- BOGYAY (1942/1943) – BOGYAY Tamás: Adatok a középkori magyar oltárdíszítő művészet történetéhez, *Regnum. Egyház-történeti évkönyv*, 5(1942/1943), 91–112.
- BOGYAY (1944) – BOGYAY Tamás: *A jáki apátsági templom és Szent Jakab-kápolna* (Művészettörténeti összefoglalás és vezető a két templom megtekintéséhez), Szombathely, Martineum Könyvkiadó RT, 1944.
- BOGYAY (1952) – Tamás BOGYAY: Izkopavanja v Zalavaru in njihova zgodovinska razlaga, *Zbornik Za Umetnostno Zgodovino*, n. v. 2(1952), 211–248.
- BOGYAY-interjú – Televíziós interjú Bogyay Tamással [Budapest, 1988. augusztus 16. Készítette SZÉNÁSI Sándor, MAROSI Ernő, LACZKÓ Ibolya], *Ars Hungarica*, 22(1994), 259–276.
- BORBÁNDI (1985) – BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, 1985.
- BORBÁNDI (1996) – BORBÁNDI Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*, Budapest, Európa, 1996.
- ENTZ–GERŐ (1958) – ENTZ Géza–GERŐ László: *A Balaton környék műemlékei*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1958.
- ENTZ (1946) – ENTZ Géza: *Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1946.
- GRIMM (2004) – Gerhard GRIMM: Georg Stadtmüller und Fritz Valjavec. Zwischen Anpassung und Selbstbehauptung, in *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen*, Hgg. Mathias BEER–Gerhard SEEWANN, München, R. Oldenbourg Verlag, 2004, 237–255.
- GYÖRFFY (1998) – GYÖRFFY László: *Tiroli muskátli magyar erkélyen. Huszonegy beszélgetés nyugati magyarokkal*, Budapest, Mundus, 1998.
- K. LENGYEL (2004) – Zsolt K. LENGYEL: Umwege eines Gelehrtenlebens. Aus der Biographie Thomas von Bogyays (1909–1994), *Ungarn-Jahrbuch*, 27(2004), 81–111.
- K. LENGYEL (2005) – Zsolt K. LENGYEL: Thomas von Bogyays Hungarologie im Exil 1945–1994: Reichweite und Wirkungen. Eine Fallstudie über grenzüberschreitende Wissensvermittlung zwischen Deutschland und Ungarn, in *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch-ungarische Beispiel*, Holger FISCHER (Hrsg.), Mirja JUELICH (Red.), München, R. Oldenbourg Verlag, 2005, 483–565.
- K. LENGYEL (2007) – K. LENGYEL Zsolt: Bogyay Tamás magyarságtudományi tevékenysége az emigrációban, *Ars Hungarica*, 35(2007), 118–172.
- K. LENGYEL (2011) – K. LENGYEL Zsolt: Emigráns magyar tudománypolitika Bogyay Tamás és Deér József levelezésének a tükrében, in *Történeti áttértelek. Hóman Bálint, a történész és a politikus*, szerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, Ráció, 2011, 229–244.
- OROSZ (2001) – OROSZ László: Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás, *Századok*, 135(2001), 635–648.
- RADOJČIĆ (1952) – Svetozar RADOJČIĆ: Die „Porta Speciosa” in Gran und deren serbische Parallelen, in *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte. I. Festschrift für Rudolf Egger*, Klagenfurt, Verlag des Geschichtsvereines Kärnten, 1952, 356–366.
- STELÉ–BOGYAY (1951) – Francè STELÉ–Tamás BOGYAY [sic!]: Donatorska slika iz l. 1383 v Turnišču. I: Najdba in opis slike. II: Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki?, *Zbornik Za Umetnostno Zgodovino*, n. v. 1(1951), 119–138.

⁹⁷ Uo.

Zsolt K. Lengyel

**“One thing is certain, scholars are not storm troopers,
but they nevertheless work for the future.”
Snapshots and images of the life of Thomas von Bogyay**

In light of sources, some familiar, some new, in this essay I summarize and add to the studies I have already published on the work of Thomas von Bogyay. In addition to interviews already published with this significant figure of 20th century Hungarian and international art historical scholarship, I have also drawn on heretofore unknown excerpts from his correspondence and his bequest of photographs. The article sheds light on his oeuvre from three different perspectives. Bogyay was born into an erudite family of army officers, and as a young man he grew up with models of behaviour that emphasized confident self-discipline, perseverance, and precision. He followed the tradition of erudition set in his home, moulding it along the lines of his own aspirations in the first period of his career. Following his immigration in 1945, in his works he spread the notion of Hungarology, but with an international outlook, something he also pursued as the founding director of the Ungarisches Institut München. In the middle of the Cold War, as an employee of Radio Free Europe in Munich he professed that even in the grip of political interests the day-labourers of scholarship are still destined to find historical truths, whether their endeavours will be crowned by immediate success or not.

Keywords: Thomas von Bogyay, Bogyay family, Pauler family, Hungarian Revolution of 1956, Lake Balaton, Transdanubia, Eötvös József College, Eötvös Loránd University, Hungarology, Ják, Johannes Aquila, sociology of art, medieval Hungarian monuments, Zalavár, Porta Speciosa, Ungarisches Institut München, Radio Free Europe.

Mentényi Klára

Bogyay Tamás kőszegi szülőháza

Mentényi Klára, PhD, művészettörténész, Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. Kutatási területe: várostörténet, műemlékvédelem, román kori szobrászat.
E-mail: mentenyi@gmail.com

Klára Mentényi, PhD, art historian. National Office of Cultural Heritage, Budapest. Areas of research: history of towns, protection of monuments, Romanesque sculpture.
E-mail: mentenyi@gmail.com

Bogyay Tamás születése idején (1909. április 8.) a család mindössze három éve lakott a városban. Ideköltözésük az apa, várbogyai és nagymadi Bogyay Lajos K. u. K. huszártiszt Kőszegre helyezéseivel függött össze. A házat mégis felesége, a tudós történész és levéltáros Pauler Gyula (1841–1903) egyik lánya, a mindenki által Katicaként ismert Pauler Katalin vásárolta meg 1906-ban. Az új tulajdonost 1906. augusztus 18-án jegyezték be a telekkönyvbe.

Még ebben a hónapban súlyos tragédia érte a házaspárt, hiszen 31-én elvesztették alig néhány hónappal korábban (1906. január 5-én) született fiukat, Tibort.¹

Eleinte tartós letelepedésre gondolhattak, erre utal a nem csekély, 15 ezer koronás vételár, amit valószínűleg Katica anyai (Lenhossék Georgina †1894. augusztus 30.) örökségéből fizettek ki. Az emeletes házhoz „melléklak”, gazdasági épület, továbbá több mint 800 négyszögöl nagyságú, zárt belső kert, illetve udvar tartozott.² A Gyöngyös partján, a pataknak háttal épült ház akkoriban a Kaszárnya utca 12. számot viselte. Nevét az utca onnan kapta, hogy a városi tel-

1. kép. A gőzmalom kaszárnya a 19. század végén.
BOROVSZKY (1898) nyomán

¹ Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveleltára (a továbbiakban: VaML KFL), Sághegyi Ferenc Medárd iratai. A Kőszegi Katolikus Plébánia anyakönyveinek cédulakatalógusa, 1633–1950, kézirát (a továbbiakban Sághegyi-katalógus). A 419. és 420. helyrajzi számon található lakóház, gazdasági épület és kert (szolgalmi úttal) megvásárlását 1906. augusztus 18-án jegyezték be a telekkönyvbe. Söptei Imrének a kőszegi műemléki topográfia számára készült kéziratos adatgyűjteménye, VaML KFL, K[ülváros] 118. (VaML KFL, Kőszeg város törvényhatósági iratai, Kőszeg város telekkönyvi hivatalának iratai, a). Telekkönyvek 1906, Kőszegi Járásbíróság telekkönyvi betétlapok 4148; a továbbiakban: Söptei-kézirat). Söptei Imrének a kőszegi levéltárban nyújtott sokrétű segítségéért és azért, hogy forrásgyűjteményét használhattam, külön köszönettel tartozom. A Pauler-hagyatéknak a budapesti Egyetemi Könyvtárban található, digitális feldolgozása: <http://www.konyvtar.elte.hu/kincseink/kezirat/PAULER.pdf>

² Lásd <http://axioart.com>; Söptei-kézirat, K 118.

ken létesült első kőszegi posztógyár (1847–1858), majd gőzmalom helyén 1864 után – Gőzmalom kaszárnya néven – laktanya működött (1. kép).³ A Bogyay család tehát ennek közvetlen közelében telepedett le.

Tartózkodásuk nem nyúlt hosszúra, az I. világháború elején ugyanis az akkor már négygyermekes család elköltözött Kőszegről. 1914-ben Bogyay Lajos katonai kórház számára ajánlotta fel az épületet. Lehet, hogy ebben közrejátszott az a tény is, hogy jelentős városi adóhátralékuk volt. A „kastélynak” nevezett emeletes házban 35 ágyat lehetett elhelyezni.⁴

Elég hamar, még a nyár folyamán kiürítették a házat, és visszaköltöztek a család ősi birtokára, Zala megyébe. Bogyay Tamás Nagykanizsán járt iskolába, majd itt érettségizett a piarista gimnáziumban.⁵ Bogyay Lajos kapitány 1917 nyarán már ebből a városból intézte a kőszegi ház eladását. Június 23-án a *Kőszeg és Vidéke* című helyi lapban feladott hirdetése szerint a Kaszárnya utca 12. számú házban akkor nyolc szoba, házmesterlakás, kocsiszín és istálló volt. Az üzletet gyorsan nyélbe ütötték, hiszen július 1-jén már elkelt a „Bogyay-villa”. Bizonyára nem véletlen, hogy vevőként az akkor kremisi illetőségű Zatózalo István nyugalmazott huszárezredes, talán Bogyay Lajos egykori felettese jelentkezett. A ház ára, részben az infláció miatt, időközben megnőtt: 24 ezer koronáért kelt el.⁶ Zatózalo halála előtt, 1925-ben felesége, született Bermieder Róza nevére íratta az ingatlant; tőle 1931 őszén Babochay-Farkas Mária és Sándor vásárolta meg, ismét csupán 16 ezer koronáért. 1952-ben még ugyancsak Farkas Sándor egykori ezredes birtokában volt az ekkor már Bajcsy-Zsilinszky utca 12. számon szereplő épület. A tulajdonos az össze-

2. kép. A pincében megfigyelhető terméskő falak (B. Benkhard Lilla felvétele, 2004)

³ BOROVSKY (1898) – a később lebontott Gőzmalom kaszárnya képe: 154. BARISKA–NÉMETH [1984], 150; DOMINKOVITS (2000), 157–180.

⁴ BAJZIK (2002), 75; az adóhátralékról: VaML KFL Kőszeg város választott polgárságának iratai. Jegyzőkönyvek V/2a (a továbbiakban: Városi jegyzőkönyvek), közigazgatási iktató 1909: 489–490. (3925), 1912: 318 (1043), 1913: (2258, 2568). Sajnos az iratokat egy korábbi időszakban kiselejtezték.

⁵ VaML KFL Városi jegyzőkönyvek, közigazgatási iktató 1914. Az iratok ebből az évből is hiányoznak. Bogyay Lajos 1914. augusztus 16-án jelentette be, hogy háza augusztus 1-től üresen áll (2570). A hivatalos tulajdonos, Bogyay Lajosné lakás-üresedését a város október 10-én regisztrálta (2980). A cs. kir. tartalékkórházként megnevezett épület bebutorozásáról szóló jelentést december 6-án írták (4382); K. LENGVEL (1994), 312–315. A család ezenkívül Badacsonytomajban nagy szőlőbirtokkal és egy 18. század végi, kúriaként használt présházzal rendelkezett; lásd KOPPÁNY (1993), 129; a Bogyay–Malatinszky-kúriáról lásd MEDGYESI (2011).

⁶ *Kőszeg és Vidéke*, 1917. június 23., 4; július 1., 2; Söptei-kézirat, K. 118; Stefan Zatózalo von Skeric ev. nyugalmazott huszárezredes 1926. május 4-én, hatvanéves korában hunyt el. A Vas Megyei Levéltár digitalizált gyászjelentés-gyűjteménye: <http://dev-bx.solutions.hu/upload/2010-03/02/...gyaszjelentések> (utolsó letöltés: 2011. december 10.).

írás szerint mindössze egy szobakonyhát használt az emeleten, valamint a mosókonyhát, a padlást és egy fűskamrát. A földszinten a házmesterlakáson kívül még egy kétszobás lakást is feltűntettek.⁷

A napjainkban Malomárok utca 9.⁸ számot viselő épület a várostól keletre végighúzó Gyöngyös patak belső partján található, annak a hosszú, szigetszerű földnyúlványnak az északi felső végén, amelyet maga a Gyöngyös és annak keskeny ága, az úgynevezett malomárok zár be. Jelenleg csupán egy udvari kapun át, a part felől közelíthető meg, mégis egyértelmű, hogy főhomlokzata a tágas kert felé néz. A szabadon álló, szabálytalan alaprajzú, egyemeletes ház szép és harmonikus külső megjelenésének lepusztítása a 20. század második fele óta láthatólag egészen napjainkig folyamatosan zajlik ugyan, mégis első pillantásra azonnal érthető, miért nevezhet-

3. kép. A lakóház kerti homlokzatának középső részlete
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2011)

ték száz évvel ezelőtt „kastélynak” vagy „villának” (3, 5–6. kép). A kerti homlokzat rizalitszerűen kiugró középrészén, alul a két széles, kosáriréses záródású nyílás fölött kerek oszlopokkal tagolt, egykor nyitott tornác húzódott. A kezdetben szabadon álló oszlopokat ma már nem létező árkádívek kötötték össze, a homlokzatot pedig

4. kép. A Gyöngyös patak felőli homlokzat délről
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2011)

⁷ Söptei-kézirat, K. 118. (VaML KFL Kőszeg város törvényhatósági iratai, Kőszeg város telekkönyvi hivatalának iratai, a). Telekkönyvek 1952, Kőszegi Járásbíróság telekkönyvi betétlapok, 1219. A házszerelés 1952 óta többször is megváltozott. A Bajcsy-Zsilinszky utca 12. számú épület jelenleg a 20. század elején Kaszárnya utcának nevezett 19. századi Kert utca déli szakaszán, az utcavonalban helyezkedik el, míg Bogyayék egykori villája jóval hátrébb, a Gyöngyös partján áll. Ma a Bajcsy-Zsilinszky utca 18. számot viseli egy emléktáblával kitüntetett ház, amelyet 1984-ben még 12. számon tartottak nyilván (BARISKA–NÉMETH [1984], 150), s amelyben élete végén, 1938–1944 között Kiss János altábornagy lakott.

⁸ A házszerelés közötti kiigazodást bonyolítja az a tény, hogy a 20. század második felében a ház még Augustz János utca 15. néven szerepelt. Az 1182. hrsz. alatti épület a 7/2008 (III.31.) önkormányzati rendelet értelmében helyi építészeti értéként ugyancsak ezzel az utcánévvél és számmal nyert védelmet. Lásd <http://www.koszeg.hu/onkormanyzat/testulet/rendeletek/melleklet> (utolsó letöltés 2011. december 10.).

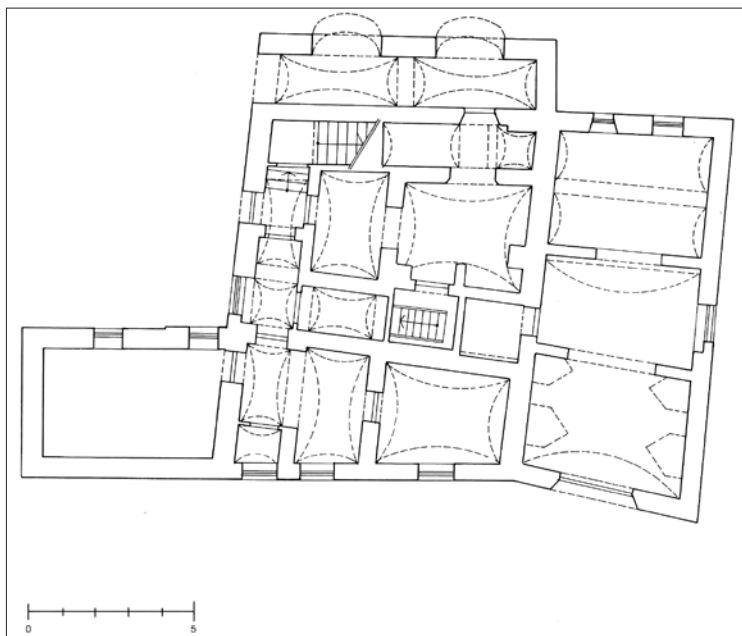
háromszögű timpanon koronázta.⁹ Lebontásuk miatt a homlokzat emeleti része csökkent és értelmetlennek hat, a tornác fölötti kontyolt tetőszakasz pedig furcsán és bután, előre lefelé lejt. Szabályos ritmusú, emeleti ablaksorával a part felőli oldal jóval egyszerűbb, jellegtelen képet mutat. Feltűnő viszont az a törés, ami a homlokzat vonalában a jelenlegi széles garázsbejáratot is tartalmazó, két északi nyílástengely előtt mutatkozik.

Mivel helyszíni építéstörténeti kutatásra itt sohasem került sor, csak feltételezhető, hogy a ház építése több periódusban történt. Erre utaló nyomok látszanak például a Gyöngyösre néző, kicsiny pincében (2, 4. kép), ahol az alsó szakaszokon megfigyelhető terméskő falak talán a legkorábbi kis vízparti létesítmény maradványainak tekinthetők. A kelet-nyugati irányú, középső épületrészhez két oldalról szabálytalanul illeszkedő, oldalsó szakaszok méretei egészen különbözők (5. kép). Míg északon egy középrizalitos kiskastély oldalsó szárnyának megfelelő hosszúságú, kéttengelyes egységet találunk, addig délen mindössze egyetlen, keskeny helyiségből álló, kétszintes, de alacsonyabb tetőzetű tömeg csatlakozik hozzá. Ma a ház bejárata itt, a középső szakasz déli oldalán nyílik, ezért aki szeretne bejutni a lakásba, annak előbb az északi utcai kapu felől az udvaron és a kerten át meg kell kerülnie az egész épületet. Egyértelmű, hogy ez a kialakítás szintén utólagos.

Az egyébként önmagában is szerves egységnek látszó, középső épületrész boltozott földszintje régebbinek tűnik az épület többi részénél. Elrendezését az emelet beosztása mindenestre semmilyen szempontból nem veszi figyelembe.

Az alsó szint négytraktusos alaprajzából az derül ki, hogy a csehsüveg-boltozatos földszinti tereket olyan, hozzájuk hasonló módon fedett, L alakban beforduló, keskeny folyosószakaszok vették körbe, amelyek valamikor a kert felől és a Gyöngyös partjáról egyaránt megközelíthetők voltak. A földszinti kerti tornác mögül induló folyosót eredetileg nem szakította meg a délnyugati sarokba helyezett feljárata, erre ugyanis abban az időben még nem volt szükség. A folyosó középső, helyiségek közti ága éppúgy, mint ma, a pincelejárathoz vezetett, az egykori padlásra pedig valószínűleg vele ellentétes irányból lehetett feljutni. Nem tudni, pontosan mikor épült a kerti homlokzatra néző, előlről és oldalról kosárféle nyílásokkal megnyitott, boltozott földszinti tornác, feltételezhető azonban, hogy még az emelet létrejötte előtt. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy egy építési periódusba tartozónak véljük az egymástól teljesen eltérő nyílásrendszerrel készült két szint árkádjait. Ellenben jól érzékelhető, hogy az emeletre vivő lépcsőt utólag kellett beilleszteni a már meglévő, földszintes épületbe. A két boltozatos tornác azonban – a hevederívekkel elválasztott csehsüveg-boltozatos folyosó ritmusához és építészeti kialakításához nem igazodó, széles szegmensíves bejárata alapján – a középső épületrész egységes földszinti megoldásánál mindenképpen későbbinek tűnik.

Kérdés, mi a helyzet az északi helyiségsorral, amely jelenleg, középen összenyitott válaszfalai révén, három önálló egységre tagolódik. Boltozataik eltérő formát mutatnak, míg a kerti ol-

5. kép. Földszinti alaprajz (Gyarmati Mihályné rajza, 2007)

⁹ Egykori meglétükről és az általuk kezdeményezett, régebbi bontásról az épület tulajdonosa adott szóbeli tájékoztatást.

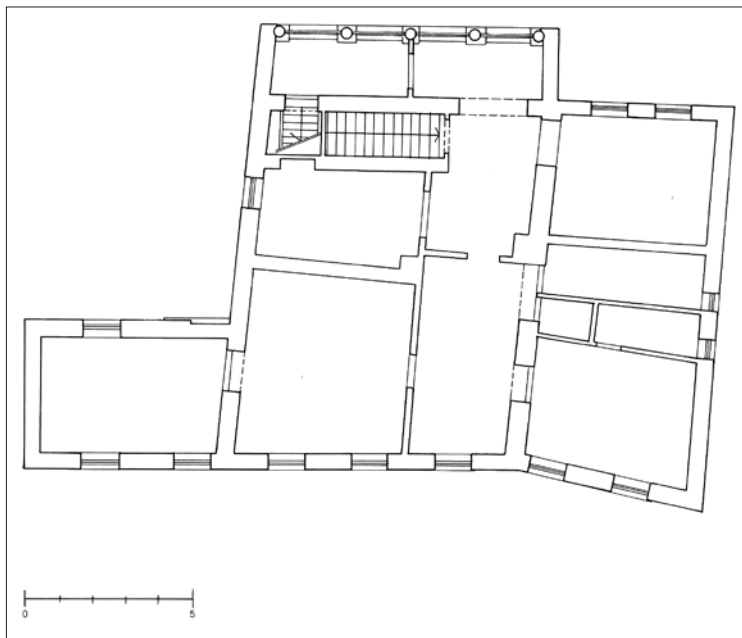
dalon két, hevederrel elválasztott haránt dongaboltozat-szakasz látható, a Malomárok utca felé néző terek fiókos dongaboltozattal fedettek. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy utólag építették hozzá a már álló, téglalap formájú házhoz. Erre utal a már említett keleti, Gyöngyös-part felőli, homlokzati törés is.

Helyszíni építéstörténeti vizsgálat, falkutatás nélkül persze ugyancsak hipotetikusán feltételezhető, hogy ez a bővítés összefüggésben áll a síkmennyezetes emelet (6. kép) megépítésével. Ugyanilyen, mondhatni csekély megalapozottsággal állítható, hogy a mindkét szinten mindősze egy-egy nagyobb helyiségből álló, déli toldalék pedig egy még későbbi építési periódusba tartozik.

A tornác mögül, a délnyugati sarokból felvezető egykarú lépcsőről a látogató ma is közvetlenül egy emeleti előtérbe lép, ahonnan egyrészt a tornác felső szintjére, másrészt a középső épületrész további három szobájába lehet jutni. Ugyaninnen nyílik az északi oldalsó részen még egy kerti szoba, mögötte kelet felé egy eredetileg tágas konyhával. A nagyobbik kéményt, amely egykor a konyha tűelőberendezése mellett fűtésre szolgált, a konyha, sarokszoba, előtér hármascsatlakozópontjában találjuk. Egy másik, kisebb keresztmetszetű, a tetőgerinc közelében elhelyezett kéménnyel pedig a középső három szoba fűtését oldották meg. Már ha az egykori belső beosztás számára elfogadhatók a jelenlegi, többnyire elég keskeny válaszfalak. Ahogyan a keskeny déli toldalék

földszintjének funkciója egyelőre még bizonytalan, felső szintje már kezdetben lakószoba (háló vagy dolgozó?) lehetett, amelyet összenyitottak a Gyöngyös patakra néző legnagyobb helyiséggel, feltételezhetően a nappalival.

A 20. század első évtizedeiben Bogyay Tamás és testvérei számára gyerekszobaként leginkább a konyha mögötti kertre néző, tágas, fűthető, kétablakos tér szolgálhatott. A személyzet akkoriban valószínűleg a földszinten lakott, mint ahogyan valamelyik kéthelyiséges földszinti lakóegységben, talán a belső folyosó part felőli végében nyíló bejárattól északra található szobakonyhában volt a házmesterlakás is. Az istálló és a kocsiszín egyértelműen azonosítható a jelenleg garázként és műhelyként használt északi épületrésszel, amelynek dongaboltozatos kerti végében éppen négy ló számára volt hely. Úgy látszik, a Gyöngyös-part már korábban, a szóban forgó bővítéssel megépítése idején alkalmas lehetett a lovaskocsival történő közlekedésre, ugyanis a bejáratot a keleti oldalra tervezték, ahol az ide választott boltozatos forma szintén figyelembe vette a jármű magasságát. Részletes írásos források híján sajnos nem tudhatjuk, milyen célt szolgált az emeletes „villától” délre, önállóan álló, kis épület, az úgynevezett „melléklak”. Ezt az 1917. évi eladás kapcsán már nem említik. Lehet, hogy a család már korábban túladdott rajta? Helyén, önálló helyrajzi számon mindenesetre ma is áll egy új építésűnek (20. század második fele) látszó, földszintes ház.

6. kép. Emeleti alaprajz (Gyarmati Mihályné rajza, 2007)

Az épület és a környező terület, a Gyöngyös-part itteni telkeinek története éppolyan érdekes, mint amilyen homályos. Legalábbis egyelőre. Fellendülésének kezdetei a 19. század elejére nyúlnak vissza, a szálak pedig egy, a város modernizációjában fontos és ellentmondásos szerepet játszó személyhez, Samuel von Gerhauserhez vezetnek. Sajnos ma még viszonylag keveset tudunk róla.¹⁰

Samuel Gerhauser nemesi származású evangélikus prókátor 1800. július 7-én lett kőszegi polgár. Éppen abban az évben, 1801-ben vált a kőszegi képviselő-testület tagjává, amelyben apja, a hasonló tisztséget viselő Peter von Gerhauser meghalt. Feleségétől, Kiss Katalintól, aki szintén nemesasszony volt, három leánya született. Két lánytestvére közül Theresia egy rokonhoz, valószínűleg unokatestvéréhez, Christoph Gerhauserhez ment feleségül, míg Elisabeth férje Paul Polatsek lett. Theresia, akit a férje ütött-vert, 1811-ben már nem élt, amire abból a tényből következtethetünk, hogy az év decemberében Christoph újból meg kívánt házasodni. Az asszony öt kiskorú gyermeke gyámjával – egy bírósági döntés értelmében – apjuk helyett Samuelt választotta. Közülük egy ugyancsak Theresia nevű lány, később Anton Taucher kereskedő felesége hosszú éveken keresztül pereskedett az őt és testvéreit megillető anyai örökségért.¹¹

A minden bizonnyal eredetileg a német nyelvű közösséghez tartozó, de magyarul is tudó Samuel Gerhauser népszerűségéről tanúskodnak azok az adatok, amelyek szerint 1801-ben, majd 1811-ben, amikor a város belső tanácsába választották, erőteljes fölényrel nyerte meg a szavazásokat a másik két jelölttel szemben, sőt ez utóbbi évben országgyűlési követnek is kinevezték. Hasonlóképpen választották főstrázsamasternek a Kőszeget is fenyegető 1809. évi napóleoni háború során. Vállalkozó kedvű, igen aktív és jó üzletembernek indult. Azon túl, hogy Kőszegen kívül marhakereskedéssel is foglalkozott, 1819-ig ő üzemeltette a család kezén lévő Szarvas vendégházát. 1806-ban Svábfaluban (Kőszegfalva) szintén vendégházát építésébe kezdett. 1808–1810 között, sok nehézséggel ugyan, de saját költségén működtette a városi tégláégetőt, 1814-től pedig már biztosan ő volt a kőszegi postamester, ami a császári monopólium bérletét jelentette.¹²

Pénzét azonban mindenekelőtt ingatlanokba fektette, s ezeket azután legtöbbször bérebe adta. Közben persze folyamatosan kölcsönkért és kötelezvényeket írt alá. Adósságait

7. kép. Az 1838–1839. évi telekkönyvi térkép részlete az épületegyüttessel (Városi Múzeum, Kőszeg)

¹⁰ Személyével foglalkozott Bariska István: Dokumentáció a Kőszeg Rájnjs u. 3. sz. ház történetéhez, kézirat, VaML KFL. 31–40 (a továbbiakban: Bariska-kézirat). Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kiadatlan kéziratába betekintést nyerhettem.

¹¹ VaML KFL Polgárkönyvek, Kö 555. II. 95; Sághegyi-katalógus: 1800–1900, Gerhauser Sámuel; VaML KFL Városi jegyzőkönyvek, 1800. július 7. 273–274, 1801. május 7. 168; Gerhauser Theresia és Christoph vitája, pereskedése: 1806. szeptember 5. 511–512, 1808. március 29. 160–163; Gerhauser Samu pénzt ad testvéreinek, Theresiának: 1807. szeptember 18. 466–467; Christoph Gerhauser újból házasodni szeretne: 1811. május 10. 274; Samuel Gerhauser nevelte Christoph gyermekeit: 1814. december 13. 501; Gerhauser Theresia, Taucher Antal felesége vagyon- és ingatlaneladások ellen tiltakozik: 1815. január 9. 15, január 30. 46, 1815. március 13. 108, április 4. 136, 1819. 77; Gerhauser Theresia, Taucher Antal felesége levele családtörténeti adatokkal 1814 (Irat: 657); Bariska-kézirat, 31–32.

¹² CHERNEL (1877), 189; VaML KFL Városi jegyzőkönyvek, a választásokról: 1801. május 7. 168, 1811. június 25. 371, 1811. augusztus 19, 1809. január 13.; a kereskedésről: 1805. január 18. 43–44.; a Szarvas vendégházáról: 1808. május 30. 292, 1815. március 13. 108.; a svábfalvai vendégházáról és a városi pincehasználatról: 1806. március 7. 112–113 (Irat: 495); a tégláégetőről: 1808. július 26. 445–446, 1810. augusztus 21. 560–561 (Irat: 7144); a postamesterségről is: 1815. január 5. 3.; 1814. december 31-én felvett hivatalos jegyzőkönyv Samuel Gerhauser vagyonáról (Irat: 7); Bariska-kézirat, 31.

gyakran ingatlanátadásokkal rendezte. 1804 és 1809 között – feleségével együtt – 17 alkalommal vásárolt gyümölcsöskertet, rétet, szántót és szőlőt. A belvárosban három egymás mellett álló, emeletes lakóházzal is rendelkezett (Rájnisi utca 3., 5., 7.). Közülük az első kettő már 1800, illetve 1801 óta az övé volt, míg a harmadikat 1816–1818-ban a vár közvetlen közelében, egy még üres, szabálytalan alakú saroktelken építette fel.¹³

Egészen biztos, hogy a szóban forgó Gyöngyös-parti területen már korábban is volt földje, hiszen az általunk ismert első híradás, amely Samuel Gerhauser 1804-es vásárlásáról maradt fenn, a telek egyik szomszédjaként saját magát tünteti fel. A szóban forgó, Puskaportörő rét melletti kertet február 3-án Vízkelety Istvántól, a Kőszegen székelő Dunántúli Kerületi Tábla ülnökétől 1200 forintért vette meg. Régebbi rendeltetése miatt így nevezték akkoriban azt a malomárok belső oldalán fekvő, városi tulajdonban lévő területet, ahol később a már említett posztógyár, majd gőzmalom, illetve a kaszárnya épült.¹⁴

Sajnos magáról a házról, amelyet számos bérbe adott épülete közül Gerhauser saját lakóhelyéül választott, ma még nem rendelkezünk biztos vásárlási, illetve építési adatokkal. Helyszíni építéstörténeti megfigyeléseink alapján mindenesetre feltételezhető, hogy ideköltözése idején az úgynevezett Sziget városrészben található, szóban forgó 118. számú külvárosi telken már állt egy téglalap alaprajzú földszintes, boltozott, 18. századi, késő barokk lakóház. Arra, hogy éppen itt rendezte be székhelyét, a természeti szépségen túl gyakorlati indokai is lehettek. Egy 1814. év végi, a város kiküldöttjei által javairól felvett vagyonleltárból kiderül ugyanis, hogy a Gyöngyös pataknál lévő kertjében fürdőházat működtetett, kertészlakással és még egy kisebb, kétszoba-konyhás épülettel, amelyhez saját kert is tartozott. Ez a külvárosi 120. számot viselő telek nem azonos a későbbi Bogyay-ház általunk vizsgált telkével; attól kettővel arrébb, északra helyezkedik el. A rajta álló, még a 20. század elején is virágzó, akkor Újfürdőnek nevezett létesítményt feliratával együtt ábrázolja az 1838–1839. évi telekkönyvi térkép¹⁵ (7. kép). Arra, hogy öt év alatt a fürdő mellé Gerhauser egy egész kis szórakoztatónegyedet építtetett, egy személyével kapcsolatos újabb, 1819. évi vagyonleltár utal. Ebben a Gyöngyös-parti épületek között már ét- és táncterem, tekepálya, körhinta, illetve biliárdszoba is szerepel. Külön veszik fel a listára a kertészházat és a mellette fekvő üvegházat egy kisebb istállóval.

Míg 1814-ben Samuel Gerhauser öt lakóházát az összeírás elején együttesen, tehát azonosíthatatlan módon sorolták fel, 1819-ben már önállóan említik a Gyöngyös mentén álló, saját maga által lakott, emeletes, villámhárítóval ellátott épületet. Ez tehát az első biztos dátum, amely a későbbi Bogyay-házra vonatkozik. Nem kétséges, hogy a bővítés éppen az ő nevéhez fűződik. Az egykor elégáns kerti homlokzat emeleti tornácának klasszicista stílusa megerősíti ezt a feltételezést.¹⁶

¹³ VaML KFL Protocollum Expediarum Fassionum V/3p. 1802. január 1–1809. május 31. 23–24, 151, 170, 214, 281, 282, 296, 303, 328, 351–352, 363, 370, 400, 402, 593; a Rájnisi utca 7-ről: Városi jegyzőkönyvek 1816. 227 (Irat: 823), az adójegyzékekben a ház 1819–1820-ban szerepel először. Lásd Kőszeg város adóhivatalának iratai, Conscriptioes Kö 47. A Rájnisi utca 3. és 5. számú házak már 1800, illetve 1801 óta szerepelnek nevén az adójegyzékekben, és egészen haláláig, 1825-ig Gerhausert nevezik meg tulajdonosként. Conscriptioes Kö 34-Kö 51, Contributinal und Domesticall Steuer: 1824–1828, Kö 52/1. Bonyolult ingatlanügyeiről lásd még Bariska-kézirat, 37–40.

¹⁴ VaML KFL Protocollum Expediarum Fassionum V/3p. 1802. január 1–1809. május 31. 123–124; DOMINKOVITS (2000), 164.

¹⁵ A vagyonleltárt lásd VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1815. január 5. 3. (Irat: 7, 1814. december 31.); a fürdőről: *Kőszeg és Vidéke*, 1888. június 3., 4; Söptei-kézirat, K 120; „Szabad Királyi Kőszeg Városa Térképe”. Felmérte 1838/39-ik Eszt[endő]ben Kovatsits Sigmond T[ekinte]tes N[em]es Vas Vármegye hites Mérnöke. Telekkönyvi Térkép, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Városi Múzeum Kőszeg; Az „új-fürdő”-t említi CHERNEL (1877), 87.

¹⁶ Az 1819. évi vagyonösszeírásról VaML KFL Divisionales et Executorialia, Fasc. 48, Nr. 51. 1819. március 1–14. A teljes fogadót, amelybe ekkor a lakóházat is beszámították, a kiküldött városi szakértők ekkor 44.107 forint 26,5 krajcárra értékelték. Lásd még Söptei-kézirat, K 119.

8. kép. A Gyöngyös patak partját ábrázoló térkép részlete, Karl Schubert, 1826
(Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára)

Ami a szabadon álló, modern „villát”, a fürdőt és a közöttük elhelyezkedő, nagy telket illeti, több térképpel is rendelkezünk a 19. század első feléből, illetve közepéről. Feltűnő, hogy a lakóépületet még sem az 1819. évi úgynevezett postakocsitérkép, sem az 1826-ból fennmaradt, Karl Schubert városi rajztanár által a Gyöngyös patak partjáról készített, színezett térkép (8. kép) nem ábrázolja. Annak ellenére, hogy, mint láttuk, éppen 1819-ből már biztos forrással rendelkezünk Gerhauser saját házáról, amely először csak a házszámozást rögzítő 1838–39. évi telekkönyvi, később az 1857. évi kataszteri (9. kép), majd az ezen alapuló 1882. évi térképen (10. kép) jelenik meg, tegyük hozzá, egymástól némiképp eltérő alaprajzzal. Mindenesetre a 19. század elején, az emelettel párhuzamosan már felépül a tulajdonos saját használatú istállója és vele együtt a kocsiszín a ház

9. kép. Az 1857. évi kataszteri térkép részlete
(Vas Megyei Levéltár)

10. kép. Az épületegyüttes az 1882. évi térképen, részlet
(Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltára)

északi oldalán. A telek alsó, déli végén mindhárom alkalommal feltüntetik az egyelőre ismeretlen funkciójú, eredeti formájában ma már nem létező, földszintes „melléklakot”.¹⁷

Változó hosszúsággal, de mind az öt térkép mutatja azt a Gyöngyös patakkal párhuzamos, hosszszan elnyúló épületet, amelyhez a két újabb felmérésen több másik, a kert belső területén, a fürdő felé néző objektum is áll. Mindezek egy Samuel Gerhauser, illetve örökösei által működtetett, összetett funkciójú gazdasági komplexum részeit képezték. Egyes elemei erőteljesen át-, illetve újjáépítve, részben lebontva napjainkig állnak (11. kép).¹⁸

Róla ugyanaz a két forrás, az 1814 decemberében, majd 1819 tavaszán felvett helyszíni vagyonszzeírás tájékoztat, mint Gerhauser szomszédos, saját lakóháza esetében. Az azonosítás szempontjából érdemes az utóbbiból kiindulni. Ebben a felsorolásban „vendégfogadó több épülettel” címszó alatt két önálló, emeletes házon és egy kisebb kerti lakon túl egy további, igen terjedelmes épületet is számba vesz, ahol a földszinten 3 szoba, 2 konyha, spájz, lóistálló (12 lóval), tehénistálló (20 tehénnel), sőt 6 lovaskocsi befogadására alkalmas kocsiszín is található. Az emeleten a 9 szobához mindössze egyetlen konyha tartozik.¹⁹ Az öt évvel korábbi forrásból megtudjuk, hogy a fogadó már akkor is működött, sőt 1814-ben Gerhauser még 19 tehénnel és 20 lóval rendelkezett, s ami különösen fontos, saját postakocsija is volt. Ebben az évben már „K. K. Postmeister”-ként szerepeltek, de a monopólium hivatalos bérlőjeként Franz von Polakovitsot nevezik meg, akinek Gerhauser bérelti díjat köteles fizetni.²⁰

Érdekes adalék, hogy egy évvel korábban, 1813-ban Gerhauser három évre szerződést kötött

¹⁷ Magyar Országos Levéltár (MOL), Térképtár, S 12 Div. XIII. Nr. 491; Karl Schubert: „Situations-Plan des Günsflusses. Tab. II.” 1826. (tus, színes vízfesték, 48,5×72,5 cm) VaML KFL Kőszegi Rajziskola anyaga I. doboz; KOVATSITS (1838/39); VaML VI. Kataszteri Helyszínelési Felügyelőség iratai. Műszaki iratok. Kőszeg szabad királyi város 1857. évi kataszteri térképe. 1838/39 és 1857 között változott a házszerkezet. Ez utóbbi térképen a lakóépület a 272. számon (hrsz. 1741.) szerepel. Az 1882. évi térképen (VaML KFL Térképtár, Kőszeg város térképe, 1882), amely egységben mutatja a szobán forgó, még a 19. század elején kiépült, teljes épületegyüttest, a Bogay-ház a melléklakkal együtt az 1743. helyrajzi számon látható.

¹⁸ A volt fogadóépület erőteljesen átépítve a Malomárok utca 11. házszám alatt. Ezúton is köszönöm B. Benkhard Lillának és Ivicsics Péternek, akikkel évek óta együtt dolgozunk a kőszegi műemléki topográfián, hogy segítségemre voltak az épületek helyszíni bejárásában, a levéltári kutatásban, valamint a fényképek és az alaprajzok elkészítésében.

¹⁹ Lásd a 15. jegyzetet. Ebben az évben egyébként – az adójegyzékek szerint is – mindhárom egymás mellett álló (118., 119., 120. számú) telek tulajdonosa Samuel Gerhauser volt, aki a 120. szám alatt működő fürdő, kertészház és üvegház működtetését bérbe adta Karl Steinbach kereskedőnek. VaML KFL 4. Házösszeírások, Kö 47. 1819/1820; Bariska-kézirat, 35.

²⁰ Lásd a 14. jegyzetben szereplő, 1815. január 5-i dátummal jegyzékbe vett, 1814 decemberében készített vagyonszzeírás.

Ernest von Schnehen osztrák lovaskapitánnyal a fogadó két épületének használatára. A paktumot hamarosan felbonthatták, mert később az illető úr nevét már sehol sem említik, mindenesetre a tulajdonos augusztus 24-én átvett 1000 forint foglalót. A szövegből kiderül, hogy a Gyöngyösparti épület akkor még nem volt olyan hosszú, mint 1819-ben. A földszinten pince, két szoba, egy konyha és egy istálló kapott helyet, míg fölöttük csupán négy lakószobát említenek. A szerződésben Gerhauser kötelezettséget vállalt arra, hogy még egy nagy konyhát, prэшázat és árnyékszé-

11. kép. Az egykori part menti fogadó átépített maradványa
(B. Benkhard Lilla felvétele, 2011)

keket épített saját költségén. A kapitány ragaszkodott a teljes kert egyedüli használatához, sőt még ahhoz is, hogy a tulajdonos emeljen számára egy új, négy ló befogadására alkalmas istállót. Végül arról szintén szó esett, hogy újabb összegért egész évben igénybe vehet egy szobát a szomszédos fürdőházban.²¹

Nem kétséges, hogy olyan útszéli, úgynevezett beszálló fogadót kell elképzelni, ahol a csikát és a szekereket is el lehetett helyezni. Az általunk ismert adatok sehol sem szólnak arról, hogy itt lett volna a hivatalos postaház, ezt bizonyára valahol máshol kell keresni. Mégis hasonló funkciót töltött be, hiszen a városba vezető egykori Szent János-, ma Felső-híd közelében, még a város szélén megállhattak a postakocsi és lovakat válthattak. Utasaik, akik inkább kereskedők vagy mesteremberek lehettek, eltölthettek itt egy-egy éjszakát. Bizonyára erre szolgált a patakparti

²¹ VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1813. december 28. 487 (Irat: 1153–1154).

hosszú ház istállójának emeletén található kilenc szoba, amelyet hamarosan a városi híd elkerülésével, a Gyöngyösön át közvetlenül is el lehetett érni. Időnként a Gyöngyös áradása kisebb károkat okozott ugyan, ez azonban alkalmat adott arra, hogy újabb földterületekkel bővítse birodalmát, sőt a város irányából szolgalmi úthoz is juthasson. Bizonyára anyagi okai voltak annak, hogy Gerhauser – éppen fogadójával szemközt – hidépítésbe kezdett. Az erre vonatkozó iratanyag még nem került elő, az 1826-ból fennmaradt, Schubert-féle térképen olvasható felirat – „Gerhauser-Brücke” – azonban félreérthetetlenül utal egykori tulajdonosára.²²

Így már érthető, hogy a vállalkozó kedvű postamester miért nem a belvárosban lakott. Saját fantasztikus vállalkozása mellett akart élni. Képzeljünk el egy 19. század eleji magángazdaságot, amelyhez svájci tehenészet (csúrral és pajtával), valamint fogadóval egybekötött postakocsi-szolgálat tartozott, közvetlen közelében pedig egy igen modern szórakozónegyedet, ahová nyilván nem annyira a betérő alkalmi vendégek, mint inkább maguk a kőszegi polgárok jártak. Bizonyára több társadalmi réteg is megtalálta itt a kikapcsolódást, hiszen a nyári fürdőzésen kívül a biliárd, a teke és a körhinta mellett napi poharazgatásra és táncmulatságra is sor kerülhetett. Valószínű, hogy éppen ebben tudott rivalizálni a talán inkább a gazdagabb belvárosi közönség igényeit kielégíteni kívánó Bálházzal.²³

Az itt felvázolt történet természetesen ennél jóval alaposabb feldolgozást kíván: nem csupán az épületek, hanem a szóban forgó Gyöngyös-parti terület, valamint a kőszegi fogadó- és postaügy teljesebb ismerete, illetve Samuel Gerhauser igen érdekes személye miatt is. A kutatásokból nyilván részletesen kiderül majd, miért is került Gerhauser 1819-ben végképp pénzzavarba, olyannyira, hogy végül eltiltották javai eladásától és újabbak vételétől. 1825. december 25-én halt meg, özvegyével azonban a városi vezetés igen ellenségesen viselkedett. Egyéb kérései elutasítása mellett azt sem engedélyezte, hogy az asszony kripta építésére féláron vásárolhassa meg a szükséges 5000 darab téglát.²⁴

Nehéz idők jöttek, a család szinte teljes vagyonát elvesztette. A fogadót és a fürdőt a szórakozóhellyel hamarosan eladták, itteni ingatlanjaik közül egyedül a Gyöngyös-parti lakóház maradt meg. A 19. század folyamán végig Gerhauser Zsigmond, József és az ő rokonaik éltek itt. Tőlük vásárolta meg 1901-ben az ismert kőszegi téglagyáros, Czeke Gusztáv, aki valószínűleg közvetlenül Bogay Lajosnénak adta tovább 1906-ban.²⁵

²² A Felső-híd alatti terek boltozatait 1788-ban készítette Franz Trimmel kőműves mester. MOL, E 316. No. 2111. Az átalakítás tervrajza, oldalnézet és alaprajz. Papír, rózsaszínnel és szürkével lavírozott toll, 24x28 cm. MOL, T 62. No. 1515.; VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1815. június 23. 241, 1815. december 1. 445–446 (Irat: 948); Karl Schubert, „Situations-Plan. . .”, II, 1826. Ez a híd ma már nem áll. Az a MOL-ban őrzött, két színezett tollrajz, amelyen ugyanannak a hídnak két különböző alírással («Plan zur Bettler Brücke» és «Plan zur Feld-Brücken») olvasható, egyébként azonban egyforma változata szerepel, nem a Gerhauser által készített hidat ábrázolja. A Gyöngyös város felőli, belső ágára képelték el őket 1819-ben. Tervezőjük Karl Schubert városi mérnök, egyben a Kőszegi Mintarajziskola tanára volt. Azt, hogy meg is valósultak, az ugyancsak általa rajzolt 1826. évi térkép bizonyítja (8. kép). MOL, T 60. No. 172/1, 172/2.

²³ Az 1795-ben megnyílt belvárosi Bálházban (Schneller utca 2.) színielőadásokat és hangversenyeket is tartottak. BARISKA-NÉMETH [1984], 104.

²⁴ VaML KFL Városi jegyzőkönyvek 1819. 40, 77, 84, 353. 1820., 347 (Irat: 1347), 379.; Gerhauser halálának időpontjáról: Városi jegyzőkönyvek (törvényhatósági) 1826. január 10. 3.; özv. Gerhauserné kérvényei a városhoz: Városi jegyzőkönyvek (politikai) 1826. 81. No. 217, 173. No. 356.; Gerhauserné kérvénye a kedvezményes árú tégláért: Városi jegyzőkönyvek (törvényhatósági) 1826. 161. No. 401.

²⁵ Söptei-kézirat, K 118, K 119, K 120.

BIBLIOGRÁFIA

- BAJZIK (2002) – BAJZIK Zsolt: Vasi kastélyok a sebesültek és a foglyok szolgálatában 1914-ben, *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, (2002)/1, 63–79.
- BARISKA–NÉMETH [1984] – BARISKA István–NÉMETH Adél: *Kőszeg*, Budapest, Medicina, é. n. [1984] (Panoráma – Magyar Városok).
- BOROVSKY (1898) – *Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, Budapest, „Apollo” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1898.
- CERNEL (1877) – CERNEL Kálmán: *Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja*, I, Szombathely, Tettei Nándor és társa, 1877.
- DOMINKOVITS (2000) – DOMINKOVITS Péter: A kőszegi Posztógyár a reformkorban, in *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*, Kőszeg, Polgármesteri Hivatal, 2000, 157–180.
- K. LENGYEL (1994) – K. LENGYEL Zsolt: Bogyay Tamás (1909–1994), <http://epa.oszk.hu>, 1994, 312–315 (utolsó letöltés: 2011. december 10.).
- KOPPÁNY (1993) – KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei*, Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993, 129 (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 3).
- MEDGYESI (2011) – MEDGYESI Gréta: A hely és a rétegek viszonyának értelmezése, *Debreceni Műszaki Közlemények*, 10(2011)/2, 37–47.

Klára Mentényi

The Childhood Home of Thomas von Bogyay

Thomas von Bogyay's parents purchased a dwelling in Kőszeg for 15,000 crowns in 1906, only three years before the birth of their son on April 8th, 1909. The house is located on the bank of the Gyöngyös River, which runs north-south on the eastern side of the town. The street was named after the nearby barracks, in which the father, Lajos Bogyay, a Hussar officer of the Austro-Hungarian Monarchy, served at the time. The two story house included outbuildings, as well as a closed, inner garden of almost 3,000 square metres. They did not live here for long, however. During the First World War Bogyay's parents moved away from Kőszeg, taking their son and his three siblings with them. In 1914 Lajos Bogyay allowed the building to be used as a military hospital in which 35 beds could be accommodated. For a few years it remained in their possession, but they sold it in 1917. It was owned by high ranking officers until the middle of the century.

There are no known copies or originals of the blueprint of the building, and regrettably there was never an opportunity to conduct an examination of the site from the perspective of its architectural history. However, the unevenness of the ground plan and the ways in which the various structures are connected to one another suggest that it was built in several stages.

The earliest part is most likely a small structure of rustic masonry discernible in the cellar, which was enlarged in the second half of the 18th century into a single-story dwelling with a rectangular ground plan and vaulted rooms. When in the first years of the 19th century the Evangelical lawyer and town councillor Samuel Gerhauser, a member of the lesser nobility, purchased the territory on the banks of the Gyöngyös River, the building was undoubtedly already standing. Between 1814 and 1819 the new owner transformed it into a two-story “villa” in the Neo-Classical style. Its most attractive feature was the avant-corps projection at the centre of the garden façade, where a veranda with columns and arches on the upper floor was crowned with a triangular tympanum.

Gerhauser, who rapidly acquired more and more wealth and land and owned vineyards, gardens and various estates, as well as a Swiss dairy farm and three properties in the inner town that he lent out, furnished this house for himself and his family. The primary reason he decided to make this his home, apart from the beautiful surroundings, was its proximity to his business enterprises. Specifically, in the three plots neighbouring his home he operated a bathing facility, a restaurant and dancing hall, a skittle ground, a carousel, and an inn consisting of several buildings. According to records the proprietor was also the tenant of the postmaster office in the second decade of the 19th century, and his inn, which was capable of receiving merchants with carts of goods (as many as 12 horses, 6 horse-drawn carts and 9 guest rooms on the upper floor), also functioned as stagecoach station.

The various buildings and the undertakings they represented (in other words the Neo-Classical villa on the banks of the Gyöngyös River, which Gerhauser made his abode, the aforementioned modern model farm, the inn, the stagecoach station, and the amusement quarter) were all the work of man who, though a member of the nobility, led the life of an enterprising burgher. His spectacular successes were followed by rapid ruin, and the family soon lost all its wealth. By the close of the 19th century only the villa where his descendents and collateral heirs resided remained. Gusztáv Czeke, the well-known owner of the town's brick factory, bought the house from them in 1901, and presumably it was from him that the Bogyay family purchased it in 1906.

Today the free-standing, two story house at Malomárok Street 9 has an irregular ground plan. The entrance faces the river, but the main facade still looks out on the once spacious garden. Over the course of the second half of the 20th century the harmonic outer appearance of the "mansion", or rather "villa", has fallen into an ever greater state of disrepair, the efforts of the local government notwithstanding.

Keywords: Kőszeg, Lajos Bogyay, Katalin Pauler, Bogyay-villa, Gyöngyös River, Samuel Gerhauser, baths on the bank of the Gyöngyös, inn on the bank of the Gyöngyös, stagecoach station, dance hall and restaurant at the beginning of the 19th century, skittle ground at the beginning of the 19th century, billiard room at the beginning of the 19th century, carousel at the beginning of the 19th century, Swiss dairy farm, Neo-Classical villa, Neo-Classical architecture, architectural history

Wehli Tünde

Bogyay Tamás és Johannes Aquila

Bogyay Tamás 1994. február 8-án bekövetkezett halálát követően leányától, egyben közvetlen örökösétől, Emese Pießkalla asszonytól az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete és a Münchener Magyar Intézet (Ungarisches Institut) nagyvonalú ajánlatot kapott: a két intézmény ajándékképpen átveheti az elhunyt tudós lakásában, dolgozószobájában őrzött, tudományos pályájához kötődő hagyatékát – jegyzeteit, kéziratokat, saját publikációinak példányaikat, levelezését, valamint könyvtárát, végül fénykép- és diaporitívgyűjteményét.¹ Még az év júliusában Münchenbe utaztam, hogy elvégezzem a hagyaték számbavételét, és az örökös-ként közreműködő unokával, Michael Pießkalla úrral, valamint a müncheni intézetet képviselő K. Lengyel Zsoltal megbeszéljük az anyag elosztását, feldolgozását és a kettéosztott anyag további kezelésének-használatának kölcsönösségen alapuló lehetőségeit.²

Megbeszélésünk értelmében a hagyaték közép-európai vonatkozásának is minősülő, avarsláv-karoling kultúrát érintő egysége maradt Münchenben, ehhez társult a könyvtár hungaricagyűjteményének magyarországi provenienciájú része. Az örökség Budapestre szánt gerincét Bogyaynak a középkori magyarországi művészet bizonyos témaköreire – Zalavár, Szent Korona, Ják, Johannes Aquila stb. – vonatkozó anyagai és az 1945 utáni magyar emigráns szakirodalom mellett az európai művészet Magyarországon nehezen elérhető, illetve innen hiányzó kiadványai jelentették. A Budapestre szállítandó anyag nyolc hatalmas, a Művészettörténeti Kutatóintézet nevével és postacímével ellátott kartondobozt töltött meg. A dobozokat a Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma államtitkárának segítségével a müncheni magyar konzulátuson helyeztük el az akkori konzul segítségével annak ígéretével, hogy az ajándék áthozataláról gondoskodnak.³ Sajnálatos módon azonban a dobozok fele valószínűleg a diplomáciai mozgások: személycserék és költözködések áldozata lett. A fénykép- és diaporitívgyűjtemény teljes egészében elkallódott, erre

Wehli Tünde művészettörténész, kandidátus. Kutatási területe: középkori és reneszánsz könyvfestészet, a középkori magyarországi művészet ikonográfiája.

E-mail: wehli@arthist.mta.hu

Tünde Wehli, art historian, holder of a candidate's degree. Areas of research: Medieval and Renaissance illuminated manuscripts, iconography of medieval Hungarian art.

E-mail: wehli@arthist.mta.hu

¹ Emese Pießkalla levele: MTA BTK MI 1994. V. 6. 249/94. sz. dokumentuma.

² A könyvekből – az anyag számbavételével párhuzamosan – Michael Pießkalla kiemelt magának kultúrtörténeti vonatkozású kézikönyveket. Könyvjegyzékemben ezt a folyamatot nem tudtam követni, ezért hiánylista készítéséről lemondtam. K. Lengyel Zsolt úrral abban egyeztünk meg, hogy az anyag egységét a kettéválasztott dokumentumok két katalógusának összeillesztésével biztosítjuk. A katalógusok egyesítése feldolgozás hiányában ez ideig nem történt meg. A kéziratos hagyaték feldolgozása is várat magára.

³ MTA BTK MI 154/95. sz. levél, amely összefoglalja a korábbi megállapodást, és az anyag Budapestre szállítását kéri.

a sorsra jutott az intézetünknek szánt könyvállománynak mintegy kétharmada, és valamelyest megcsappant a kéziratos anyag is.⁴

Szerencsére a Johannes Aquilára vonatkozó dokumentáció csaknem hiánytalan.⁵ Ezért is esett választásom Bogay Tamásnak erre a kutatási területére.

A korábban magyarosan Aquila Jánosnak nevezett Johannes Aquila személye ismeretlen. Ennek ellenére ő a 14. század utolsó negyede Magyarországnak egyik legjobban dokumentált és legtöbb művel képviselt, legérdekesebb művészegyénisége. Az ország kulturális központoktól távoli periferiáján, Vas és Zala megyékben működött évtizedeken keresztül. A délnyugat-magyarországi régióval szomszédos Stájerországban született, művei itt is fennmaradtak. A középkorban ezeket a jórészt vend-szlovén-német lakosságú területeket nem választották el egymástól országhatárok, hanem földrajzi-gazdasági adottságaik mellett kereskedelmi útvonalak kötötték össze. Gazdasági és kulturális szempontból nem tartoztak az ország élvonalába. A kulturális központoktól távol estek. A helyi központot a városi polgársággal rendelkező Radkersburg jelentette. Ebből a városból indult Johannes Aquila. Első ismert műve, a veleméri Szentháromság titulusú templom kifestésekor (1378) még magányosan dolgozott, a későbbiekben valamiféle vállalkozói formában stílusát nem követő segítőkkel társult. Velemér után a bántornyai (Turnišče) Szűz Mária Mennybevitele-templom (1383–1389) kifestését vállalta, majd feltételezett szülőhelyén, Radkersburg (szlovénül Radgona, vendül Radgonja, magyarul Regede) Pistorhausában tűnt fel 1390 körül,⁶ ezt követően a mártonhelyi (Martjanci) Szent Márton-templom kifestését vállalta (1392), végül utolsó ismert műve az ágostonos remeték fürstenfeldi (Fölöstöm) temploma, melynek freskóival 1395 körül készült el.⁷ A ma ismertnél valószínűleg több templomot festett ki az Aquila vezetése alatt álló műhely a fennmaradt emlékektől körülhatárolható téglalapba foglalható területen, de pusztulásuk feltehető. A festő tanulmányaira vonatkozó ismeretek hiányoznak. Stílusának, kompozícióinak előképeit, művészetének párhuzamait a szakirodalom meglehetősen tág földrajzi és időbeli keretek között, Itália, Stájerország, Magyarország és Csehország 14. század közepétől az 1400-as évekig terjedő fal-, tábla- és kódexfestészetében kereste és keresi, mégpedig valamely itáliai, stájerországi városi, illetve prágai vagy magyar Anjou udvari környezetben.⁸ A képelrendezési gyakorlatnak és az egyes kompozíciók lehetséges forrásainak irodalma tekintélyes, de még korántsem átfogó.⁹ Johannes Aquila életműve a felsoroltak okán vagy a hiányzó adatok ellenére is különleges művészettörténeti, kultúrtörténeti értékkel rendelkezik. A viszonylag nagy mennyiségű falkép kronológiai rendje a művészi pálya folyamatáról ad képet, a feliratok segítik a művek értelmezését, az ábrázolások mögötti tartalom kibontását és a szignatúráknak, művészportréknak köszönhetően egy európai viszonylatban korai művészegyéniség áll előttünk. Johannes Aquila

⁴ A 11 oldalnyi kéziratos könyvjegyzékből – mely nem komplett, mivel Michael Pießkalla esetenkénti könyvválogatását már nem tudta követni – mindössze a 25.817-25.919 közötti leltári számot viselő kötetek kerültek könyvtárunk állományába. Bogay publikációinak, melyek jobbára különnyomatok, és a különnyomat-gyűjteménynek a leltározását-katalogizálását Havasi Krisztina végzi. A kéziratos hagyaték a következő egységekből áll. 1. Zalavár: 1 mappa (a palliumot is mappának nevezem), 2. Sacra Corona: 1 doboz és 2 mappa, 3. Esztergom (Porta Speciosa): 1 doboz, 4. Domonkosfa-Zalaháshágy: 1 doboz, 1 mappa, 5. Ják: 1 doboz, 6. Bántornya: 2 doboz, 1 mappa, 7. Hungaria in exteris: 2 doboz, 8. Ungarisches Institut előadások, 9. METEM előadások: 1 mappa, 10. ELTE előadások, 1992. őszi szemeszter.

⁵ Ebből a gyűjteményi egységből csupán az előadásokat illusztráló diapozitívek hiányoznak.

⁶ LANC (2002), 25. Képes Krónika.

⁷ LANC (2002), 91.

⁸ Az itáliai és stájerországi, valamint cseh kapcsolatok a téma specialistáinak többségét foglalkoztatják. A magyar uralkodói udvari könyvkultúra, nevezetesen a Magyar Anjou Legendárium és a Képes Krónika szövegének, képeinek ismeretét különös nyomtatékkal taglalja: KERNY (2010), 15.

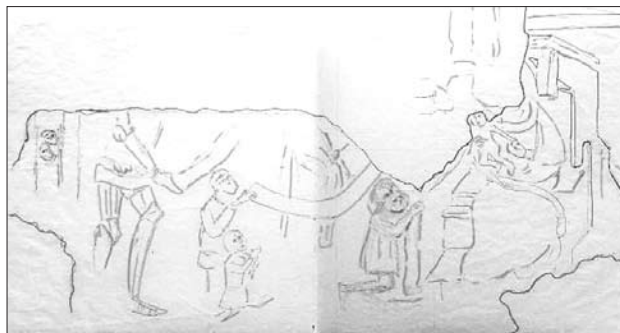
⁹ Rómer Flóristól az 1984-es konferencia anyagán keresztül összefoglalóan, majd az egyes képekre koncentrálván számos helyen: *Johannes Aquila* (1989), HÖFLER–BALAŽIC (1992), KERNY–MÖSER (2010).

munkásságán keresztül a korszak egy sajátos területének szellemi-művészeti igényei rajzolódnak ki előttünk, betekinthezünk a művészeti tevékenység szervezetébe, kitapinthatjuk a művész és a megrendelő közötti viszonyt, valamint a programadás körülményeire is következtethetünk.¹⁰

Bogyay Tamás számára az Aquila-kutatás irányát és 1986-ig követett útját lényegében már a Hekler Antalhoz írt és 1932-ben megvédett, a maga korában modernnek számító, művészetszociológiai kérdésekkel foglalkozó doktori disszertáció kijelölte.¹¹ Bogyay mintegy fél évszázadon keresztül vissza-visszatért a radkersburgi festőhöz. A témában közreadott publikációk a kutatás egy-egy jelentős stációját jelentik; nem egy előadás vagy publikáció appendix jellegű kiegészítései, hanem a kérdéskör más, újabb szempontú megközelítései.

A Johannes Aquilára utaló dokumentumokat két irattartó doboz és egy iratgyűjtő mappa őrzi Bogyay Tamás hagyatékában, amelyekben az alábbi tartalmi egységek tanulmányozhatók.¹²

1. A levelek gyűjteménye 1935–1985 közötti darabokból áll. Ahogyan a következőkben említésre kerülő nevek is jelzik, Bogyay levelezőpartnerei a művészettörténészekről kezdve a történészen át a textológusokig vezetnek el: France Stelétől (1886–1972) Marijan Zadnikaron, Entz Gézántól (1913–1993) át Fügedi Erikig (1916–1992) és Mezey Lászlóig (1918–1984). Milyen témákat érintett ez a levelezés? A szlovéniai kutatókkal az 1935–1982 közötti években aktív levélváltás az egyes falképekkel kapcsolatos információcserét szolgálta.¹³ A magyarországi kollégákkal folytatott levelezés az 1930-as évektől az utolsó tanulmány elkészültéig történelmi adatok kérését, ellenőrzését, a falképek feliratainak értelmezését jelentette.¹⁴ Német kutatókhoz írt leveleiben a művészönarkép és a művész művészetszociológiai helyzetére vonatkozó kérdéseket tesz fel többek között Kurt Gerstenbergnek (1886–1968) és Wolfgang Braunfelsnek (1911–1987) 1948-ban, tehát az első jelentős Aquila-tanulmányon dolgozva. A válaszokból kitűnő korabeli ismeretanyag birtokában német kollégái alig gyarapíthatták ismereteit.¹⁵

1. kép. Supplicatio-kép, egykor a bántornyai templom szentélyének északi falán (ceruzarajz, Csemegi József? MTA BTK MI, Bogyay-hagyaték)

2. A téma bibliográfiája, az ide tartozó különnyomatok, a fontosabb publikációk xeroxmásolatai, és végül Bogyay Tamás olvasmányairól készült jegyzeteinek mérítése lenyűgözően széleskörű. A művészettörténeti vonatkozású anyagot ikonográfiai és stílustörténeti pub-

¹⁰ Jelen tanulmány témája nem indokolja annak a kérdésnek a taglalását, hogy Johannes Aquila folytatott-e építési tevékenységet, és a korábban az oeuvre-be sorolt Nagytótlak (Selo) falképeinek elemzésétől is eltekinthetünk.

¹¹ BOGYAY (1932). Bogyay hagyatékában ebből a publikációból nem maradt példány.

¹² Az alábbi ismertetés nem követi szorosan a dobozok, illetve a bennük rejlő palliumok tartalmát, mert egy-egy téma több helyen is felbukkan, továbbá mert valamely több kérdést érintő dokumentumot csak egy helyre lehetett beilleszteni.

¹³ Pl. France STELÉ a bántornyai falképek részletes leírását adja, ezen belül a frissen feltárt donátorábrázolásról számol be, és részletfotókat is mellékel (utóbbiak nincsenek a levél közelében). Egyben jelzi, hogy szívesen olvassa Bogyay ide illő publikációit, akár magyarul is („Ich lese ungarisch!“): Ljubljana, 1939. XII. 28. Az ökréfejes címerpajzsról értesít: uo., 1940. IX. 29. A votívképről: uo., 1941. II. 16.

¹⁴ Pl. Csemegi József, 1939. XI. 28., Mezey László, Budapest, 1982. I. 27.

¹⁵ A Gerstenberghez írt levél Egerndachban kelt 1948. IV. 19-én. A Braunfelsnek címzett levelet Staudachban írta 1948. VI. 1-jén. A két címzett közül csak Gerstenberg dátumot nélkülöző választ ismerjük, melyben a prágai Parler-műhely művészabrázolásaira hívja fel a figyelmet. Ezek azonban ismertek lehettek Bogyay előtt is. Fennmaradt Ludwig Rothenfelder egy informatív levele (Nürnberg, 1948. IX. 28), melyben felsorolja az általa ismert három tarpajzjos cég-címereket, úgymint a freiburgi Münster festőcég címereit (üvegablakon 1320–1330 körül) és néhány későbbi emléket.

likációk, ezen belül művész- és donátor-ábrázolásokra, viselet- és fegyvertörténetre vonatkozó kiadványok jelentik. A történelmi tárgyú művek körében heraldikai, genealógiai és családtörténeti munkák, gazdaságtörténeti, kereskedelmi és útviszonyokra fókuszáló publikációk sorakoznak. A hitvilág körét a népi vallásosságra irányuló tanulmányok képviselik. Ennek a tekintélyes anyagnak jó része a publikációk apparátusában megjelenik, ám ennek egy részét, a művészettörténeti stílusra vonatkozót, publikációiban ritkán hasznosította Bogyay; azonban hogy háttéranyagként számolt vele és ismeretét fontosnak tartotta, annyi biztos. Erről tanúskodik például Csemegi József (1909–1963) 1939. november 28-án hozzá címzett levele. E dokumentum mellékleteként a levelezőpartner korábban tett ígéretét teljesítendő „Vizecske János freskói”-nak kívánt rajzait küldi.¹⁶ Feltehetően ennek a küldeménynek az emléke a hagyaték egyetlen komolyabb rajza, mely a bántornyai templom szentélye északi falának Bogyay által tárgyalt kompozícióját ábrázolja (1. kép).¹⁷ A levél írója a bennünket érdeklő részben „Misike” (Ernst Mihály) *A dunántúli falfestés középkori emlékei* című, 1935-ben megjelent – „komoly” – kötetének Velemérral foglalkozó fejezetét bírálja.¹⁸ Mindenekelőtt a „mindenáronmindenolasz” szemléletet nehezményezi, s bízva levele címzettjének a sajátjával egybeeső ítéletében, Johannes Aquilát olyan mesternek tartja, „...aki mind a német, mind az északolasz művészetet jól ismerte és keverte össze”; s aki nek művészetéhez a délnémet festészetben találna megfelelő analógiára. A bírálat alapvetően helyes, de nyilvánvaló, hogy az ellenvélemény egy kultúrpolitikából fakadó ítéletnek szól. Bogyay szakmai karrierjének első – zalaegerszegi – éveiben alaposan megismerhette a régió műemlékeit, de nem jutott szakirodalomhoz. Barátja, Csemegi József küldött neki jegyzeteket, például az Ernst-kötet jegyzeteinek Johannes Aquilára vonatkozó tételeit kimásolva. E tételek közül a mindig visszafogott Bogyay egyedül Gerevich Tibor (1882–1954) *L'arte antica ungherese* című, 1930-ban közreadott tanulmányának festőnkre vonatkozó sorait – miszerint 1350 körül született, festő és építész, a dél-itáliai festészeti stílus képviselője, és így tovább¹⁹ – glosszázza tőle szokatlanul erőteljes stílusban és tónusban: „ahány gondolat, annyi tévedés!! Hülye!!!!” Nyilván alapvetően a művész dél-itáliai gyökerei felől nem győzte meg a nagy tekintélyű művészettörténész Bogyayt, de emellett hiányolhatta a vélemény adatokkal való alátámasztását.

Erről szól a „Művészettörténet – stílus – ikonográfia, viselet” feliratú borító egy dokumentuma, mely szerint Bogyay később eredetiben is olvashatta Ernst munkáját. A Velemérré és Nagytótlakra (Selo, Szlovénia) vonatkozó szövegrészt²⁰ illetően külön lapon vélekedik a könyvről: „A[quila] J[ános] beállítása eleve el volt döntve a Magyar művészetről vallott felfogással. Ehhez keresett E[rnst] bizonyítékokat. Filológia: minden egyes eleme találgatás kérdése. Távoli centrumok? Középkori művészet nem lehet légüres térbe.” „Helyi reális körülmények közt rétegződött életet szolgál és megélhetési mesterségnek szolgál. . .” – majd így folytatja: – „Helyi adottságokból kell kiindulni.” Az idézett kommentár a maga korában igen progresszív; a stílusvizsgálat alapvetése és akár Bogyay Tamás kutatói ars poeticája is lehet, amelynek érvényesülése napjainkban szintén időszerű.

¹⁶ A levélben dunántúli román kori templomokról is ír Csemegi, emellett felmérő rajzok küldését is igéri, egyfelől szemléltető eszközként, másrészt hogy bevezesse barátját az épületek mérnöki leírásának gyakorlatába. Egyúttal kritizálja a korabeli hazai szakirodalmat, mely Aquila mártonhelyi, veleméri festményeinek stíluskapcsolatait Lombardia irányában keresi az általa javasolt délnémet orientációval szemben. Csemegi Johannes Aquila művészetének háttérben miniatúrákat is feltételez. Ezt a gondolatot alapvetően a festőre, illetve műhelyére jellemző kompozíciós megoldások mellett a feliratbőség sugallhatta. Határozott formát ölt ez az elgondolás az utóbbi évek szlovéniai kutatásában, amikor a prágai Johann von Neumarkt illuminátorával, illetve a Magyar Anjou Legendáriummal és a Képes Krónikával hozták összefüggésbe a korabeli prágai és ausztriai tábla- és falfestészet mellett: HÖFLER–BALAŽIČ (1992), 35, 37. A bántornyai Szent László-legenda összefüggése a Képes Krónikával a falképek feltárása óta ismert, erről újabban lásd KERNY–MÓSER (2010), 45.

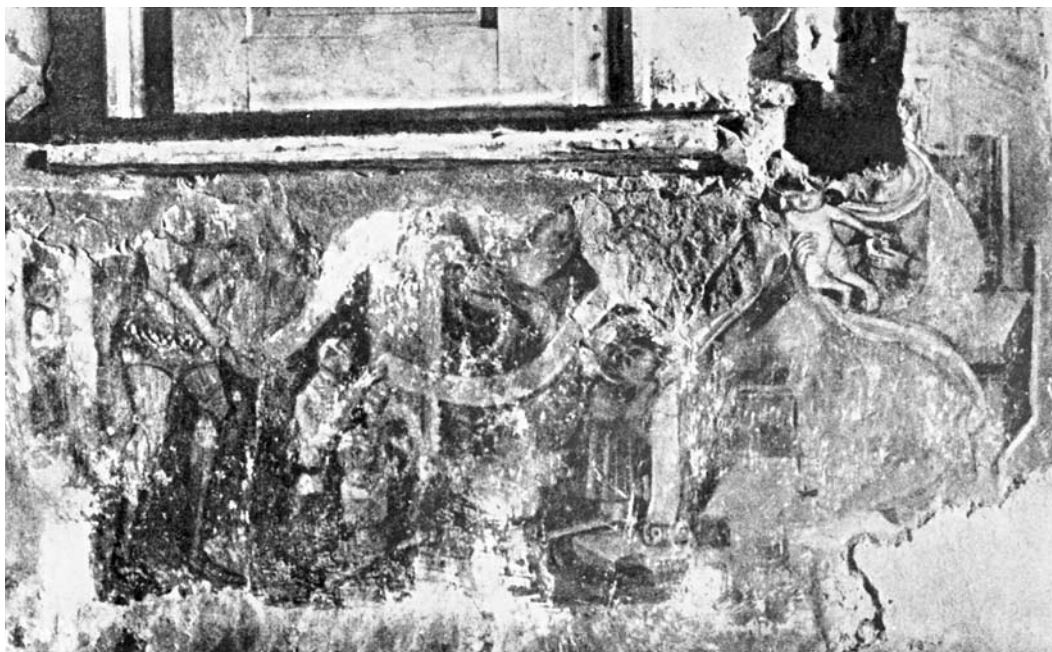
¹⁷ Feltehetően erről a rajzról készítette Bogyay a Genealogia feliratú pallium elnagyoltabb rajzát.

¹⁸ ERNST (1935), 18–29.

¹⁹ GEREVICH (1930), 9.

²⁰ ERNST (1935), Velemér: 18–29, Nagytótlak: 58–64.

A stílusproblémák iránti érdeklődés mellett szól a szóban forgó pallium erre vonatkozó szlovéniai irodalmának gazdag gyűjteménye. Bogyay eszerint minden 1920 és 1972 közötti jelentősebb publikációval találkozott valamilyen formában, és mindent gondosan elolvasott, kijegyzetelt, s ezt az irodalmat nem egy vonatkozásban a hazai művészettörténeti irodalomnál mértékadóbbnak tartotta. Bogyay kutatói módszerét, precizitását talán éppen az Aquila-téma képviseli a leghitelesebben. France Stelè 1935-ben szlovén nyelven megjelent publikációját még egy nyelvet bíró személlyel fordíttatta magyarra,²¹ majd később már olyan leveleket írt szlovén kollégáinak, amelyeknek nyelvtani pontosságáról és stílusáról a címzettek elismerően nyilatkozhattak.²² Bogyay Johannes Aquila kedvéért megtanult szlovénül írni és olvasni!

2. kép. Supplicatio-kép, egykor a bántornyai templom szentélyének északi falán
(archív felvétel, MTA BTK MI, Bogyay-hagyaték)

3. A fényképek, rajzok és diagramok csoportjában²³ a fényképek közül a magyarországi művészet-történet-tudomány számára azok a legbecesebbek, amelyek a bántornyai Szűz Mária Mennyebevitel-templom szentélynek északi falán 1926–1928-ban feltárt és már ekkor elpusztult donátor-ábrázolásokról készültek.²⁴ Ezek a fényképek reprodukcióiknál lényegesen jobb minőségűek (2. kép). A donátor-ábrázolásokéhoz hasonló jelentőségű az eredeti helyéről leválasztott és jelenleg

²¹ STELÈ (1935): Művészet a Vendvidéken (Szlovén vendvidéken), 16.

²² Zadnikar jelzi, hogy jobb felvételek hiányában az 1928-ban Stelének készülteteket küldi Bogyaynak: 1981. XII. 4-én kelt levél; ugyanő az 1982. III. 23-án kelt levélben dicséri Bogyay szlovén nyelvtudását.

²³ Bogyay e témakörbe tartozó előadásait diaposzítívvekkal illusztrálta, ezek azonban München és Budapest között elkallódtak. A már említett, Csemeginek tulajdonítható, pauszpapírra került rajzon kívül kisebb cédulák betűsorai, szavai tartoznak ide. Ez utóbbiak Bogyay kezétől származhatnak. A diagramok a Bánfi-család leszármazási rendjét mutató genealógiai táblázatok, melyeket Bogyay több publikációban is hasznosított.

²⁴ Öt darab felvételtől van szó, melyeket Zadnikar küldött Bogyaynak.

a ljubljani Narodna galerijában őrzött Trónoló Madonnát a gyermek Jézussal mutató falképről készült fénykép. A fotó az Aquila-műhely legkvalitásosabb festményeinek egyikét őrzi.²⁵

4. Bogyay Tamás Johannes Aquilával foglalkozó kéziratos, illetve nyomtatott tanulmányainak gyűjteménye két szempontból értékes. Egyfelől megtalálható benne néhány fontos, Magyarországon alig ismert, vagy nehezen elérhető publikáció.²⁶ Ebből a hagyatéki csoportból jelentősége okán kiemelendő a Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki? című, Ljubljánában 1951-ben közreadott tanulmány, a falképek France Stelének köszönhető igényes leírásával együtt.²⁷ Az 1964-es bonni nemzetközi művészettörténeti kongresszuson elhangzott és 1967-ben megjelent előadás szövege megtalálható itt, sőt annak magyar nyelvű fogalmazványa is, amely Johannes Aquila 1378-ban és 1392-ben készült művészönarcképeit elemezte.²⁸ Ugyanakkor hiányzik a *Louis the Great of Hungary*... című kötet számára 1982-ben leadott és 1986-ban, New Yorkban megjelent német nyelvű tanulmány, melynek témája a bántornyai Szent László-legenda társadalmi háttérének elemzése volt.²⁹ Szerencsére a tanulmány kézirata olvasható a tárgyalt emlékkörben. Ennek a tanulmánynak azt a gépiratos változatát is őrzi a hagyatéki, amely 1985. október 10-én hangzott el az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport rendezvényén, és amelyet nyomtatott formában az *Ars Hungarica* közölt 1986. évfolyamában.³⁰

Ahhoz, hogy megértsük Bogyay Tamás Aquila-kutatásának lényegét és eredményeit, célszerű röviden összefoglalni elődeinek munkáját. Az első jelentősebb magyarországi publikáció Rómer Flórisnak (1815–1889) köszönhető, aki 1874-ben kiadott *Régi falképek Magyarországon* című corpusában foglalkozott a veleméri, a bántornyai és a mártonhelyi templomok néhány falképével.³¹ Szempontunkból e mű értéke a szakszerű ikonográfiai meghatározásokban és a falképeket kísérő – olykor a mai állapothoz viszonyítva talán épebb – feliratainak átírataiban rejlik. Az 1920-as évektől felélénkülő Aquila-kutatások két ágra szakadtak. A szlovén kutatók, elsősorban France Stelè érdemeként, a művész stílusára koncentráltak, s azt regionális összefüggéseiben vizsgálták.³² Az 1930-as évek magyarországi kutatásainak előterében a művész önarcképei álltak, és ebből az aspektusból kiindulva a középkori Magyarország határvidékén tevékenykedő mesterben egy, az itáliai trecento művészetének hatása alatt álló művészi öntudattal rendelkező, magyar nemzeti sajtóságokat is felmutató művészt kerestek és találtak benne.³³

Ekkor lépett a tudományok színterére Bogyay Tamás. Már említett disszertációja előrevetítette a téma megközelítésének irányát. A művész és megrendelője gazdasági-társadalmi-kulturális helyzetéből kiindulva Bogyay a falképek ikonográfiai programját vizsgálta. Újszerű megközelítésének első eredményéről az 1951-es tanulmány adott számot. Ez a tanulmány a bántornyai templom szentélyének északi falán 1928-ban előkerült donátor-ábrázolásokkal foglalkozott.³⁴ Bogyay a korabeli birtokviszonyok feltárása és a diadalív nyugati falára festett címerpár tulajdonosának azonosítása útján állíthatta, hogy a Hahót nemzetségből származó, a Bánfi nemzetséget alapító

²⁵ Újabbban a galéria állományának egy része elérhető az interneten; a falképtörödékről egy igen jó színes felvétel áll rendelkezésünkre (http://www.ng-slo.si/umetnina.asp?src=imagelib/umetnina_popup/razstaveindogodkj/2009/prekmurje/akvila.jpg&opis=Umetnine+iz++Prekmurja%OD%C).

²⁶ Ezeket Bogyay a kutatási téma anyagával egyesítette, mintegy kiemelve, elkülönítve saját különnyomatai közül.

²⁷ STELÉ (1951); BOGYAY (1951).

²⁸ BOGYAY (1967), a 12 oldalnyi nyers fogalmazványnak tekinthető gépiratos palást őrzi.

²⁹ BOGYAY (1986a).

³⁰ BOGYAY (1986b).

³¹ RÓMER (1874), 15–23, 40–53, 26–28.

³² Mártonhely: STELÉ (1935), 3, 15–16, 39–40; Bántornya: uo., 3, 15–16, 19–20, 23, 24, 31, 36, 39–40.

³³ Velemérhez: RADOCSAY (1953), 233; Mártonhelyhez: Uő, 176, Bántornyához: Uő, 113.

³⁴ BOGYAY (1951).

I. Miklós és az ő – gyermekként ábrázolt – fiai között térdelő, László nevű fia fordul szent patrónusai közbenjárásával és az írásszalagokra írt könyörgések segítségével a trónoló Szűzanyához és Gyermekéhez (2. kép). Az 1964-es bonni nemzetközi művészettörténeti kongresszusi előadáson Bogay érdeklődése Johannes Aquilára, a művészegyéniségre irányult. Az előadás a mester alkalos, szöveges és heraldikus reprezentációjával foglalkozott. Megállapította, hogy a veleméri és a mártónhelyi templomok szentélyében komplexen jelen levő Johannes Aquila a középkori Magyarország határvidékén a nála alig pár évvel korábban dolgozó prágai Parler-műhely építőmester-ábrázolásait követte.³⁵ Bogay kimondhatta, hogy ezekben a templomokban rangos megrendelő hiányában foglalhatott helyet a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán álló művész falképen, mert Bántornyán, az előkelő Bánfi-család templomában csak a szignatúráját („memento mei Johanne Aquila”) helyezhette el falképei egyikén. Tehát a képes reprezentáció felülmúlta a szövegeset. Bogay mintegy mellesleg a képek templomon belüli elhelyezésével is foglalkozott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a korabeli tendenciákhoz igazodva Aquila munkássága egybeesik a tradicionális képelrendezési szokások fellazulásával, a nagyobb krisztológiai és hagiográfiai ciklusok felbomlásával, és az egyes témák, főleg a kultuszképek előtérbe kerülésével. Bogay ezt a jelenséget az új típusú vallásosság, a *devotio moderna* szellemének érvényesülésével magyarázta.³⁶ 1982-ben, a Nagy Lajos-évforduló alkalmából közreadott New York-i tanulmánykötetben Bogay újra a bántornyai freskók felé fordult. Most a Szent László-képsor fal- és kódexfestészetben szokatlan jelenetei kerültek érdeklődéskörébe. Elődei nyomán az uralkodói udvari krónikás hagyomány ismeretét és az aquilai életműre nem jellemző tartalmú és műveltségi színvonalú programot a megrendelő család udvari kapcsolataival magyarázta.³⁷ Az 1985-ben Budapesten tartott előadás és ennek írott változata a fenti problémák részletesebb kifejtését és finomításának lehetőségét kínálta Bogay számára.³⁸ Az előadás fókuszába a bántornyai templom úgynevezett donátor-képe került, amelyet most a családtagok gesztusa és írásszalagjainak szövege alapján a votívképek csoportján belül a supplicatiós képek körébe helyezett (2. kép). E képtípus jelentőségét abban látta, hogy rajta egy család több generációja jelenhetett meg úgy, hogy miközben az élő megrendelő tisztelettel emlékezik az ősökre, egyúttal saját lelki üdvösségét is előmozdítja. De nemcsak az élőknek a holtakért mondott imádsága volt fontos, hanem fordítva is, hiszen az elhunytak is közbenjárhattak az élőkért az utolsó ítélet napján. A bántornyai festő ezzel a megoldással a 14. századi epitáfiumképek programját gazdagította a purgatórium és a *communio sanctorum* tana segítségével.³⁹ A bántornyai falkép készítőjét e kép megrendelésekor fogadalomtétel vagy hódolat kifejezésének szándéka motiválhatta. „Az egész kép maga [...] egy könyörgő imádság,

³⁵ A templomon éppen dolgozó Peter Parler és a már elhunyt Arrasi Mátyás építésze utaló szerszámmal díszített pajzsral jelölt mellszobrai a prágai Szent Vitus dómban műfajuknál és személyekben megtestesülő környezetüknél fogva a reprezentáció magasabb fokán állnak a festészet műfajában tevékenykedő muraközi kortársaiknál. A muravidéki mester emellett ismerhetett más, művészszignatúrára utaló közelebbi emlékeket is. Ilyen lehetett Ábel festő sírköve a 14. század derekáról, vagy az a sírlap, mely az 1370-ben elhunyt „johannes pictor regis hungarie” emlékét őrzi. Mindkét budai emléken, az elhunytira vonatkozó több-kevesebb adatot szolgáltatató felirat mellett, festőtevékenységre utaló három tarpajzsos festőcímer látható: MAROSI (1987), 174, k 175, 631. Ugyanakkor a maga korában európai mércével mérve sem lebecsülendő Johannes Aquila művésznévválasztása (STELÉ [1935], 14.). Származási helyére mindössze egyetlen alkalommal, a mártónhelyi falképek egyikén utal: „Johannes Aquila de Rakespurga oriundus” (5. kép).

³⁶ Bogay elzárkózott attól a köztudatban elterjedt nézetétől, hogy Aquila az udvari-lovagi kultúra provinciális képviselője lenne. Művészetében a vallásosságot tartotta meghatározóbbnak. A bántornyai László-legenda valószínűleg a Bánfi-család gondolatvilágát tükrözi, a radkersburgi festő világias tematikája a városi polgárság szellemének vetülete.

³⁷ Lásd különösen BOGYAY (1986a), 251.

³⁸ BOGYAY (1986b), lásd PROKOPP (1995), 206–208.

³⁹ A tisztító tűz és a szentek közössége tanáról lásd RATZINGER (1990), 179–190.

azaz supplicatio képbe-szövegbe foglalása” lett – összegez Bogyay.⁴⁰ A tanulmánynak talán ez a legfontosabb mondandója, tanulsága. Bogyay vizsgálódásának eredménye túlmutat a bántornyai kép értelmezésén, mert a kép műfajának definiálása közelebb vitt a devocionális ábrázolások körén belül egy képtípus pontosításához. Érdekes elemként jegyzi meg Bogyay, hogy a Bánfi-család – a középkorra nem jellemző módon – vallásos elemet vitt az őstiszteletbe, miközben a vallási tematikát a több generáció együttes szerepeltetésével történelmi távlatokba emelte.⁴¹ Tulajdonképpen a László-legenda megfestése és a Képes Krónika feltételezett követése mellett Bánfi László a családkultusznak itt megvalósított formájában is a királyi családot követte, a korabeli magyarországi arisztokrácia körében egyedülként.

Noha nem ez volt a fő témája, Bogyay utolsó tanulmányában visszatért a művészszignatúra kérdésére. Stelè nyomán visszakanyarodva a műhelykérdésre arra hívta fel figyelmünket, hogy olyan helyen is feltűnik a mester szignatúrája, ahol a műhelytársak keze dominál.⁴²

Bogyay nem vehetett részt a Johannes Aquilának szentelt 1984-es velemi konferencián, és annak 1989-es megjelenéséig nem ismerhette kéziratot anyagát, azaz nem támaszkodhatott annak eredményeire sem. Feltehetően Marosi Ernőnek az *Életünk* című folyóiratban 1985-ben megjelent rövid összefoglalása is csak később kerülhetett a kezébe.⁴³ Nem láthatta a fürstenfeldi ágostonos remeték templomában 1977–1978 során feltárt, a velemi ülészakon részletesen bemutatott és a helyszínen szemrevételezett falképeket sem.⁴⁴ Ezért ezek tapasztalatait sem használhatta az utolsó előadás és publikációja. A velemi tudományos ülés nem tekintette feladatának a Johannes Aquilával kapcsolatban 1984-ig felmerült kérdések és az azokra adott válaszok újrágondolását, a mester és műhelye munkásságának teljes körű áttekintését. A konferencia feltett Bogyayt nem foglalkoztató kérdéseket, emellett felelevenítette és különböző mélységben tárgyalta az őt

3. kép. Johannes Aquila alakja és címere a mártonhelyi templom szentélyének délkeleti falán

éredklő művészportré, devocionális ábrázolás, bántornyai Szent László-legenda, a mester és műhelye témákat, sőt valamelyest továbbfejlesztette azokat. Az Aquila-kutatásokba új szempontokat és eredményeket a fürstenfeldi Ágoston-rendi kolostor frissen és megbízhatóan restaurált falképei hoztak. Ezek ismeretében a mester eddigi tudásunk szerint 1378-ban kezdődő, és 1392–1393 körül lezárultnak hitt festői pályáját ez a falképegyüttes – a radkersburgi Pistorhaus képeivel

⁴⁰ BOGYAY (1986a), 246–248.

⁴¹ BOGYAY (1986b), 153.

⁴² BOGYAY (1986b), 150.

⁴³ MAROSI (1985).

⁴⁴ LANC (1989a,b).

egyetemben – közel egy évtizeddel meghosszabbította.⁴⁵ Az utóbbi falképek a megrendelő és a művész egymáshoz fűződő viszonyáról Bogyay által megrajzolt képet támasztották alá azáltal, hogy Bántornyához hasonlóan itt is előkelő alapítású és magas szellemi színvonalon álló, programadóként is számításba vehető megrendelővel-programadóval számolhatunk, továbbá Aquila a templom szentélyében itt is csak írott szignatúrával („Orate deum pro me Johanne Aquila pictore”) és a hárompajzsos festőcímerrel jelent meg.⁴⁶

A velemi tanácskozást követő másfél évtized továbbgondolta, alkalmanként cizellálta is Bogyay Tamás Johannes Aquila-kutatásainak eredményeit.

Daniel Spanke egy tanulmánya a művészportréra vonatkozó újabb kutatások alapján egyfelől azt kérdőjelezte meg, hogy Johannes Aquila ábrázolásai lennének a legkorábbi festőönarcképek. Johannes Aquila művészönarcképeinek időbeli elsőségét érinti, amit az újabban ismertté vált emlékek megkérdőjeleztek.⁴⁷ Bogyay természetesen ismert itáliai művészábrázolásokat, de ezeket nem érezte az Alpoktól északra készütekkel egy töről fakadónak, Johannes Aquila önarcképeit saját szempontjából tartotta a legkorábbiaknak.

Spanke az individuális jegyek hiánya alapján elveti a művészönarckép festésének még az igényét is Aquila esetében, legfeljebb alakjának képszerű megjelenítésével számol „Personalbild” formájában.⁴⁸ A funkciót illetően „Künstlerdarstellung”, „Malerdarstellung” igényével is számol.⁴⁹ Marosi Ernő már a velemi ülészak 1985-ös ismertetésében célzott arra, hogy Aquila önarcképei nem kifejezetten portrék, hanem devocionális jellegű ábrázolások.⁵⁰ Ezt a gondolatot építette tovább Spanke, amikor Johannes Aquila alakos ábrázolásainak térdelve imádkozó

4. kép. Ollós donátor-címer a mártonhelyi templom diadálivének délnyugati falán. Részlet Gróh István falképmásolatáról, akvarell, 1902–1903 (KÖH Tervtár, FM.358)

⁴⁵ LANC (2002), 25, 96.

⁴⁶ HÖFLER–BALAŽIC (1992), 21, 110, 111.

⁴⁷ SPANKE (2005), 142, 7. jegyzet. Spanke a továbbiakban a radkersburgi mester ábrázolásait Personalbildnek nevezi, amit megkülönböztet a Künstlerporträttól, és a Personalbild portészerűségét a veleméri szentélyben joggal vitatja: *uo.*, 143–144, 145, 147. Az egyéni vonásokat már korábban hiányolja RADOCSAY (1977), 21. Ezzel szemben a portrészerűség mellett tesz hitet VÉGH (1990), 114.

⁴⁸ SPANKE (2005), 143–148.

⁴⁹ SPANKE (2005), 147.

⁵⁰ MAROSI (1985), 1054; MAROSI (1989), 41.

testtartását és írásszalagjai szövegének fohász jellegét emelte ki. Érdekesen veti fel Johannes Aquila veleméri jelenlétét. Kétségtelen, hogy a szentély képeinek többsége eszkatologikus jellegű. Itt jegyzem meg, hogy jómagam az 1984-es helyszíni vizsgálódás óta nem tartom lehetetlennek, hogy a szentélyben templommodellt tartó női szent eredetileg egy Szécsi-családra vonatkozó donátor-ábrázoláshoz tartozott.⁵¹ Kerny Terézia egyértelműen a falu birtokosakénti kegyúri családdal hozza összefüggésbe a szentély dekorációját.⁵² Ez a vélekedés elfogadható; talán Szécsi Domokos erdélyi püspök halálának tizedik évfordulójára is emlékezhetett a család a szentély kifestésekor. Akár Szécsi Domokosnak valamiféle donációjára is utalhatnak a tabernákulum liturgikus tárgyai. Az eddigi vélekedésekkel szemben Spanke a szentélyprogramot teljes egészében Aquila devóciójaként értelmezi, mégpedig metaforikusan, a festő „jó művel” fordul a mennybeliekhez.⁵³

1984-ben feltűnt a velemi konferencia résztvevőinek, hogy a mártonhelyi templom szentélyében meglehetősen magasan ábrázolt festő lábánál látható címer eltér a többitől. Janez Höfler és Janez Balažic 1992-ben megjelent Johannes Aquila-monográfiája nem foglalkozik vele, de egy reprodukció egyértelműen bizonyítja, hogy a veleméri és a fürstenfeldi címerpajzsokkal szemben most a három kis pajzs nem üres, fekete „A” majusculák kerültek a közéjükbe (3. kép).⁵⁴ Így tehát eldőlt a kérdés, Johannes Aquila személyét festőként meghatározó címerhasználattal élt.⁵⁵

Az utóbbi idők egy észrevétele Gombosi Beatrix nevéhez fűződik. A fiatal művészet-történész friss szemmel közeledve a mártonhelyi falképekhez felfigyelt egy Gróh István által 1902–1903-ban már között, de később feledésbe merült címerpajzsra. Az ollós pajzs a diadalív délnyugati falán látható, a Köpenyes Madonnához tapadó adorációs képen, egy szent által a Szűznek protezsált térdelő donátor előtt (4. kép). Lövei Pállal közösen írt tanulmánya a falkép térdelő alakjában a felsőlendvai birtokhoz tartozó templom kegyurának, Szécsi Miklós bánnak vagy – nagyobb valószínűséggel – a Türje nembeli Szentgróti Miklósnak az ábrázolását látja.⁵⁶ A kép meglehetősen rossz állapotú, ezért nehezen megválaszolható kérdés, hogy az Aquila-műhely alkotásai közé sorolható-e, bár a szerzők ezt feltételezik. Amennyiben a válasz igen, és ez a kép a szentély falképénél nem későbbi, a festő alakos, heraldikus és szöveges jelenlétének kimunkált koncepciója újragondolandó.

Végül az Aquila-műhely körébe tartozó falképeket kísérő szövegekről ejtsünk néhány szót. Többedmagammal, az 1984-es konferencia alkalmából találkoztam a műhely ismert alkotásaival, akkor döbrentem rá az írott szövegek súlyára. Feltűnt, hogy a feliratok mennyisége időben

Velemértől Fürstenfeldig haladva fokozatosan nőtt.⁵⁷ A feliratok alkalmazási területe formailag igen változatosnak bizonyult. A kö-

5. kép. Johannes Aquila szignatúrája a mártonhelyi templom északi hajófalan

⁵¹ A festmény donátorának magát a festőt tekinti, akár a rangos donátorral nem rendelkező Mártonhelyen: SPANKE (2005), 151.

⁵² KERNY-MÓSER (2010), 19–20.

⁵³ SPANKE (2005), 150.

⁵⁴ HÖFLER-BALAŽIC (1992), 105; SPANKE (2005), 153.

⁵⁵ Az Aquila epithetonra felfigyelt: STELÉ (1935), 14. Johannes Aquila nem keresztnévét, nem is szülővárosát nevezi meg, hanem esetleg a művészként felvett vallásos tartalmú, latinus nevét. De az sem kizárt 1400 körül, hogy a németes keresztnév mögött álló Adler vezetéknevére utal a majuscula: SPANKE (2005), 154. Ugyanó a névvel kapcsolatban felveti, hogy esetleg a német Johannes Adler latinosított formáját használta a festő: 154 és 154, 46. jegyzet.

⁵⁶ GOMBOSI-LÖVEI (2007). A szerzőpáros Identifying the Picture of the Donor in St. Martin's Parish Church of Mártonhely from the Workshop of Johannes Aquila címmel az Art and Architecture around 1400: Global and Regional Perspectives című konferencián elhangzott előadását nem ismerem.

⁵⁷ MAROSI (1985), 1052.

zékor legáltalánosabb előfordulási területe, az írásszalag, illetve a nyitott könyv mellett kerülhetett képeket elválasztó sávba, keretdíszbe, vagy felválthatta azt (5. kép), beépülhetett egy kompozíció ikonográfiájának valamely elemébe (Ítéző Krisztus mandorlája a veleméri templomban – 6. kép), megjelenhetett egy kompozíció háttérében kis keretbe foglalva (például Velemérben az

6. kép. Ítéző Krisztus a veleméri templom diadalívének nyugati falán

Angyali üdvözlés-kompozíció („Gabriel” főangyal neve), vagy a könyvfestőnek szóló utasításként (?) magába az ábrázolásba (7. kép) festhették. Végül, de nem utolsósorban, monumentális könyvlapot idéz a bántornyai templom imaszövege (8. kép). A feliratok gótikus könyvírással készültek.

A veleméri igen dekoratív, fraktúr típusú „A” iniciálén (9. kép) kívül szerényebb iniciálék, interpunctiók teszik változatossá a betűsort. A betűk írása nem egyenletes. Nagy különbség mutatkozik Velemérben a szentély betűi és a diadalív betűvetése között (6, 9. kép).⁵⁸ A betűk formája és a falképeken olvashatók átlagához viszonyítva szinte hibátlan írás azt sugallja, hogy nem festő festette fel a szövegeket, hanem írásban jártas kéz foglalkozott velük. Erre utal a Mártonhelyi templom „per manus” formulája is. Joggal felvethető a kérdés: hogyan oszlott meg a szövegírás feladata a műhelytagok között? A szövegek tartalmi szempontból is sokfélék. Illusztrációként idéznék néhány példát. 1. A felirat vonatkozhat a falképek vagy a felirat készítőjére, megrendelőjére vagy a készítés korára akár Velemérben, akár Mártonhelyen (5. kép). 2. A szöveg értelmezheti a megfestett témát, például ezt teszi Velemérben az Ítéző Krisztus mandorlájába foglalt „In regnum patris – in ignem eternum” körirat (6. kép). Ilyen értelmező funkciót tölt be a szentek imágoit kísérő írásszalag textusa Velemér, Mártonhely stb. egyházában. 3. Megnevezhet a betűsor ábrázolt személyeket, mint a veleméri Mettercián (7. kép), illetve a fürstenfeldi templomban. 4. A szövegek többsége oratio vagy supplicatio (például Mártonhelyen: „Omnes sancti orati pro me Johanne Aquila pictore” – 3. kép). Közülük legterjedelmesebb a bántornyai imádság, amelyre még visszatérek (8. kép). Tartalmi szempontból különös jelentőségű az 1984-es konferencián hosszas vita eredményeképpen a pseudo-augustinusi Sermo de Symbolo contra Judaeos, paganos et arianos közelébe helyezhetőnek bizonyult fürstenfeldi szöveg, amelynek összeállítása, olvasása és értelmezése különös szellemi igényességet feltételez.⁵⁹

Természetesen a szövegek a nem kifejezetten könyvkultúrával foglalkozó művészettörténészeket is meglepték, foglalkoztatták. Többek között Bogyay Tamást is érdekelték a szövegek, közülük többet le is másolt. Bizonyára a do-

7. kép. Mettercia-kép
a veleméri templom diadalívének délnyugati falán

⁵⁸ Ez a falkép állapotának, illetve a beírandó felület formájának tulajdonítható. Mártonhelyen a videlicet szó után befejezetlen a szöveg, lásd MAROSI (1989), 41.

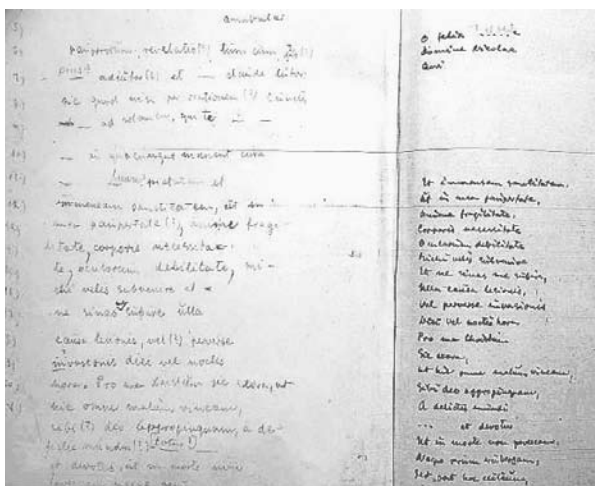
⁵⁹ MAROSI (1985), 1055; MAROSI (1989), 52; LANC (1989), 65.

8. kép. Imaszöveg a bántornyai templom diadalívének északnyugati falán
(MTA BTK MI, Bogyay-hagyaték)

9. kép. A iniciálé a veleméri templom szentélyében

10. kép. Imaszöveg a bántornyai templom diadalívének északnyugati falán (átirat).

(MTA BTK MI, Bogyay-hagyaték)

nátor személyével összefüggésben tanulmányozta a bántornyai templom Szent Miklós-képe alatti terjedelmes szöveget. A paleográfiában jártas dr. Gabriel Silagival, a Münchenben működő Monumenta Germaniae Historica munkatársával lejegyeztette az erősen sérült szöveget, amit maga is megpróbált rendbe tenni, értelmezni. Ennek a kísérletnek eredménye a mellékelt oldal (10. kép). A töredékes szöveg forrását nem találták meg. Bogyay végül Mezey Lászlóhoz fordult tanácsért. Mezey professzor Budapesten, 1982. január 27-én kelt levelében nyilvánított „szerény véleményt” a szövegre vonatkozóan. A levél ide vonatkozó, hat pontba foglalt részét közlésre érdemesnek tartom:

„1. a szöveg bizonyosan nem liturgikus használatra készült, amint ezt versformája és meglehetősen bizonyossággal első személyben előadott dikciója is mutatja;

2. verselési és tartalmi sajátosságai alapján az un. Reimgebeték soraiba tenném; (a más szerzőkkel szembeni esetleg magyar szerzeménynek is tekinthető himnusz helyett)

3. hogy mint ilyen Dreves Analecta Hymnicájában megtalálható-e már nem tudom biztosan megmondani de, ha emlékezetemre hagyatkozhatok, nincs benne; [Bogyay utánanézett, és valóban nem találta meg a szöveget – W.T.]

4. e vonatkozásban Szövérfy József barátunk ma a legnagyobb nemzetközi auktoritás, ő biztosabban tudna Téged informálni; [nincs arra utaló adat, hogy Bogyay felkereste volna az 1999-ben elhunyt tudóst – W.T.]

5. az első személyben fogalmazott verses imádság Szent Miklósához a középkor vége felé szokásos szubjektivitással előadott könyörgés úgy hangzik, mint ha egy Miklós keresztnevű személy mondaná el;

6. hogy ez a személy donátor, vagy a piktor lett legyen, némi meggondolást kíván, azonban véleményem szerint az előbbi feltevés a donátorra vonatkozó, jóval nagyobb valószínűségű.”

Itt jegyzem meg, hogy véleményem szerint a családalapító I. Miklós is mondhatja az imát, vagy a nemzetséget felemelő Bánffy Miklós szólhat szent pártfogójához.

A velemi ülés után már nem fordulhattam kérdéseimmel Mezey Lászlóhoz, mert ő már nem volt köztünk. Bogyay Tamás 1985. november 5-én kelt levelében megosztotta velem Mezey véleményét. Tovább szeretnénk volna lépni. Fodor Adrienne úgy hitte, hogy megtalálta az imát, ezt örömmel jeleztem Bogyay Tamásnak, aki az *Ars Hungarica*-ban közölt tanulmányának egy jegyzetében utalt is erre. Végül nem találtuk meg az imát. Kodikológus kollégáim később azt feltételezték, hogy ez egy egyéni ima volt, forráskiadványban hiába is keresnénk. Igaz, hogy például az ilyen sorok: „Et immensem sanctitatem / Ut in mea paupertate, / Anima fragilitate / Corporis necessitate” – közhelyszerűségüknél fogva nem vallanak nagy képességű alkotóra. Bogyay és jómagam ezt a véleményt mégsem fogadtuk el, és megegyeztünk abban, hogy ez az ima nem lehet például egy laikus hívő, de még a bántornyai pap szerzeménye sem, annál színvonalasabb. Bogyay ekkor feladta a textusokkal való foglalkozást, mivel azok úgysem az őt különösen érdeklő Bánfi Lászlóra vonatkoztak. Engem a szövegek a továbbiakban is érdekeltek, de hiányzott a kutatást előmozdító képanyag. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2003. évi vándorgyűlése lehetőséget adott a falképekkel való találkozás megismétlésére. A közös konzultáció után és érdeklődésemre, majd kérésemre a zalaegerszegi múzeumi kollégák szóban megígérték, hogy a probléma fontosságára tekintettel saját erejükre és a szlovéniai kollégákkal fennálló jó szakmai kapcsolatokra támaszkodva megszerzik a Johannes Aquila-életmű írásos elemeinek fényképeit, hogy azok komplex tartalmi és formai vizsgálata végre megoldható legyen. Sajnos az ígéret feledésbe merült, és technikai vizsgálatokra sem volt mód ez ideig. Így ez az akár disszertációnak is alkalmas téma ma is arra vár, hogy pontot tehesünk Bogyay Tamás Johannes Aquila-kutatásainak végére.

BIBLIOGRÁFIA

- BOGYAY (1932) – BOGYAY Tamás: *A művészek a korai középkorban*, Budapest, Kovács Ny., 1932.
- BOGYAY (1951) – Tamás BOGYAY: Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki?, in *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 1 (1951), 129–138.
- BOGYAY (1967) – Thomas von BOGYAY: Die Selbstbildnisse des Malers Johannes Aquila aus den Jahren 1378 und 1392, in *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes. Akten des 21. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte in Bonn 1964. III. Theorien und Probleme*, Berlin, Mann, 1967, 55–59, III/7.
- BOGYAY (1986a) – Thomas von BOGYAY: Der gesellschaftliche Hintergrund der Ladislauslegende von Turnišče (Toronyhely-Bántornya): Ein Beitrag zur Geschichte des Ladislauskultes zur Zeit Ludwigs des Grossen und der Königin Maria, in *Louis the Great, King of Hungary Croatia and Poland. A Memorial Volume on the Occasion of the Sixth Centennial of his Death*. ed. S. B. VARDY, G. GROSSCHMIED, L. S. DOMOKOS, New York, Columbia University Press, 1985, 237–260.
- BOGYAY (1986b) – BOGYAY Tamás: A bántornyai falképek donátorairól, *Ars Hungarica*, XIV (1986), 147–158.
- ERNST (1935) – ERNST Mihály: *A dunántúli falfestés középkori emlékei*, Budapest, Ernst Mihály, 1935.
- GEREVICH (1930) – Tiberio GEREVICH: *L'arte antica ungherese*, Roma, Istituto per l'Europa Orientale, é. n. [1932] (Pubblicazioni dell' „Istituto per l'Europa Orientale” Roma. Prima Serie. Letteratura-Arte-Filosofia).
- GOMBOSI-LÓVEI (2007) – GOMBOSI Beatrix–LÓVEI Pál: Egy Johannes Aquila műhelyében készült donátor-ábrázolás azonosítása a mártonhelyi Szent Márton-plébániatemplomban, *Művészettörténeti Értesítő*, 56 (2007), 201–217.
- HÖFLER-BALAŽIČ (1992) – Janez HÖFLER–Janez BALAŽIČ: *Johannes Aquila*, Murska Sobota, Pomurska založba, 1992.

- Johannes Aquila* (1989) – *Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts/Budapest, Johannes Aquila és a 14. század falfestészete. Tanulmányok és dokumentumok a budapesti Országos Műemléki Felügye-
léség gyűjteményéből*, szerk. MAROSI Ernő, Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1989.
- KERNY–MÓSER (2010) – KERNY Terézia–MÓSER Zoltán: *Képet öltött az Ige – Johannes Aquila freskói*, Budapest, Kairosz, 2010.
- LANC (1989a) – Elga LANC: Johannes Aquila und seine Werkstatt in Radkersburg und Fürstenfeld, in *Johannes Aquila* (1989), 62–70.
- LANC (1989b) – Elga LANC: Bemerkungen zu den Werken Johannes Aquilas und seiner Werkstatt, in *Johannes Aquila* (1989), 74–77.
- LANC (2002) – Elga LANC: *Die mittelalterlichen Wandmalereien in der Steiermark*, Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs, Bd. II. Steiermark I–II, Wien, Akademie der Wissenschaften, 2002.
- MAROSI (1985) – MAROSI Ernő: Johannes Aquila és a 14. századi falfestészet, *Életünk*, 22(1985), 1050–1056.
- MAROSI (1987) – *Magyarországi művészet 1300–1370 körül*, I–II, szerk. MAROSI Ernő, Budapest, Akadémiai, 1987 (A magyarországi művészet története, főszerk. ARADI Nóra).
- MAROSI (1989) – Ernő MAROSI: Eine Einleitung in die Probleme um Johannes Aquila, in *Johannes Aquila* (1989), 39–45.
- PROKOPP (1983) – Mária PROKOPP: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary*, Budapest, Akadémiai, 1983.
- PROKOPP (1995) – PROKOPP Mária: Bogyay Tamás XIV. századi művészettörténeti kutatásai, *Vasi Szemle*, 49(1995), 203–215.
- RADOCSEY (1954) – RADOCSEY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*, Budapest, Akadémiai, 1954.
- RADOCSEY (1977) – RADOCSEY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*, Budapest, Corvina, 1977.
- RATZINGER (1990) – Joseph RATZINGER: Eschatologie – Tod und ewiges Leben, in Johann AUER–Joseph RATZINGER: *Kleine Katholische Dogmatik*, Bd. IX. 6. Auflage, Regensburg, Friedrich Pustet, 1990, 179–190.
- RÖMER (1874) – RÖMER Flóris: *Régi falképek Magyarországon*, Budapest, Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, 1874. Monumenta Hungariae Archaeologica, III (1874 után).
- SPANKE (2005) – Daniel SPANKE: Najstarejša avtoportreta v Evropi? Pomen lastnih podob Janeza Aquile iz Radgone v Veleméru (1378) in v Martjancih (1392) za starejšo zgodovino portreta Die ältesten Selbstbildnisse Europas? Zur Bedeutung der Malerdarstellungen Johannes Aquilas von Radkersburg in Velemér (1378) und Martjanci (1392) für eine Frühgeschichte des Porträts, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 34(1998), 114–159. Gradivo Miscellanea Profesorju dr. Norbertu Wernerju ob njegovih šestdesetletnici. 12. 12. 2005. 114–140, 141–152. [06_spanke.pdf]
- STELÉ (1935) – France STELÉ: Monumenta Artis Slovenicae, I, *Srednjeveško stensko slikarstvo*, Ljubljana, Akademska Založba, 1935.
- STELÉ (1951) – France STELÉ: Donatorska slika iz l. 1383 v Turnišču. I. Najdba in opis slike, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, N. v. I, 1951, 119–128.
- VÉGH (1990) – János VÉGH: Johannes Aquila, die Wurzeln seines Stils, in *Internationale Gotik im Mitteleuropa*, Hg. von Götz POCHAT–Brigitte WAGNER, *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz*, XXIV(1990), Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1990, 114–126.
- WEHLI (1989) – Tünde WEHLI: Bemerkungen zu den Darstellungen einer weiblichen Heiligen mit Kirchenmodell und der Seelenwägung im Kirchenchor zu Velemér, in *Johannes Aquila* (1989), 81.
- ZADNIKAR (1968) – Marijan ZADNIKAR: *Martjanci*, Murska Sobota, Pomurska Založba, 1968.

Tünde Wehli

Thomas von Bogyay and Johannes Aquila

One of the many topics on which Thomas von Bogyay focused in his multifaceted career as an art historian was the activity of Johannes Aquila, a subject which engaged him from the 1930s until the end of his life. According to works attributed to him, the painter, active in the last quarter of the 14th century, worked in the south-western part of medieval Hungary and the neighbouring Styria. Research on his life and work therefore concerned the scholarship of three different countries. Slovenian researchers were primarily occupied with the artist's style, Hungarian scholars focused on his artistic personality, and Austrians only began to contribute to the scholarship on his art in recent decades. Thomas von Bogyay approached the subject from a sociological point of view. Basing his inquiry on consideration of the artist's and the commissioner's social standing, as well as their erudition and religious fervour, Bogyay examined works in which the commissioner had interfered very little with the written, heraldic or figurative representation of the painter. In his 1951 publication (*Koga kažejo podobe donatorjev na turniški sliki? Zbornik za umetnostno zgodovino*, N. v. I, Ljubljana, 1951, 129-138), basing his conclusions on historical data and painted coats of arms in the church Bogyay identified the secular figures in a donation scene of the northern wall of the choir in the church of Bántornya (Turnišče) as members of the Bánfi family of Alsólendva of the Hahót kin, living at the end of the 14th century. In Bonn at the international congress for art history in 1964 Bogyay interpreted the social background of the forms of Johannes Aquila's personal representation – signature, heraldic, and figural – with reference to the existence or the absence of a high ranking patron. He ascertained that the medieval painter was only able to indulge in the highest form of artistic self-representation, the self-portrait, when not working for a commission from a high ranking patron. In Bántornya, on the Bánfi estate, Aquila had to content himself with a mere signature (*Die Selbstbildnisse des Malers Johannes Aquila aus den Jahren 1378 und 1392*, in *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes. Akten des 21. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte in Bonn 1964. III/7. Theorien und Probleme*, Berlin, Mann, 1967, 55-59). One of his later publications (*Der gesellschaftliche Hintergrund der Ladislauslegende von Turnišče (Toronyhely-Bántornya): Ein Beitrag zur Geschichte des Ladislauskultes zur Zeit Ludwigs des Grossen und der Königin Maria*, in *Louis the Great, King of Hungary Croatia and Poland. A Memorial Volume on the Occasion of the Sixth Centennial of his Death*, ed. S. B. VARDY, G. GROSSCHMIED and L. S. DOMOKOS. New York, Columbia University Press, 1985, 237-260.) explained the deviation of the series of images of Bántornya from the customary representations of the Legend of Saint Ladislaus with reference to the connection that the commissioner, Ladislaus Bánfi, had with the royal court. In his lecture given in 1985 in Budapest, Bogyay returned to the donation scene in the Bántornya choir and identified the depiction as an example of supplication imagery, a category within votive images, on the basis of the figures, their gestures, the banderols, and the holy patrons praying in their company (*A bántornyai falképek donátorairól, Ars Hungarica XIV(1986)*, 147-158.) [On the donors in the wall paintings at Bántornya]. The issues raised and the assertions made by Bogyay are still persuasive and pertinent today.

Keywords: Bánfi family of Alsólendva, Bántornya (Turnišče), Thomas von Bogyay, supplication imagery, 14th century wall paintings.

Szőke Béla Miklós

Bogyay Tamás és a Karoling-kori Mosaburg/Zalavár

Szőke Béla Miklós, régész, kandidátus,
MTA BTK Régészeti Intézete,
kutatóterület: népvándorlás- és kora
középkori régészet.
E-mail: szoke.bela@btk.mta.hu

Béla Miklós Szőke, archaeologist,
holder of a candidate's degree, Research
Centre for the Humanities, Hungarian
Academy of Sciences, Institute
of Archaeology. Areas of research:
archaeology of the age of the great
migrations and early medieval times.
E-mail: szoke.bela@btk.mta.hu

Radnóti Aladár 1946–1947-ben végzett ásatásai óta, amikor a neves régész és ókortörténész Zalavár-Récéskúton egy Karoling-kori templom maradványaira lelt,¹ Bogyay Tamás folyamatosan figyelemmel kísérte, kommentálta és értékelte a többé-kevésbé tervszerűen folyó zalavári kutatásokat.

Priwina és fia, Chezil (Kocel), akiket a 830-as évek elején űzött el I. Mojmír fejedelem a Dunától északra fekvő fejedelemségből, a keleti frank uralkodónál, Német Lajosnál (817–876) találtak menedéket, s hűséges vazallusként buzgón segítettek a Salzburgból irányított keresztény térítést a Karoling Birodalom legkeletibb provinciájában, Alsó-Pannóniában. Itt, az Alsó-Zalavölgy

egy szigetén, Zalavár-Várszigeten építették fel 838–840 táján székhelyüket, amelyet a források *urbs paludarum*, *Mosapurc-Mosaburg* néven emlegettek.²

A Vársziget tervszerű régészeti feltárása az 1950-es évek elején kezdődött,³ és rögtön a magyarországi „szláv” kutatást reprezentáló lelőhelyé vált. Bogyay Tamás azon kevesek egyike volt, akik kezdetől fogva európai összefüggésekben látták és értelmezték a zalavári ásatásokat. Szinte egyedüli szakmai partnerként bátorította a munkálatokat az 1950-es évek második felétől közel negyven éven át irányító Cs. Sós Ágnes, a Magyar Nemzeti Múzeum régészét, aki a „szláv” lelőhelyrel szembeni ellenszenv és a felnőttként kapott, súlyos rokkantságot okozó gyermekparalízis ket-tős szorításában vívta magányos küzdelmét a zalavári ásatások folyamatosságának biztosításáért és tudományos értékeinek elismertetéséért.

Bogyay Tamást különösen három kérdéskör foglalkoztatta, amelyekhez újra meg újra visszatért: a Zalavár-Récéskúton feltárt templom építészeti- és egyháztörténeti értékelése és azonosítása a Mosaburgban említett templomok egyikével; a Zalavárról előkerült kőfaragványok kapcsolatrendszere és keltezése; a bajorok és a karantanok megtéréséről szóló 9. századi forrásban, a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*ban (a továbbiakban: *Conversio*) említett helynevek azonosítása a mai településekkel.

¹ RADNÓTI (1948), 21–30.

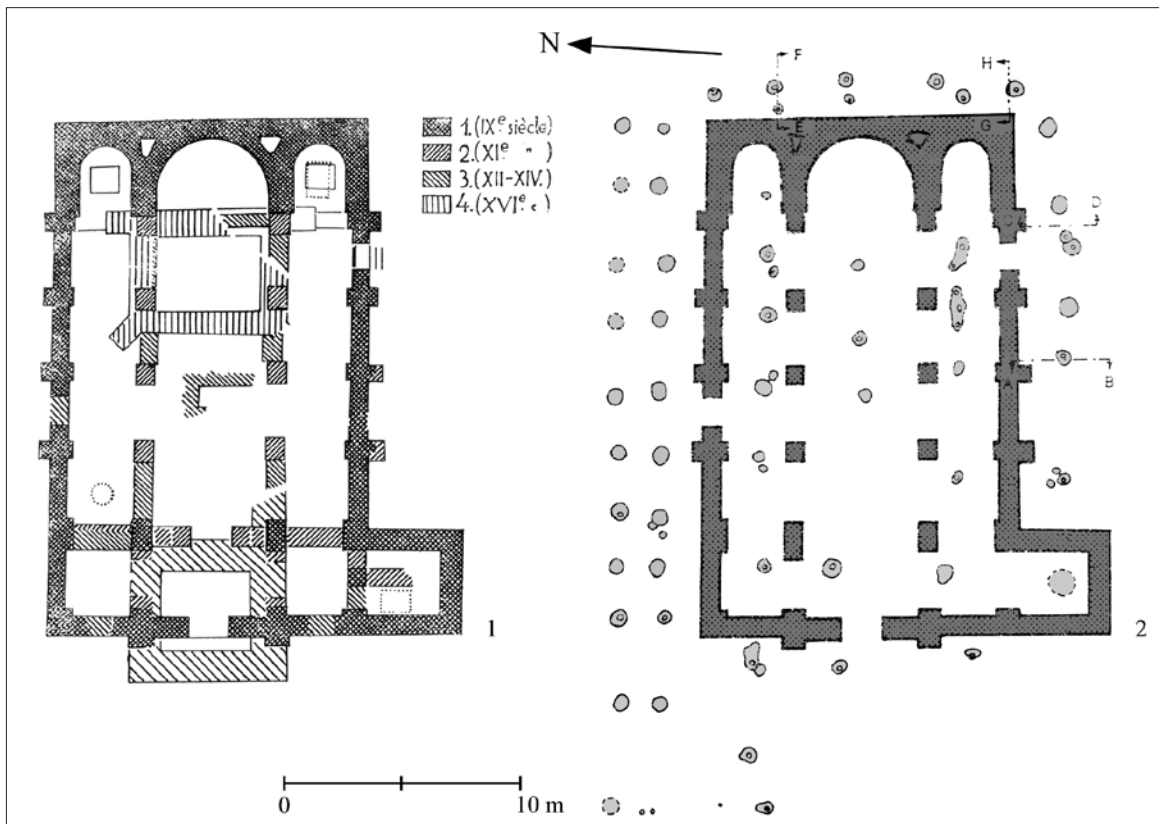
² A történeti háttérrel részletesen: VÁCZY (1938), 215–265. Cs. SÓS (1973); WOLFRAM (1987); WOLFRAM (1995); WOLFRAM (1996); leg-utóbb SZŐKE (2010), 9–52.

³ Az előzményekről SZŐKE (1976), 69–103; RITÓÓK (2002), 93–99; Fehér Géza ásatási eredményeinek összefoglalása: SÓS–BÖKÖNYI (1963).

A Zalavár-Récéskúton feltárt templom

Bogyay Tamás a récéskúti templom (1. kép) feltárásának friss eredményeire szinte azonnal reagált egy éppen hatvan évvel ezelőtt, szlovén nyelven megjelent tanulmányban.⁴ A berajzolt félköríves apszisú, kereszthajó nélküli háromhajós, téglalap alaprajzú templomot különösen fontosnak tartotta, mert ezt a szentföldi előzményekhez köthető és isztriai építményekkel rokonítható épülettípust először éppen a récéskúti templom alapján lehet az Adriai-tenger partján is keltezni. Dercsényi Dezsővel⁵ együtt úgy vélte, hogy ebből a bazilikából származnak a már jóval korábban előkerült, márványszerűen kemény mészkőből faragott épületszobrászati emlékek is, amelyekről később még részletesen lesz szó.

A templom értelmezésében és a *Conversió*ban említett templomok egyikéhez kötésben azonban már jelentősen eltért a véleményük. Dercsényi Dezső a récéskúti templomot a Hadria-

1. kép. A zalavár-récéskúti templom alaprajza. 1. Radnóti Aladár 1946. 2. Cs. Sós (1969) nyomán

⁴ BOGYAY (1952), 211–248. A cikk a nyelvismereti korlátok miatt a magyar kutatásban sajnálatosan ismeretlen maradt, magyar kézirat A zalavári ásatások és történeti megvilágításuk címmel Cs. Sós Ágnesnek a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött hagyatékában maradt fenn (továbbiakban: BOGYAY – magyar kézirat). Ezt a tanulmányt is megelőzte azonban egy, a *Századok* 1948. évi számába leadott, ott azonban politikai megfontolásból mégsem publikált, ezért csak 1989-ben közzétett munka: BOGYAY (1989), amelyben ugyancsak kitért a récéskúti bazilika problémakörére.

⁵ DERCSENYI (1948), 85–100.

nus-templommal azonosította, és az Aquileia felé mutató építészeti és díszítőművészeti kapcsolatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a *Conversio* híradása a Hadrianus-templom építésében részt vevő salzburgi mesterekről pusztán kitalálás. Bogyay Tamás óvatosabban ítélte meg a *Conversiót* és a benne leírt jogviszonyokat, különösen azt a vonatkozást, hogy mennyire határozta meg az egyházi hatalom a templom stílusát a 9. századi Pannóniában. Hiszen ha a récéskúti templom a Hadrianus-templommal azonos, és építésére a megrendelőnek döntő befolyása volt – s bár a Hadrianus-templom formálisan Priwina kérésére épült, a gyakorlatban Liupram érsek gondoskodott a tervezés mellett a kivitelezésről, a különböző mesteremberekről is –, akkor a récéskúti templom sem lehetne a bajor világtól idegen, délnyugati kötődésű.

Ezért elsőnek a *Conversio* templomépítéséről és felszenteléséről szóló híradásait tekintette át. Feltűnt neki, hogy míg Rupert, a bajorok apostola⁶ mindenütt templomépítőként szerepel, Priwina és Chezil idejében a *Conversio* írója csak a templomok felszenteléséről tudósít, építésükről nem, a templomépítés anyagi feltételeinek biztosítását tehát már nem kizárólag egyházi, püspöki feladatnak tekintették a Karoling Birodalom legkeletibb provinciájában. Sorra épültek a magántemplomok és a *-chirichun* végződésű helyek templomai, amelyek építésének költségeit nem az egyházi személyek állták, s a templomot sem ők emeltették; lelkeszt is az érsek adott nekik a felszenteléskor. Ettől a gyakorlattól hangsúlyozottan csak a Hadrianus-templom építésénél tértek el.⁷

Bogyay Tamás a Hadrianus-templom építésének körülményeit és feltételeit is részletesen megvizsgálta, különös tekintettel arra a Josef Cibulka⁸ által felvetett ötletre, miszerint – mivel a város Priwina birtokában volt, s a salzburgi püspök nem építtethetett volna templomot idegen területen, csak salzburgi birtokon – ez a templom egyáltalán nem is létezett. Csakhogy – írja Bogyay – a Karoling-kori városok nem zárt, egységes földbirtokok, s a Zala völgyében szétszórt szigeteken fekvő Mosaburg még kevésbé lehetett ilyen. A szigetek egyikét, vélte, nyugodtan az érseknek adhatták, ami így az ő sértetlen birtokává válhatott. „Priwina kérése nem jelentett többet, mint hogy ő kezdeményezte az építést és bocsátotta rendelkezésre a szükséges területet.”⁹ A munkaeót, az építőket maga az érsek állta, amit annál könnyebben tehetett meg, mert pénzhány miatt el kellett halasztani a 845-ben leégett salzburgi katedrális és a 847-ben ugyancsak leégett Szent Péter-kolostor templomának¹⁰ újjáépítését, tehát saját mestereit küldhette Mosaburgba, hogy ott egy „tiszteletreméltó” templomot építsenek.

A Hadrianus-templom építési körülményeinek különös fontosságot tulajdonított a *Conversio* szerzője, ezért hívta fel az érsek által küldött mesterekre a figyelmet – míg a többi esetben nem ismertette, ki építette a templomot, és honnan szerezte be a munkaeót. Mivel Bogyay Tamás szerint kizárt az a lehetőség, hogy az avarok vagy a honi lakosság elegendő képzett munkást adjanak a hirtelen felélénkült, s mindössze néhány évtizedig tartó építőtevékenység számára, ezért kellett Liupramnak távoli székhelyéről építőmunkásokat küldenie. Ennek alapján pedig a többi templom építtetője sem tehetett mást, ők is kívülről hívták be a „szabad” munkaeót – ilyen pedig Bogyay

⁶ *Conversio* cc. 1–2 = *Gesta Hrodberti* (Herwig WOLFRAM: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantaniien und Pannonien*, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1979, 37–39; Fritz LOŠEK: *Die Conversio Böhlau, Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, MGH Studien und Texte, Bd. 15. Hannover, Hahnsche Buchandlung, 1997, 93–97).

⁷ Tegyük hozzá, hogy ilyenek lehetnek Sandrat és Ermpert presbyterek templomai is, amelyeket egyértelműen papok építettek, s a felszentelésük körülményeiről viszonylag részletesen beszámoló *Conversio* szerzője nem említi, hogy papot rendelt hozzájuk az érsek.

⁸ CIBULKA (1933), 39; kritikája: Kos (1936), 84–85.

⁹ BOGYAY – magyar kézirat, 24.

¹⁰ *Auctarium Garstense* a. 845 (MGH SS IX. Chronica et annales aevi Salici 564): *Ecclesia sancti Ruoperti Salzburg igne periit*; *Annales Sancti Rudberti Salisburgenses* a. 845 (MGH SS IX. Chronica et annales aevi Salici 770): *Ecclesia sancti Ruoberti exusta est*; a. 847: *Ecclesia sancti Petri exusta est*.

szerint csak Észak-Itáliában és az Adriai-tenger partján állt rendelkezésre. Csak ebben a művészeti körben voltak olyan mesterek, akik ismerték a kőfaragó-mesterséget és a domborműves díszítőelemek kidolgozását. Ezért nem találunk szerinte kőfaragót a Liupramm által küldött mesteremberek, nevezetesen a „kőművesek és festők, kovácsok és ácsok” között.

Mindezek után újult erővel vetődött fel a kérdés, hogy a *Conversio* melyik templomával azonosítható a récéskúti templom. Dercsényi szerint azért azonos a *Conversio* Hadrianus-templomával, mert a Szűz Mária-templom helyén keletkezett az Árpád-kori bencés kolostortemplom, amely a Várszigeten állt, a Keresztelő Szent János-templom pedig baptisteriummal rendelkezett, maradt tehát a Mosaburgban épült három templom közül a Hadrianus, amely a récéskúti templommal azonos. Itt azonban a *Conversio* mesterekről szóló adata ellentétben állt az épület isztriai vonásaival, amit úgy oldott fel Dercsényi, hogy az érsek csak kezdeményezte, de nem ő építtette a templomot, azaz a helyes megfogalmazás nem *aedificari fecit*, hanem *aedificari coepit* lett volna.¹¹ Csakhogy ez egy olyan *lectio varians*, amely csak a két legújabb, értelmetlen hibáktól hemzsegő kéziratban maradt fenn.¹²

Bogyay Tamás az egyházi helyzet és a kiásvott rom istentiszteleti használatának körülményei felől igyekezett tisztázni a templom titulását. Szerinte a récéskúti templomnak kezdetben keresztelési joga volt, amit a viszonylag nagy előcsarnok mint a katekumenek tartózkodási helye szolgált, amihez megfelelő baptisteriumot építettek.¹³ A három bejárat¹⁴ a nemek elkülönülését és nagyobb tömegek mozgását tette lehetővé; a három apszis pedig azt bizonyította, hogy a templomnak több lelkésze volt, ami egyaránt vall az építettő bőkezűségére és a Karoling-kori oltárhalmozásra. Mindebből arra következtetett, hogy a templomot eredetileg plébániatemplomnak szánták, s csak a leégése utáni újjáépítést követően vesztette el keresztelési jogát.

Ha mindezt szembeesítjük a *Conversio* adataival, akkor – Bogyay gondolatmenetét követve – a következő eredményre jutunk. A Szűz Mária-templom, amelyet mint *primitus ecclesiam* 850. január 24-én *infra munimen Priwinae* fényes külsőségek mellett szenteltek fel, nemcsak azért szerepel elsőként a *Conversióban*, mert az erőd felépítése után ezt a templomot építették fel először – s ami mint ilyen, Priwina saját „városában” is az első –, hanem egyházipolitikai jelentősége miatt, mert ekkor kötötték meg Liupramm érsek és Priwina között az egyezséget a papok kinevezési jogáról, ami a mosaburgi terület egyházi szervezetének alapját képezte. A Szűz Mária-templom különös helyzetét illusztrálta, hogy első papja Dominicus, az egész terület első presbiter; harmadik utóda, Altfrid már *archipresbyter*, aki a püspöknél rangban és jogkörben alacsonyabb, de a leváltott Osbaldus térítő püspök után a legfőbb egyházi személy a keleti térségben. Ennek a funkciónak köszönhetően a Szűz Mária-templom megtarthatta a plébániai mellett keresztelési jogát is.

Ezért a Hadrianus-templom, amelyet az érsek kezdeményezésére építettek, nem volt plébániatemplom; szertartási használatáról a *Conversio* azt mondja, hogy Liupramm *officiumque ecclesiasticum ibidem colere peregit*, azaz hogy Liupramm ott rendes istentisztelet, egyházi szertartások végzését tette lehetővé, ami nem zárta ki, hogy akár papszentelést is érthettek alatta. A II. Ottó császár által 977-ben megerősített, Arnolf nevében írt, és 885. november 20-i dátumra hamisított oklevél, az Arnulfinum¹⁵ nem véletlenül nevezte *abbaciának* (*ubi sanctus Adrianus martyr Christi requiescit*), ami a Karoling-korban kolostort, kollegiális intézményt jelentett. Mivel ebben a korban a bajor püspökök nem alapítottak kolostorokat, Bogyay szerint itt inkább olyasféle egy-

¹¹ DERCSENYI (1948), 94–97.

¹² Kos (1936), 7–8.

¹³ Bogyay Radnóti Aladár beszámolója alapján az előcsarnokhoz délről csatlakozó kétajtós helyiséget keresztelőkápolnának tartotta, és ehhez az értelmezéshez élete végéig ragaszkodott, lásd alább.

¹⁴ A bejáratok nyomait a műemléki helyreállításkor eltüntették, csak a középső bejáratot hagyták meg, lásd MORDOVIN (2011), 170.

¹⁵ MGH Dipl. Arnolf. 284, Nr. 184.

házi intézményre kell gondolni, amely iskolát, papnevelvét tartott fenn. Míg Dominicus első utóda, Swarnagal *praeclarus doctor* még diakónust és klerikusokat is hozott magával, utódával, Altfriddal ilyeneket már nem küldtek. Adalwin érsek mégis tudott 865–869-ben minden általa felszentelt templom mellé saját papot adni, akiket tehát már itt képezhettek ki, és a 850-es évek közepétől a Hadrianus-templomban szentelhettek fel. A Hadrianus-templomnak különös jelentőséget tulajdonítottak azzal is, hogy zarándoktemplom céljára kívánták alkalmassá tenni, ezért Liupramm érsek értékes relikviát adott neki: Hadrianus vértanú holttestét.¹⁶

Maradt még a Keresztelő Szent János-templom, amelynek építési körülményeiről semmit sem tudott a *Conversio* írója. Ebből Bogyay Tamás arra következtetett, hogy a templomot még Priwina ideérkezése előtt építették, máskülönben közelebbi információkkal is rendelkezett volna. Ez volt a környék első hittérítő temploma, amit a récésküti romok története is alátámaszt, s jól igazolja, hogy az első tűzvész már Karlmann idején, 861 táján érthette a templomot.¹⁷

Bogyay Tamásnak ebben az időben még elképzelése sem nagyon lehetett a zalavári Hadrianus-templom tényleges alaprajzáról, a fenti gondolatsor alapján mégis bátran kijelentette: „ennek a templomnak a megtalálása a német művészettörténet számára óriási jelentőségű lenne. Hiszen ennek az épületnek az alapján, amit mint egyetlen a salzburgi érsek alapított és salzburgi meszterek építettek fel, képet lehetne nyerni a salzburgi Karoling építőművészetről, amely nyomtalanul eltűnt.”¹⁸

Cs. Sós Ágnes – részben talán éppen Bogyay Tamás hatására – 1961–1963-ban „revíziós” ásatást végzett a templom körül. Ennek során a bazilika alapfalai között és körül olyan oszlopgödöröket talált, amelyekből két 9. századi templomot (1. „fatemplom”, 2. „kő-fatemplom”) rekonstruált, s a kőbazilika építését a 11. századra keltezte (ami majd újabb spekulációkra ad alkalmat az Árpád-kori Szent Adorján-templom lokalizálásához).

A kőbazilika kutatásának fontos eredménye volt, hogy Cs. Sós nem talált különbséget a narthex és a hajó közötti alapozásban, és a templom délnyugati sarkához épített úgynevezett *baptisterium* alapozása teljesen összefüggött a nyugati, illetve a déli fallal, azon belül pedig nem volt kútnak nyoma, csak egy olyan oszlopgödörnek, amely jól beleillett a 2. „fatemplom” szerkezetébe.¹⁹ A szakrális épületek mellett profán települési nyomok is napvilágra kerültek, amelyeket Cs. Sós részben az 1. „fatemplom” előtti, részben a 2. „kő-fatemplom” utáni, de még a kőbazilika előtti fázishoz kötött.²⁰

¹⁶ Ami nyilván nem azonos a nikomédiai Szent Hadrianus (†303) holttestével, sokkal inkább egy, a római katakombákból származó és a 8–9. század fordulóján Salzburgba szállított Hadrianus nevű ókeresztény mártír mumifikálódott földi maradványaival, lásd BOGYAY (1992), 170; részletesen: TÓTH E. (1999), 11–24.

¹⁷ Az égésrétegnek pontos dátumhoz kötéséhez semmiféle régészeti vagy építészettörténeti támponttal nem rendelkezünk; ez a keltezési gyakorlat – történeti forrásoknak direkt keltező értéket tulajdonítani – általánosan bevett gyakorlat a 20. század közepének–második harmadának szakirodalmában.

¹⁸ BOGYAY – magyar kézirat, 40.

¹⁹ Cs. Sós (1969), 51–103. A Zalaváron eddig előkerült kora középkori kutakat egyébként – ha azokat nem kőből építették – minden esetben deszkákkal bélelték ki. A deszkabélésre vagy annak helyére nincs utalás Radnóti naplójában, ezért is valószínűbb, hogy cölöpgödör nyomát találták meg. A kétszeri ásatás után kicsiny a valószínűsége annak, hogy ezekből a rétegvizonyokból mára maradt valami. Ezért ellenőrizhetetlen, amit Bogyay még 1992-ben is hangoztatott (BOGYAY [1992], 171): „Ha itt kétkarú lépcső volt – érvel Tóth Sándorral szemben, aki lépcsőházzal és ezáltal a nyugati oldalon karzatos felépítéssel számol, vö. TÓTH S. (1990), 149 –, akkor felesleges az egyik bejárat, amely legfeljebb egy seprűkamrának alkalmas kis térbe nyílt volna. Az egyik bejáratot később valóban befalazták. A be- és kijáratral, a nyugati falnál pedig földbe mélyített medencével rendelkező tér viszont tökéletesen megfelellhetett a felnöttek alámerítéses keresztelése funkcionális követelményeinek [. . .] A téglalap alakú gödör lehetett persze régebbi cölöplyuk helyén is.”

²⁰ Ezt a települési fázist (az „R” réteg alatti barnásszürke, agyagos „S-C-T” rétegben) jelölnék azok a cölöplyukak, melyek kisebbek voltak az oszlopgödörknél, és hiányzott belőlük az építési törmelék, illetve az e rétegen fekvő, égett fagerendák (S13 szelvény), egy kemencemaradvány és egy felül ovális, alul négyzetes, deszkával kibélelt kút (?) (S21 szelvény). E rétegből

A cikk megjelenése után Tóth Sándor és magam, illetve az ásató Cs. Sós Ágnes között vita bontakozott ki a récéskúti ásatási megfigyelések értelmezési lehetőségeiről, főként az úgynevezett fatemplomokról.²¹ Bár a fatemplomok létét nem igazolták meggyőző érvek, és az oszlogödrök építési állványzatként és/vagy egyéb világi épület maradványaiként való értelmezése ellen is lehet érveket hozni,²² annyi mindenképpen biztosnak látszik, hogy az oszlogödrök későbbiek, mint a kőtemplom. Érdeemes tehát visszatérnünk a kiindulópontozhoz, az eredeti ásatási megfigyelésekhez.

A hosszénégyszög alaprajzú, három „beírt” félkör apszisú, eredetileg talán csak egy-, majd háromhajós kőbazilika egy hosszú életű templomtípushoz tartozik. A zárt négyszögletes alaprajz alkalmazása a késő antik idősakban kialakult kubikus terek iránti vonzalomra ment vissza, s ez befolyásolhatta az apszisok hátsó oldalának négyszögletes elfalazását is.²³ A *Dreiapsidensaal* a Szentföldön és a szomszédos területeken már a 6. század első felében feltűnt, és a Mediterráneum térségében eléggé szélesen elterjedt. Hamarosan megjelent az Adria-tenger partján, majd a Karoling-kor kezdetén Itáliában – így pl. Rómában a görög szerzetesek kolostortemplomaként működő S. Maria in Cosmedin-templom, amely Nagy Károly barátja, I. Hadrianus pápa (772–795) alatt alapjaiból újult meg és kapott három apszist²⁴ – s jutott el egészen a dél-tiroli területekig, ahol a 11. században, az Isztrián pedig még a 15. században is kedvelt típus.²⁵ Ezért a récéskúti bazili-

hullámvonalokteg-díszes cserepek mellett polírozott felületű díszkerámia töredékei is előkerültek, amelyek készíési idejét Cs. Sós Ágnes – a „fatemplomok” általa konstruált abszolút keltezése miatt – már a 8–9. század fordulójára tette.

²¹ TÓTH S. (1974), 617–630; SZÓKE (1976), 69–103; Cs. Sós (1976), 105–140.

²² MORDOVIN (2011), 172–174 az állványzattal szembeni érvként veti fel, hogy egy állvány esetében a cölöplyukak 20–30 cm-nél nem nagyobbak és kőerősítés nélküliek, míg itt a faoszlopok túlságosan erőteljesek és kövekkel szilárdan kitámasztottak, ráadásul az északi oldalon 380 cm-re állnak a faltól, egy állványhoz túlságosan nagy távolságra. Az általam javasolt profán épülettel (épületekkel?) szemben pedig egyrészt azt veti fel, hogy a járószintet jelentő elegyengetett törmelék a cölöpöket is fedte – ami könnyen lehet, ha a faoszlopokat úgy vágják ki, hogy a helyüket tudatosan fedik el a törmeléknek a meglévő járószinttel azonos szintre hozó elegyengetésével –, másrészt pedig azt, hogy a kőfalakon kívüli oszlopok több helyen is túlságosan közel álltak a falakhoz, így a tető ott „használhatatlanul kis területet” fedett volna le. Ha azonban nem az egész templombelső egységét lefedésük tétélezzük fel, hanem csak egy olyan profán épületegyüttesét, vagy több épületét, amelyek a templom területét használták fel, akkor érdemes a fa oszlogödrökből kiserkeszthető épület(ek)ből, s az ennek (ezeknek) a vázszerkezetére építhető tetőzetből kiindulni. Ebben az esetben a magasabban álló kőfalszakaszokat inkább belső térelválasztáshoz használták fel, nem pedig fő teherhordó elem gyanánt. S láthattuk, az északi oldalon ezek az oszlogödrök közel négy méterre álltak a kőfaltól, tehát egyáltalán nem „használhatatlanul kis terület” az, amit itt a falon kívül lefedhettek. A keltezés szempontjából kardinális a 104 (78/1963). sír leletanyaga (tűzacél, kovakő, vaskés és egy aranyozott bronzveret, amelyeknek honfoglaláskori magyar párhuzamaik vannak). Ez így egyértelműen „pogány” melléklet, templom melletti temetkezésben nem használatos (lásd a Várszigeten feltárt két Árpád-kori templom körüli temető emlékényagát), tévedés tehát ennek s egy másik sír vékony bronz S-végű fülkarikájának alapján – amely ékszertípus már a 9. század elején megjelenik – rekonstruálni a templom Árpád-kori használatát. Ezek a temetkezések a faoszlopos építménnyel együtt ugyanazt a Karoling-kort záró fázist jelölik, mint amelyet a Várszigeten is megfigyelhettünk. A korábbi népesség kis hányada, amelynek nincs veszténivalója, a 10. század első évtizedeiben – első felében, a magyar uralom alatt is helyben marad, s visszatér pogány szokásaihoz, sőt azokat még gyarapítja is a magyaroktól átvett újabbakkal (lásd trepanált koponya a 38. sírban).

²³ SENNHAUSER (2003), 11.

²⁴ JACOBSEN (1999), 638, Abb. 22; BAUER (1999), 515–518., Abb. 3.

²⁵ STEIMANN-BRODTBECK (1939), 65–95; BOGYAY (1955), 363–364; MARUŠIĆ (1977/1978), 41–185. A templomtípus eredetének szempontjából fontos lenne annak tisztázása, hogy a bazilikát már eredetileg is háromhajósra építették-e, vagy csak, mint Radnóti rekonstruálta, egy későbbi periódusban építették meg az osztópilléreket. A háromapszisos, egyhajós típus különösen a dél-tiroli, graubündeni csoportra jellemző (Erich KUBACH–Victor H. ELBERN: *Das frühmittelalterliche Imperium*, in *Kunst der Welt, ihre geschichtlichen, soziologischen und religiösen Grundlagen*, 14, Baden-Baden, Schweizer Verlagshaus, 1968, 26–27). Ha a récéskúti szigeten eredetileg ilyen alaprajzú templom épült, akkor az adriai hatással egyenrangú alternatívaként egy salzburgi közvetítésű dél-alpali, észak-itáliai hatás is megfontolandó lehet, különösen mivel a várszigeti zárándoktemplom festett üvegei is ebben az irányban mutatnak kapcsolatokat. Az egyhajós megoldás – a Sennhauser által *Dreiapsidensalenak* nevezett templomtípus [Hans Rudolf SENNHAUSER: *Typen, Formen und Tendenzen im frühen Kirchenbau des östlichen*

kát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették a kutatók mind a Karoling-korba, mind a korai Árpád-korba.²⁶ Feltűnő ugyanakkor, hogy Észak-Tirolban, Salzburgerland és Karintia térségében eddig egyetlen *Dreiapsidensaal* sem került elő, bár a bajor Lech-völgyben fekvő Sandau Szent Benedek-temploma a 8. század második feléből, valamint a churi püspökség területén kívüli Graubünden (Dél-Tirol) látszólag ez ellen szól – miként a salzburgi misszióterületre eső récéskúti bazilika is.²⁷

A három egyforma apszisban végződő egyetlen teret²⁸ már a 8. század második felében a szentháromság szimbólumával azonosították.²⁹ Paulinus aquileiai patriarcha 796-ban a Cividalei Zsinattal, Nagy Károly pedig 809-ben az Aacheni Zsinattal fogadtatta el a *filioque* betoldás használatát.³⁰ A Szentháromság-tan a 9. században végig a liturgia egyik alapvető és aktuális kérdése maradt, amit jól példáz, hogy bár Centula három temploma eredetileg nem olyan céllal épült, hogy a Szentháromságot fejezze ki, s a patrocíniumok sem igazolják ezt, Angilbert mégis így értelmezte őket,³¹ s 879 végén–880 elején a pápánál instanciálók egyik fő vádja Metóddal szemben még mindig az volt, hogy a hitvallást a *filioque* nélkül mondja.

A récéskúti bazilika építési korának meghatározásához a döntő szót a régészeti emlékegyanyag mondhatja ki. Ennek alapján pedig bizonyos, hogy a kőtemplom a Karoling-korban épült – s esetleg épült át (lásd a hajók megoldatlan kérdését).³² Ugyanakkor valószínű, hogy a 10. századi profán használatnak és az Árpád-korra romossá vált kőépület egyszerű, négyszögletes külsejének köszönhetően eredeti szakrális jellegét többé nem ismerték fel, így az épület templom funkcióját végleg elvesztette.

A Várszigeten előrehaladott ásatásoknak köszönhetően mára már világosabban ítéldhetjük meg Mosaburg települési makroszerkezetét is. Priwina városát biztosan a Várszigetre, annak is az északnyugati harmadára lokalizálhatjuk, amelyen belül már Cs. Sós Ágnes megtalálta az

Alpengebietes: Versuch einer Übersicht, in SENNHAUSER (2003), 919–980] analógiájaként lásd a ma is álló churi Szent Márton- (8. század 2. fele), és a mistaili Szent Péter-monostortemplomokat (8. század 2. fele–926 előtt). Ezek tömbjükben, arányaikban, kivitelükben a récéskútra emlékeztető, háromapszisos, egyhajós épületek. Beírt három apszissal és egyetlen hajóval épült meg Zillis Szent Márton- (800 körül) és Cossonay temploma, továbbá a disentisi Szűz Mária- és Szent Márton-templomok (III. építési fázisban, 800 körül), Müstair Szent János- (800 körül), Milánó S. Maria in Aurona- (7. század közepe) és Sandau Szent Benedek- (8. század 2. fele) templomai. Vö. PERONI (1976), 87–101, Fig. 79; DANNHEIMER (2003), 86–89, Abb. 11–12. Keltezésekhöz lásd Friedrich OSWALD–Leo SCHAEFER–Hans Rudolf SENNHAUSER: *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München, 1 (1966–1971), 2: Nachtragsband (1991) vonatkozó címszavait.

²⁶ DERCSÉNYI (1948); KARAMAN (1954), 91–96; TÓTH S. (1974); MARUŠIĆ (1977/1978).

²⁷ SENNHAUSER (2003), 939 lehetségesnek tartja, hogy ez kutatástörténeti okok miatt van így, Karintiában ugyanis eddig inkább csak a 6–7. századig épült templomok kutatására koncentráltak.

²⁸ A hajót négy–négy pillér osztja három részre, de ezek építési ideje bizonytalan: Radnóti Aladár előbb a 11. századra (II. fázis), majd a 9. századra (I. fázis) keltezi őket. Cs. Sós Ágnes revíziós ásatásán a falakkal azonos alapozási technikát talált a pillérek alatt is. Vö. MORDOVIN (2011), 170.

²⁹ A *filioque*t először az 589. évi Toledói Zsinat toldja be a *Credo* eredeti szövegébe, hogy az arianizmus hatását ellensúlyozza. 767-től ezt a frank egyház is elfogadja, sőt ettől kezdve egyik fő támogatójává válik.

³⁰ SENNHAUSER (2003), 944 hozzáfűzi: „lässt sich der hier angedeutete Zusammenhang erhärten, so weit der Dreiapsidensaal nicht primär in den Osten, auch wenn er – irgendwie – mit den kleinräumigen östlichen Martyrien zusammenhängt:”

³¹ *Vita Eigilis abbatis Fuldensis auctore Candido* (MGH SS XV.1. 221–233, kül. 231). Az angolszász származású szerzetes, Candidus (saját nevén Bruun) az Eigil fuldai apát által építtetett Szent Mihály-kápolnáról írja, hogy az apát intencióiban konkrét szimbólumjelentést is fűzött az építéshez.

³² Bár a récéskúti bazilika felmenő falai részben megmaradtak, az ablakszintig sehol nem értek fel. Hogy a felépítmény magasabb részei hogyan nézhettek ki, arról némi elképzelést alakíthatunk ki MARUŠIĆ (1977/1978) alapos gyűjtése alapján. Így például Gallesano S. Maria della Concetta-templomán az apszis áttört művű kőlappal fedett ablaka épségben megmaradt: az áttört dísz pontosan olyan háromszögekből felépített kereszt (uo., 36. ábra), mint amilyenek a zalavári polírozott felületű palackok vállára pecsételt keresztet.

infra civitatem Priwinae felépített és Hadrianus vértanú tiszteletére szentelt zarándoktemplomot. Ezért tehát a récés-kúti templomot a mosaburgi templomok egyikével sem lehet azonosítani, így Dercsényi Dezsőnek és Bogyay Tamásnak, a két nagy vitapartner egyikének sem volt igaza. Ma annak van a legnagyobb valószínűsége, hogy a récés-kúti egyike annak a két, „városon” kívüli (*foris civitatem*) templomnak, amelyet a Szűz Mária-templommal egy időben, 850-ben Sandrat és Ermpert presbyterek részére szentelt fel a salzburgi érsek.

A Várszigeten a Hadrianus-zarándoktemplom nyugati homlokzata előtt, azaz *in eadem civitate* 2007–2009 között feltárt fatemplom megtalálása óta az sem kérdés, hogy hol kell keresni a Keresztelő Szent János-templomot, és hogy az milyen lehetett.³³ A fából épült, viszonylag nagy méretű, 12×12 méteres templom rétegviszonyai³⁴ nem igazolták ugyan Bogyay Tamás feltevését, hogy ez a templom már jóval Priwina megérkezése előtt megépülhetett – s a keletkezés körülményei csak a 9. század első évtizedének zűrzavarai miatt merültek feledésbe (amely gondolatot utóbb Cs. Sós Ágnes a récés-kúti 1. „fatemplomra” vonatkoztatta) –, de azt igen, hogy ez volt az első templom, amely 850 januárjáig, a Szűz Mária-templom felszenteléséig nemcsak a keresztelő, hanem a plébániatemplom funkcióját is betölthette.

Bogyay Tamás habitusára, etikai magatartására jellemző, hogy bár naprakészen tájékozott volt a Várszigeten folyó ásátásokról, és jól tudta, hogy Cs. Sós Ágnes az 1980-as évek elején egy új és minden eddiginél nagyobb és bonyolultabb alaprajzú, általa négy építési fázisra bontott templomot talált,³⁵ aminek szerepéről bizonyosan megvolt a maga kiérlelt véleménye, Cs. Sós Ágnes „megszólalását” mégsem előzte meg, amikor 1992-ben utoljára foglalta össze a három mosaburgi templom lokalizálása körüli vitát.³⁶

Az általam 1998–2000 között újra feltárt Hadrianus-zarándoktemplom építéstörténete mára letisztult, leegyszerűsödött. Az épületegyüttes magja egy egyenesen záródó oldalhajós, félköríves szentélyfejű, háromhajós bazilika, mely minden valószínűség szerint a salzburgi Szent Péter-templom kicsinyített mása. A templomon belül a pillér(?) alapok közötti sekély sávalapozások, amelyek az eltérő kötőanyag alapján bizonyosan későbbiek, feltehetően az egész hajón végighúzódo rekesztőkorlátok számára készültek. Ilyen térleválasztásra a főhajó és az oldalhajók között Rómán kívül csak a keleti mediterrán térségben találunk párhuzamokat. A szentély körül lemélyített körüljáró folyosó, a belőle sugár irányban nyíló három egyforma kápolna, és a közöttük ugyancsak kőfallal lehatárolt családi temetkezőhelyek a templom legegységesebb részét jelentik. Abban a vonatkozásban azonban, hogy itt egy úgynevezett folyosókriptáról, vagy inkább Európa legkorábbi szentélykörüljárójáról van-e szó,³⁷ bizonyosan az előbbi mellett foglalhatunk

³³ Lásd erről SZÓKE (2010), 9–52.

³⁴ A faoszlopok mellé és alá dőngölt föld annak a homokos-agyagos altalajnak a keveréke, amelybe a gödröket ásták, s mivel nincs még benne konyhai hulladék, hamu, faszén, állatcsont és kerámiatöredék, a templomot olyan időszakban építhették, amikor még nem volt intenzív megtelepedés a szigeten. Jól ismert adat, hogy egy faoszlopokon álló építmény átlagos élettartama kb. 30–40 év, mivel pedig a templomot 870-ben, a *Conversio* írásakor még működő templomként írják le, sokkal realisabb az építés idejét a 840-es évek elejére, mint a század első évtizedére keltezni. Ezt a keltezést támasztja alá a szigeten feltárt nagyszámú települési objektum háztartási hulladékanyaga, amelyek között, néhány szórványtól eltekintve, nincs a kései avar időszakra keltezhető tárgytypus. Márpedig ha a sziget a század elejétől fogva a keresztény térítés egyik központja, akkor ezt meggyőző számú és minőségű tárgyi emlékegyagnak, települési objektumnak kellene igazolnia.

³⁵ Cs. Sós (1994), 85–90.

³⁶ Cs. Sós Ágnes az általa megtalált és nagyrészt kiásott templom alaprajzát a sajátos ásátási technikának, az ún. kutatóárkos módszernek köszönhetően csak az írásztalnál összerajzolt részletekből tudta rekonstruálni, amit legalább négy építési fázis feltételezésével tovább bonyolított. Ennek értékeléséről lásd SZÓKE (1998), 257–319. Az 1998-tól általam végzett revíziós ásátás, további a templomhoz tartozó közel 2000 síros temető és a különböző épületmaradványok feltárása révén tisztább és egyszerűbb kép alakult ki a templom építési körülményeiről, használatának idejéről, további sorsáról, lásd SZÓKE (2001); SZÓKE (2009); SZÓKE (2010).

³⁷ Utóbbiról részletesen SZAKÁCS (2009), 161–170.

állást – még ha a folyosókripta párhuzamai relatíve távoli területen, szász, fríz földön ismertek, s azok is inkább a működés elvi, mint formai párhuzamai. Végül a templom nyugati traktusát egy – bajor területen több párhuzammal is rendelkező – nyitott négyszögletes udvar két oldalára szerveződött monostor képezi, ahol a zárándoktemplom működését biztosító szerzetesek élhettek.

A zalavári kőaragványok

Bogyay Tamás többször visszatért a Zalaváron előkerült, Karoling-időszakra keltezett kőaragványokra, különösen a 19. század közepén a várszigeti rommező északi szélén talált, eredetileg egy

2. kép. Szalagfonatdíszes épületplasztika töredékei márványszerű kemény mészkőből Zalavár-Várszigetről: ajtó három darabra törött jobb oldali szárköve. SzőKE (2011) nyomán

ajtó jobb oldali szárkövéül³⁸ szolgáló márványgerenda geometrikus fonatfrízére (2. kép),³⁹ amelyről kezdettől fogva az volt a véleménye, hogy Észak-Itáliából terjedt el a 9. században az aquileiai patriarchátus területén és Karintiában.⁴⁰

A márványgerenda⁴¹ első síkjába vésett koncentrikus körpárok díszítési rendszere csak látszólag bonyolult: a nagy körök egymással és a kerettel vannak összehurkolva, a belső, kisebb körök pedig olyan, átlósan átfűzött szálak hurkaiból vannak kialakítva – ezért kétoldalt nyitottak –, amelyek a következő körközpontban kereszteződnek egymással. Ez a fonatfríz – körpárok összekötése percc formájú csomókkal⁴² vagy négykaréjos hurokkal⁴³ – a Karoling-korban Észak-Itáliában és az Alpok-vidéken igen kedvelt⁴⁴ motívum: megvan az egykori metzi Szent Péter apát-

³⁸ BOGYAY (1992), 173.

³⁹ Első szak szerű leírása: TÓTH S. (1990), 164, Kat. 24.

⁴⁰ Kutatástörténeti visszatekintéssel BOGYAY (1992), 173.

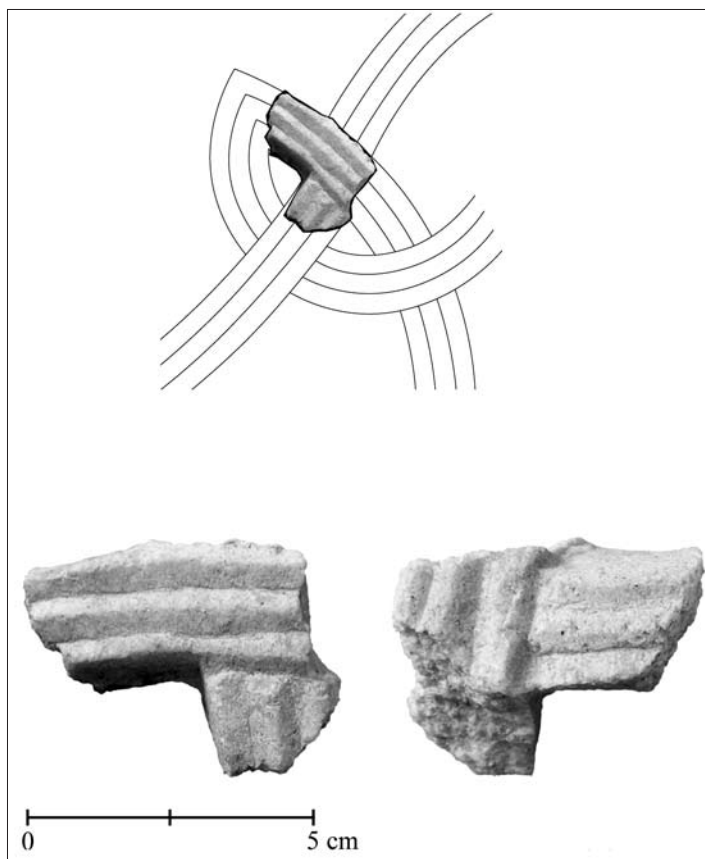
⁴¹ TÓTH S. (1990), 164: A kő méretei: kb. 35×191 (127)×18 cm, fonatdíz M. 21,5 cm.

⁴² WILL (2005), 34: *aneinandergereihte brezelförmige Knoten*.

⁴³ JOHANNSSON-MEERY (1993), 91: *aneinandergehängte Vierpaßschlingen*.

⁴⁴ A szalagfonatdíz – „Flechtwerk- und Rankensteine” – kialakulásáról, római, késő antik gyökereiről mint „*Reichskunst in volkstümlicher Prägung*” megjelenéséről: GINHART (1942), 112–167; GINHART (1954), 205–243. Az ún. „langobard” és „bizánci” meghatározás megalapozatlanságáról, ugyanakkor mint speciális templomi berendezés és díszítésmód elterjedéséről a Karoling Birodalomnak a Dunától délre fekvő, a Felső-Rajna és a Középső-Dunavölgy közötti térségében a 8. század utolsó harmadában és a 9. század első harmadában lásd BOGYAY (1957), 262–276. Összefoglalóan lásd JOHANNSSON-MEERY (1993), 16–19, aki szerint a legújabb kutatási eredmények azt valószínűsítik, hogy a fonatdíszes ornamentika Itáliában nem egy, a késő antikvitás óta kontinuus folyamat eredményeként alakul ki, hanem nyugati mediterrán (spanyolországi, dél-franciaországi) területről az arabok nyomására jut el az egykori római birodalom azon térségeibe, ahol az ókori római kőaragó-tradíció még megbecsülésnek örvend. Legteljesebben Észak-Itáliában virágzik ki és fejlődik a 8. század folyamán egy relatív lapos, grafikus

sági templom 8. század végi–9. század eleji átépítésekor készült falfestmény töredékén és a templom kriptájának egyik kőfaragványán⁴⁵ éppúgy, mint Ružar S. Maria-templomának szentélyrekesztője kőlap-töredékén,⁴⁶ a karintiai Niedertrixen Szent Márton-templomában a szentélyrekesztő korlát oszlopán,⁴⁷ a steier S. Lambrecht oszlopán,⁴⁸ a római S. Sabina, a velencei S. Marco, a gradói S. Eufemia, a comói S. Abbondio templomokban.⁴⁹ A várszigeti Hadrianus-zarándoktemplom feltárásakor talált, áttört művű márványdarabokon (3. kép),⁵⁰ és a templom körüli sírokban talált téglakon visszaköszönő szalagfonat-díszítés, amelyeket feltehetően gyakorlatlan kezű helybeli tanulók készítettek, végérvényesen eldönteni látszik azt a vitát, amely a kelezés kérdésében zajlott Tóth Sándor és Bogay Tamás között.⁵¹

3. kép. Szalagfonatdíszes épületplasztika töredékei márványszerű kemény mészkőből Zalavár-Várszigetről: áttört szentélyrekesztő, vagy ablak töredékei a Szent Adorján-zarándoktemplom területéről.

SZŐKE (2011) nyomán

ornamentikához. Innen terjed tovább a határos területekre, és hat végül vissza nyugatra is, ahonnan az első impulzusokat kapta (uo., 19). Vö. még a Kelet-Alpok vidékére: KARPF (2001), 71, aki szerint a keleti térség közigazgatásának átszervezése, a gentilis struktúra megszüntetése és a grófi rendszer kiépítése (828) vet véget Karintiában a templomok díszes faragványokkal való felszerelésének.

⁴⁵ WILL (2005), 33–35, Taf. 33. Az a fülke, amelynek kifestéséből a szalagfonatos díszítés fennmaradt, valószínűleg a Waldrada maradványait őrző sírhoz tartozott, aki valamikor a 6–7. század fordulóján, II. Childebert (575–596) fainak, II. Theuderichnek és II. Theudebertnek idejében, közeli rokonukként alapítja a monostort (uo. 17–18).

⁴⁶ MARUŠIĆ (1977/1978), 140. ábra.

⁴⁷ BOGYAY (1992), 4. kép; JOHANNSON-MEERY (1993), Kat. Nr. 74, 75, 93–94. A kövek lelőhelyén 822-ben említik először Szent Márton templomát, amelynek lényeges épületrészei román koriak, valószínű azonban, hogy korábbi alapokra épült.

⁴⁸ JOHANNSON-MEERY (1993), 90 – bár a templom első írásos említése csak Gebhart salzburgi érsek (1060–1088) idejéből származik, uo. 91.

⁴⁹ Összefoglalóan: BOGYAY (1992), 172.

⁵⁰ Két töredék maradt fenn Zalavár-Várszigeten egy gondosan megfaragott, áttört művű, mindkét oldalán kettős erű, szalagfonatos, márványszerű kőlapból, amely feltehetően egy nyílászárót takart. SZŐKE (2001), 61, Kat. I. 3. A két töredék a VS 137–140/1 szelvényből és a templom kiszedett északi falának alapárkából került elő. A két darab ugyanolyan perec formájú csomóból tört ki, mint ami az ajtószárkő fonatköreit is összehurkolta; hasonló töredéket lásd a Dignano melletti Gurani S. Simone-temetőkapolnából: MARUŠIĆ (1977/1978), 41–185, 146. ábra. Csak az egyik oldalon megmunkált, de hasonlóan áttört művű, szalagfonatdíszes szentélyrekesztő korlát töredékei kerültek elő Sandauban; vö. DANNHEIMER (2003) Taf. 67. 6–11.

⁵¹ Lásd TÓTH (1990) és BOGYAY (1992).

A helynevek kérdése

Végül érdemes megemlékezni Bogyay Tamás harmadik kedvelt témájáról, a 9. századi írásos forrásokban, főként a *Conversió*ban említett helyneveknek mai nevekké való azonosításáról,⁵² hiszen a Priwina és fia, Chezil által Alsó-Pannóniában uralt terület kiterjedéséről ezek alapján alkothatnánk megbízható képet.

Bogyay helynév-azonosításainak elvi alapja, hogy hisz a települések kontinuitásában. Meggyőződése, hogy a magyar honfoglalás nem jelentette a helyi népesség pusztulását, a 9. században feljegyzett helyneveket a (szláv) lakosság megőrizte, továbbörökítette, s legalább egy részük a mai helynevekben is megőrződött. Úgy vélte, hogy „a honfoglalás kori dunántúli szlávtság [...] mint műveltségi javak közvetítője, sokkal többet adott az európai keresztény világba beilleszkedő magyarságnak, mint amennyit [...] a kutatók legtöbbje hajlandó feltételezni”.⁵³ Helynév-azonosításainak helyességét látja igazolva abban, hogy vezető osztrák történészek, így Heinz Dopsch és Herwig Wolfram is átveszik az általa szerkesztett térképeket. A *Conversio* templomos helyeit azonban egyelőre nem, vagy csak nagyon hozzávetőlegesen lehet mai településekkel és helynevekkel azonosítani,⁵⁴ régészeti érvekkel hitelesen alátámasztva ez nemcsak Bogyaynak, hanem másoknak sem sikerült.⁵⁵ A lokalizálásra tett kísérletek amatőr nyelvészeti próbálkozások, oklevelesen nem bizonyíthatók, régészetileg pedig a legtöbb helyen még a korszakra keltezhető lelőhely sincs, nemhogy Karoling-kori templomra vagy udvarházra utaló építészeti emlék,⁵⁶ aminek legvalószínűbb oka, hogy a magyarok bevándorlásával a települési struktúra gyökeresen átalakult, új prioritások határozták meg a központok és agglomerációjuk helyét, amelyek a legritkább esetben estek egybe a korábbi településekkel – vagy ha mégis, a névadás alapja volt egészen más.

Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy legalább Mosaburgot biztosan Zalavár-Várszigetre tudjuk lokalizálni. Végre biztosan meghatározható mind a három, itt említett templom helye, amelyek közül kettő, a Keresztelő Szent János-templom és Hadrianus mártír zarándoktemploma alapfalaiban is ismertté vált, a Szűz Mária-templom pedig az Árpád-korban monostortemplommá átépített, majd a török kor végén elpusztult, s csak Giulio Turco 1569-ben készített rajzán fennmaradt templommal azonosítható. Azáltal pedig, hogy a *Conversió*ban említett *civitas Priwinae* a Várszigetre lokalizálható, nagyon valószínűvé vált, hogy a *foris civitatem* épült két templom, Sandrat és Ermperht presbiterek templomai a Zalaszabar-Borjúállás szigeten feltárt, palánkfalal körülvett udvarházon belüli fatemplommal, illetve Zalavár-Récéskút háromhajós kőtemplomával azonosak.

Elgondolkodtató ötletet vetett fel Hans Reutter,⁵⁷ aki szerint a királyi birtokokat és nemesi udvarházakat nemcsak a Duna ausztriai szakasza mentén, hanem Pannóniában is a római utakhoz igazodva létesítették a Karoling-időszakban. Az egyik útvonal a Vindobona-Aquae–Savaria–Valcum–Sopianae–Mursa–Sirmium állomásokon át Konstantinápolyig, a másik részben Vindobona–Virunum–Flavia Solva, másrészt pedig Savaria–Poetovio állomásokon át dél felé vezetett volna. Nagyon valószínű azonban, hogy bár a Karoling-korban a régi római úthálózatot tovább használták, amely különösen az Alpok területén a középkorig intakt is maradt, az úti célok változásával a használat intenzitása és iránya is megváltozott, s bizonyos, addig másodlagosnak tekintett útvonalak felértékelődtek.

⁵² BOGYAY (1960), 52–70; BOGYAY (1966), 62–68; BOGYAY (1986), 273–290.

⁵³ BOGYAY (1989), 493.

⁵⁴ Szkeptikusan: POSCH (1961), 243–260, főleg 258. Megengedőbben: Kiss (1997), 187–197.

⁵⁵ Főleg Bogyay nyomán: Cs. Sós (1973), 31–37; VÉKONY (1981), 215–229.

⁵⁶ A kérdésről részletesen VÉKONY (1997), 1145–1170; TÓTH E. (1999/2000), 439–456; SZÖKE (2009), 395–416.

⁵⁷ REUTTER (1911), 24–26.

Az egyik legfontosabb új viszonylat a luvavum (Salzburg)–Mosaburg (Zalavár) közti út, amely alpesi szakaszán hosszan követte a „fehér arany”, azaz a só szállítási útvonalát.⁵⁸ Ez az út az érseki székhelyről vagy a Salzkammergut nagy tavai mellett Bad Ischl–Bad Mitterndorf–Stiriate (Liezen) vonalon érte el az Enns völgyét, vagy a Salzach mentén délre haladva Bischofshofennél tért át az Enns völgyébe, és jutott el Liezenig, majd onnan tovább a Selz és a Liesing völgyében haladva St. Michaelnél érte el a Murát, amelynek völgyében Flavia Solváig (Grazig) jutott, hogy onnan tovább vagy a Rába és a Zala völgyein keresztül, vagy egy kis kerülővel dél felé a Mura mentén Mosaburgig érjen.⁵⁹

A *Conversió*ban és a 860-as, továbbá a 885/890-es oklevelekben felsorolt települések nagy része ennek az útvonalnak az utolsó, Graz után kezdődő szakasza(i) mentén helyezkedhetett el, míg a többi település az Adria-tengerhez (Isztria, Aquileia, Velenca) vezető útvonalra fűződött fel. A Karoling-korban – a régészeti emlékek alapján – kevésbé kihasználtak látszanak a távolsági kereskedelem Kárpát-medencét érintő főútjai, a Borostyánkőút és az Adria–Aquincum–Kijev útvonal, bár a délről és nyugatról érkező kereskedők számára bizonyosan megbízható megállóhely és tranzitállomás volt Mosaburg.

BIBLIOGRÁFIA

- BOGYAY (1952) – Tamás BOGYAY: Izkopavanja z Zalaváru in njihova zgodovinska razlaga, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 2(1952), 211–248.
- BOGYAY (1955) – Thomas von BOGYAY: Mosapurc und Zalavár. Eine Auswertung der archäologischen Funde und schriftlichen Quellen, *Südost-Forschungen*, 14(1955), 349–405.
- BOGYAY (1957) – Thomas von BOGYAY: Zum Problem der Flechtwerksteine, in *Karolingische und ottonische Kunst: Werden, Wesen, Wirkung*. Hrsg. Hermann SCHNITZLER, Wiesbaden, Franz Steiner, 1957, 262–276 (Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, III).
- BOGYAY (1960) – Thomas von BOGYAY: Die Kirchenorte der *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung, *Südost-Forschungen*, 19(1960), 52–70.
- BOGYAY (1966) – Thomas von BOGYAY: Kontinuitätsprobleme im karolingischen Unterpannonien. Methodios' Wirken in Mosapurc im Lichte der Quellen und Funde, in *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart*. Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati, hrsg. von Franz ZAGIBA, Wiesbaden, Harrassowitz, 1966, 62–68 (Institutum Slavicum Salisburgo-Ratisbonense. Annales, I, 2).
- BOGYAY (1986) – Thomas von BOGYAY: Die Salzburger Mission in Pannonien aus der Sicht der Archäologie und der Namenkunde, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 126(1986) (*Salzburg und die Slawenmission*). Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Beiträge des internationalen Symposions vom 20. bis 22. September 1985 in Salzburg), 273–290.

⁵⁸ A „fehér arany” előfordulási helyeiről és az alpesi útvonalat kirajzoló kora középkori lelőhelyekről lásd BREIBERT (2008), 7–21, kül. 13–15, Abb. 3–4.

⁵⁹ Az Alpok vidékének a római kor után tovább használt útjairól lásd NOWOTNY (2005), 178–179.

- BOGYAY (1989) – BOGYAY Tamás: Megjegyzések Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszeréhez, *Századok*, 123(1989), 489–493.
- BOGYAY (1992) – BOGYAY Tamás: Történeti forrás- és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül (Megjegyzések Tóth Sándor „A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára” című tanulmányához), *Zalai Múzeum*, 4(1992), 169–177.
- BREIBERT (2008) – BREIBERT, Wolfgang: Grafunde aus Krungl in der Steiermark. Neues zu einem altbekannten frühmittelalterlichen Gräberfeld, *Frühmittelalterarchäologie in der Steiermark. Beiträge eines Fachgesprächs anlässlich des 65. Geburtstag von Diether Kramer*. Schild von Steier, Beiheft 4(2008), 7–21.
- CIBULKA (1933) – CIBULKA, Josef: Privina a jeho kostel v Nitře, in *Riša vel'komoravská. Sborník vedeckých prác*, ed. Jan STANISLAV, Praha, L. Mazáč, 1933, 31–54.
- Cs. Sós (1969) – Ágnes Cs. Sós: Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–1963, *Acta Archaeologica Hungarica*, 21(1969), 51–103.
- Cs. Sós (1973) – Ágnes Cs. Sós: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, Veröffentlichungen der Kommission zur Archäologischen Erforschung des Spätromischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1973 (Münchner Beiträge, 22).
- Cs. Sós (1976) – Cs. Sós Ágnes: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről és problematikájáról, *Zalai Gyűjtemény*, 6(1976), 105–140.
- Cs. Sós (1994) – Cs. Sós Ágnes: Zalavár az újabb ásatások tükrében, in *Honfoglalás és régészet*, főszerk. GYÖRFFY György, szerk. KOVÁCS László, Budapest, Balassi, 1994, 85–90.
- DANNHEIMER (2003) – Hermann DANNHEIMER: *Sandau. Archäologie im Areal eines altbairischen Klosters des frühen Mittelalters*, München, Beck, 2003 (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 55).
- DERCSÉNYI (1948) – Dezső DERCSÉNYI: L'église de Pribina à Zalavár, *Études Slaves et Roumaines*, I(1948), 85–100.
- GINHART (1942) – Karl GINHART: Die karolingischen Flechtwerksteine in Kärnten, *Carinthia*, I, 132(1942), 112–167.
- GINHART (1954) – Karl GINHART: Karolingische und frühromanische Werkstücke in Kärnten, *Carinthia*, I, 144(1954), 205–243.
- JACOBSEN (1999) – Werner JACOBSEN: Die Renaissance der frühchristlichen Architektur in der Karolingerzeit, in 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn (Beiträge zum Katalog der Ausstellung Paderborn 1999, III), Hrsg. Christoph STIEGMANN–Matthias WEMHOFF, Mainz, Zabern, 1999, 623–642.
- JOHANNSON-MEERY (1993) – Barbara JOHANNSON-MEERY: *Karolingische Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben*, Kallmünz, Lassleben, 1993 (Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung, 27).
- KARAMAN (1954) – Ljubo KARAMAN: A propos de l'église de Pribina à Blatnigrad-ville de Balaton, *Archaeologia Iugoslavica*, 1(1954), 91–96.
- KARPF (2001) – Kurt KARPf: *Frühmittelalterliche Flechtwerksteine in Karantanien*, Innsbruck, Universitätsverlag Wagner, 2001 (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, 8).
- KISS (1997) – Kiss Lajos: Pannonia helyneveinek kontinuitása, in *Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. KOVÁCS László–VESZPRÉMY László, Budapest, Balassi, 1997, 187–197 (A honfoglalásról sok szemmel, 3).
- KOS (1936) – Milko KOS: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11, Ljubljana, 1936 (Historični odsek, 3).
- MARUŠIĆ (1977/1978) – Branko MARUŠIĆ: Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta, *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno*, 8(1977–1978), 41–185.
- MORDOVIN (2011) – Maxim MORDOVIN: Zalavár-Récéskút. A 9–11. századi kontinuitás kérdései, in *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*, szerk. KOLOZSI Barbara–SZILÁGY Krisztián Antal, Debrecen, Déri Múzeum, 2011, 163–192 (Déri Múzeum Régészeti Tára, I).
- NOWOTNY (2005) – Elisabeth NOWOTNY: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Hohenberg, Steiermark, *Archaeologia Austriaca*, 89(2005), 178–179.
- PERONI (1976) – Adriano PERONI: Per la tipologia architettonica dell'età carolingia nell'area Lombarda, in *Roma e l'età Carolingia*. Atti della giornata di studio 3-8 maggio 1976 a cura dell'Istituto di Storia dell'Arte dell'Università di Roma, Roma, 1976, 87–101.
- POSCH (1961) – Fritz POSCH: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes, *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 101(1961), 243–260.
- RADNÓTI (1948) – Aladár RADNÓTI: Une église du haut moyen âge à Zalavár, *Études Slaves et Roumaines*, I(1948), 21–30.
- REUTTER (1911) – Hans REUTTER: Ein fränkisches Grenz- und Siedlungssystem in den karolingischen Südostmarken, *Jahrbuch der Landeskunde von Niederösterreich*, 10(1911), 1–108.
- RITÓK (2002) – RITÓK Ágnes: Zalavári leletek, in *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei*, szerk. PINTÉR János, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 93–99.
- SENNHAUSER (2003) – Hans Rudolf SENNHAUSER: Frühchristliche und frühmittelalterliche kirchliche Bauten in der Diözese Chur und in den nördlich und südlich angrenzenden Landschaften, in *Frühe Kirchen im östlichen Alpengebiet. Von der Spätantike bis in ottonische Zeit*, Hrsg. Uó, I, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2003, 9–222 (Philosophisch-historische Klasse Abhandlungen. Neue Folge Heft, 123).
- SÓS-BÖKÖNYI (1963) – Ágnes SÓS–Sándor BÖKÖNYI: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár, *Archaeologia Hungarica*, 41(1963).

- STEIMANN-BRODTBECK (1939) – Susanne STEIMANN-BRODTBECK: Herkunft und Verbreitung des Dreiapsidenchores. Untersuchungen im Hinblick auf die karolingischen Saalkirchen Graubündens, *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 1(1939), 65–95.
- SZAKÁCS (2009) – Béla Zsolt SZAKÁCS: The Ambulatory of Zalavár, *Hortus Artium Medievalium*, 15(2009), 161–170.
- SZÓKE (1976) – SZÓKE Béla Miklós: Zalavár, *Zalai Gyűjtemény*, 6(1976), 69–103.
- SZÓKE (1998) – SZÓKE Béla Miklós: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon, *Ars Hungarica* 26(1998), 257–319.
- SZÓKE (2001) – SZÓKE Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár a Karoling-korban, in *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001, 21–34.
- SZÓKE (2009) – Béla Miklós SZÓKE: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien, in *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Akten des 59. Internationalen Sachsen-symposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum. Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a. M. Eurasien-Abteilung, Berlin des Deutschen Archäologischen Instituts, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 12, Hrsg. Uta von FREEDEN–Herwig FRIESINGER–Egon WAMERS, Bonn, k. n., 2009, 395–416.
- SZÓKE (2010) – Béla Miklós SZÓKE: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit, *Antaeus*, 31–32(2010), 9–52.
- TÓTH E. (1999) – TÓTH Endre: Szent Adorján és Zalavár, *Századok*, 133(1999), 11–24.
- TÓTH E. (1999/2000) – Endre TÓTH: Mosaburg und Moosburg, *Acta Archaeologica Hungarica*, 51(1999/2000), 439–456.
- TÓTH S. (1974) – TÓTH Sándor: Régészet, műemlékvédelem, történelem, *Építés – Építészettudomány*, 5(1974), 617–630.
- TÓTH S. (1990) – TÓTH Sándor: A keszthelyi Balatoni Múzeum középkori kőtára, *Zalai Múzeum*, 2(1990), 147–187.
- VÁCZY (1938) – VÁCZY Péter: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában, in *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, a Magyar Tudományos Akadémia felkérésére szerk. SERÉDI Jusztinián, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 215–265 (reprint: Budapest, Szent István Társulat, 1988, 89–139).
- VÉKONY (1981) – VÉKONY Gábor: Das nordwestliche Transdanubien im 9. Jahrhundert und die „Uangariorum Marcha“, *Savaria*, 15(1981), 215–229.
- VÉKONY (1997) – VÉKONY Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században, *Életünk*, 35(1997), 1145–1170.
- WILL (2005) – Madeleine WILL: *Die ehemalige Abteikirche St. Peter zu Metz und ihre frühmittelalterlichen Schrankenelemente*, Bonn, Institut für Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2005 (Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, 3).
- WOLFRAM (1987) – Herwig WOLFRAM: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*, Wien–Berlin, Siedler Verlag, 1987.
- WOLFRAM (1995) – Herwig WOLFRAM: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, in *Österreichische Geschichte, 378–907*, Hrsg. Uó, Wien, Ueberreuter, 1995 (Österreichische Geschichte, 1).
- WOLFRAM (1996) – Herwig WOLFRAM: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, Wien–München, R. Oldenbourg Verlag, 1996 (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 31).

Béla Miklós Szőke

Thomas von Bogyay and Mosaburg/Zalavár of the Carolingian Age

Since 1946-47, when the remains of a church from the Carolingian Age surfaced, Thomas von Bogyay paid close attention to the excavations at Zalavár (which were progressing more or less according to plan), offering his comments and assessing the findings. He was especially engaged with three issues, to which he would return again and again: 1) Assessing the church discovered at Zalavár-Récéskút with respect to the history of architecture and ecclesiastical history and identifying it with one of the churches mentioned in *Mosaburg*, 2) the dating and the interconnections of stone carvings found at Zalavár and 3) the identification of place names with settlements of the present day mentioned in the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Recalling the main points of this prominent art historian's analysis (which was published in 1952, but for the most part remains valid to this day), I will summarize the newest findings at Zalavár-Récéskút and the recent results of the excavations carried out at Zalavár-Vársziget. On the basis of these findings, the long debate (which now has gone on for almost half a century) regarding the question of which ruins correspond to which of the three churches built in Mosaburg/Zalavár (and mentioned in the *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* written in 870) can be resolved, as can the question of where the various buildings were in fact located. Thomas von Bogyay's analysis of the art historical correspondences and the origins and dating of the braided decorations on the stone carvings found at Zalavár has been confirmed by later generations of scholars. More recent excavations, which have uncovered remains such as the etched braided motif on bricks found in the graves of a cemetery next to the church of Saint Adrian, have corroborated the conclusion according to which the carvings date from the Carolingian Age. Finally, I discuss Thomas von Bogyay's endeavours to identify settlement names on the basis of the history of the area, although his conclusions do not seem to have been verified yet by archaeological research. Instead of concrete identifications, I would suggest the reconstruction and archaeological investigation of the network of settlements of the Carolingian Age, which was adjusted to the Roman system of roads in use until the Middle Ages.

Keywords: Carolingian Age, Zalavár-Récéskút, Zalavár-Vársziget, Church of St. Adrian, Church of St. John the Baptist, braided stone carvings, historical continuity of place-names.

In memoriam Boskovits Miklós

Budapest, 1935. július 26. – Firenze, 2011. december 19.

Jeles kollégánk halálát gyászoljuk. Bár élete hosszabbik és termékenyebbik részében távol élt Magyarországtól, figyelemmel kísértük tevékenységét, egy kicsit úgy, mint a 19. század második felének magyarjai a Párizsban tündöklő Munkácsyt. A festőfejedelem dicsősége persze többek érdeklődésére számíthatott, mint az ő középkori könyvmásoló szerzeteséhez hasonlítható, lelkiismeretes, szorgalmas, de minden feltűnést kerülő, fegyelmezett élete. Ám azokon az előadásokon, amelyeket hazalátogatásai alkalmával az ELTE-n, a Tudományos Akadémián vagy a Szépművészeti Múzeumban tartott, a művészettörténész szakma java magától értetődően igyekezett részt venni. Olyasféle volt a helyzete, mint Tolnay Károlyé, Wilde Jánosé, Antal Frigyesé vagy Bogyay Tamásé, akik politikai okokból vagy egy fajüldöző rezsim nyomására kényszerültek arra, hogy az ország határain kívül éljenek.

Félreértés ne essék: Boskovits nem volt kitéve üldözésnek, de az „illetékesek” egy idő után nem vették jó néven, hogy sokat akart Nyugaton tartózkodni. Mert ő sem idehaza, sem odakint nem foglalkozott ugyan a rendszer megdöntésével, de szöveget ütött a fejükbe, hogy újra és újra külföldi ösztöndíjakat nyert el. Egy meglepetésszerű – és valójában indokolatlan – kiutazási tilalom után úgy látta, hogy veszélybe került, sőt alighanem véget is ért addigi, sűrű külföldi utakkal gazdagított magyarországi kutatói élete, és elhatározta, hogy legközelebbi nyugati útjáról már nem tér vissza. Így az akkori szóhasználat szerint disszidens lett belőle, és arra ítélte magát, hogy soha többé ne térhessen haza. Ezt a tilalmat később nem vették szigorúan, de amikor két évtized múltán újra Budapesten üdvözölhettük, már túlságosan belegyökerezett az ottani világba, semhogy hazatérésre gondolhatott volna. Bár ezzel a lépésével választani kényszerült szülőföldje és kutatási területe között, és az évtizedek során bizonyos értelemben olasszá vált, magyar voltát sohasem tagadta meg. Keresztnevét mindig eredeti formájában írta publikációi fölé, még a magyar ékezetet sem hagyva el róla, így a haláláról hírt adó olasz napilapok és facebook-bejegyzések mindig

1. kép. Boskovits Miklós dolgozószobájában a firenzei Kunsthistorisches Institutban, 2001 júniusában (Végh János felvétele)

italo-ungheresének, profugo ungheresének nevezik vagy *of Hungarian origin*nek mondják. Ez a tudat még családjában is tovább él: tavaly nyár elején született unokája a Francesco Miklós nevet kapta.

Volt azonban mindezt megelőzően egy budapesti előélete. Érettségét a Török Pál utcai Művészeti Gimnáziumban tett, azután felvételizett az egyetemre. Az élet furcsa fintora, hogy őt, aki nemcsak saját évfolyamából, hanem előtte-utána jó néhány másiktól kiemelkedett művészet-történeti tehetségével, első próbálkozásakor elutasították. Szerencsére másodszor is nekifutott, és nagyszerű képességei már a legelső időkben megnyilvánultak. Délutánonként együtt jártunk a Széchényi Könyvtárba, mert akkor egy embernek egyszerre csak két könyvet hoztak ki, kettőnknek tehát négyet. Láttam, mit olvasott, és azt is, hogy akkor még gyenge idegennyelv-tudásával milyen lassan haladt. De aztán azt is megláttam, hogy a közösen olvasott szövegekből a következő napokban megtartott Zádor-szemináriumon mennyivel okosabb rövid előadásokkal, hozzászólásokkal tudott fellépni, mint én.

Tanulmányait 1959-ben fejezte be, 1961-ben pedig egy perspektívatörténeti disszertációval doktori fokozatot kapott. Már egyetemista éveiben leginkább a korai olasz festészet érdekelte, sőt erejének, memóriájának jobb kihasználása érdekében nem is kívánt mással foglalkozni. Szakbarbárnak nem lehetett mondani, de szembetűnő volt, hogy akár művészeti, akár történelmi, irodalmi és egyéb kérdésekben mennyivel tájékozottabb volt bármivel kapcsolatban, ami választott témájához közel esett. Első nagyobb munkája a középkori olasz képek feldolgozása volt a Keresztény Múzeum Mojzer Miklós által szorgalmazott katalógusa számára; ezt két, a Corvina Kiadónál megjelent, szintén az olasz festészet területéhez tartozó könyv követte. Ezekben alaposan tárgyalt, megbízható attribúciókkal látott el csaknem százat a hazánkban található legrégebb olasz képek közül. Megjelentetett egy kötetet Botticelliről – anélkül, hogy szemtől szembe látta volna a mesternek akár egyetlen képét is –, még hozzá terjedelmesebbet, így több részletproblémát érintőt, mint bárki más Magyarországon külföldi művészről, Vayer Lajos Masolinójától eltekintve. (Könyvet viszonylag keveset írt. Fő műfaja a kisebb, de sohasem lényegtelen részleteket megvilágító folyóiratcikk lett.)

A Szépművészeti Múzeumban töltött gyakornoki éve után első munkahelye a Corvina Idegennyelvű Könyvkiadó volt, legimpozánsabb ottani munkájának Vayer Lajos meglehetősen bonyolult szerkezetű Masolino-könyvének az egyszerű kéziratból a végleges állapotú kiadvánnyá fejlesztését mondhatjuk, a képek beszerzését is beleértve. (A kiadói munka nem volt ugyan kedvére való, de az ott eltöltött idő végül sokszorosan megtérült: itáliai éveiben számos figyelemre méltó, sőt a szűkebb szakma számára világhírűnek mondható folyóirat és könyvsorozat szerkesztőjeként jeleskedett.) Számos szócikket írt az akkor készülő négykötetes *Művészeti Lexikon* számára, igényes összefoglalásokat jelentős – kizárólag olasz – mesterekről, például Giottóról, Michelangelóról. Az évek múlásával aztán másra, tudományos ambícióit jobban kielégítő tevékenységre vágyott – a kibontakozást az egyetemi oktatás jelentette számára. 1965-ben az ELTE Művészettörténet Tanszékére került akadémiai kutatói státusban, utóbb óraadási kötelezettséggel. Ez a munkakör elég kötetlen volt, itt több ideje jutott az alkotómunkára, az oktatási időn kívül eső heteket, hónapokat pedig külföldi újtaira fordíthatta. 1966-tól már Német- és Olaszországban is megjelentek cikkei. Utólag azt látjuk, hogy a budapesti egyetemi oktatást gyakori külföldi tartózkodásokkal kombináló életmódját még sokáig folytathatta volna, és bizonyosnak látszik, hogy az 1968-as gyors, kényszerű elszakadást az Akadémia ügyetlen, a fiatal tehetségek itthon tartásának fontossága iránt érzéketlen tisztviselője váltotta ki.

Olaszországba, amint mondani szokás, egyetlen bőrönddel érkezett. Egy ideig jöttek a megélhetés minimumát garantáló ösztöndíjak, köztük már 1970-ben a Villa I Tatti részéről; rendkívüli elismerést tükrözött, hogy ezt egymás után háromszor is neki ítélték. Stabilizálódó egzisztenciá-

jának köszönhetően gyors egymásutánban jelentek meg írásai olasz, angol és német folyóiratokban Spinello Aretinóról, Mariotto di Nardóról, Cenni di Francescóról, nem irányt mutató, de nagyon figyelemreméltó mesterekről. Amikor aztán elfogytak az újonnan érkezett első lépéseit megkönynyító támogatások, lakóhelyet eleinte az idősebb pályatárs, Carlo Volpe nyújtott villájának alagsori házmesterlakásában, az élethez szükséges további anyagi forrást pedig a művészettörténet határterületei biztosították. Ismertető szövegeket készített egyes kiadók vagy fotóscégek akkoriban divatos, az Itália felé özőnlő idegenforgalom által nagy mennyiségben igényelt diapozitív-sorozataihoz; szakvéleményt adott műkereskedőknek. (Pusztán ismeretterjesztő jellegű szöveget ezután egyetlenegyszer sem vállalt.) Nagy szerencséjére még a létfenntartás érdekében is alig kellett kimozdulnia választott szakterületéről, a rábízott sorozatok közül egy sem volt a duecentónál korábbi, sem a quattrocentónál későbbi, és az építészet vagy a szobrászat kérdéseire is csupán ritkán kellett kitérnie. Fentebb már említett koncentráció-igényéhez ez nagyon jól illett; ennek mértékéről következzék egy figyelemre méltó történet, amelyet Zádor Anna mesélt, akinek jóvoltából az olasz festészet későbbi nagy tekintélyű tudósa 1964-ben építészettörténész kutatónak maszkírozva tehette lábát először álmai földjére.

A vicenzai Palladio-szemináriumon tartózkodva egy nap elhatározták, hogy bevonatoznak Velencébe. Dél előtt a Galleria dell' Accademián voltak, ahol Boskovits számos trecento képet tanulmányozhatott, és a délutáni városnézés során egyszer csak a Scuola Grande di San Rocco előtt találták magukat. Ide azonban nem akarta betenni a lábát, nehogy Tintoretto rendkívül szuggesztív művészete összezavarja azokat a trecento részleteket, amelyeket ő az Accademián aznap dél előtt a memóriájában felhalmozott. A szakmánkban páratlanul sokoldalú tanárnő bizony megdöbbenve számolt be erről, ugyanakkor elismerését hangoztatta, minthogy imponált neki ez a gondolkodás, a gyönyörködés és az élvezet ilyen vaskövetkezetességű kikapcsolása az illető önmaga elé kitűzött célja érdekében.

Számos kisebb-nagyobb cikke után 1975-ben jelent meg egyik legjelentősebb könyve a firenzei trecento késői szakaszáról. Írása első részletes és terjedelemre is tekintélyes feldolgozása a firenzei festészet szempontjából nem éppen szerencsés századvégnek, illetve századfordulónak. Látóköre szélességének, az Olaszországban nyert impressziók iránti nyitottságának figyelemre méltó bizonyítéka, hogy bár akkoriban Magyarországon a művészet társadalom általi meghatározottságának az Antal Frigyes által képviselt, magunk között szólva felvilágosult marxizmusnak mondható változata járta, ő az alkotásoknak a megrendelők és a társadalom által befolyásolt, de – Millard Meiss nevéhez köthetően – sokkal kevésbé determinált voltát tartotta elfogadhatónak. Az attribúciók gondos felépítettsége, a történelmi szituáció felvázolása, a művészek életkörülményeinek érzékeltetése révén általános elismerést váltott ki, sőt e téren az azóta eltelt csaknem négy évtized alatt sem akadt párja. (Folytatásának tekinthetjük egy későbbi tanulmányát egy Masaccio életművének korai szakaszát nyomozó, 2002-ben napvilágot látott tanulmánykötetben.)

2. kép. Boskovits Miklós és felesége, Serena Padovani Firenzében, 2001 júniusában
(Végh János felvétele)

3. kép. Boskovits Miklós Luxembourgban, 2005 (Jékely Zsombor felvétele)

Nem kis mértékben ennek a könyvnek köszönhetően 1977-ben olasz földön is sikerült bekerülnie az egyetemi oktatók sorába, Cosenzában lett professzor. Kivételes munkabírásának, a választott témák iránti leküzdhetetlen érdeklődésének köszönhetően még a Firenze–Cosenza közötti kimerítő utazásokat is haszonnal tudta tölteni: rengeteget olvasott és nyilván írt is a vonaton a már alaposabban át- meg átvizsgált Firenzen, Toscanán kívül egyes, nem eléggé feldolgozott vidékek, így Umbria és Marche alig ismert, még a teljességre törekvő felsorolásokban is csupán kötelességszerűen megemlített művészegyéniségeiről. Ekkor is, később is fontosnak tartotta, hogy ne csak a nagyokkal foglalkozzék, hanem a maguk helyén tisztességesen dolgozó és ott fontos szerepet betöltő kisebb tehetségeket szintén bevigye a köztudatba. „Probably one of the Miklós Masters” – mondták az I Tattiban, ha egy alig ismert trecentistára fordult a szó. Cosenzai éveitől kezdve a *Dizionario biografico degli italiani* rendszeres szállítója is volt, ha „C” betűs korai olasz festőről szóló szócikkre volt szükségük, még sokáig hozzá fordultak, és később a Giottoról szólóra is őt kérték fel.

Itáliában való meggyökerezésének fontos állomása volt, hogy családot alapított, gyermeke született. Felesége szintén szak-

mabeli, cikkeit, könyveit Serena Padovani név alatt találjuk. Később ő is komoly szakmai karriert futott be, a Palazzo Pitti legjelentősebb gyűjteményének, a Galleria Palatinának lett az igazgatója.

1980-ban aztán egy ennél sokkal közelebbi, és középkori művészeti hagyományokban gazdagabb helyre került: a milánói Università Cattolicának lett tanszékvezetője. Ettől kezdve írásaiban is sűrűn felbukkannak a lombard trecentóval kapcsolatos témák, és bekerült az ott kiadott *Arte cristiana* szerkesztői közé. Itteni éveinek munkája több impozáns katalógus megjelentetése, illetve előkészítése, amelyekre a világ néhány híres múzeuma vagy gyűjteménye írt ki pályázatot. A legfontosabbak a berlini képtár és a washingtoni National Gallery, továbbá az akkor még luganói Thyssen–Bornemisza-gyűjtemény, a milánói Martello-gyűjtemény, a Gazzadában található Cagnola-gyűjtemény, végül az egyesült államokbeli Newarkban (Delaware) található Alana-gyűjtemény. Mindegyiknél csak a régi olasz képek feldolgozását vállalta, és nemegyszer kockáztatott meglepetést kiváltó új attribúciókat. Folytatódott a kismesterek kutatása, melynek eredményeiről a kiállítási katalógusok hasábjain, konferenciákon megtartott előadásokban és persze legtöbbször *Arte cristiana*-cikkekben értesülhettünk. Fontos műfajává vált a kutatás aktuális állapotának felmérése, amely a múzeumi vagy gyűjteményi katalógusok minden egyes tételének természetes mellékterméke; ezenkívül számos olyan cikket írt, amelyekkel az egyes területek specialistáinak tisztánlátását kívánta szolgálni. Ezek közül legimpozánsabb a 2000-es Giotto-kiállítás katalógusát bevezető tanulmányok sora; ezeket ugyan egy tanítványa állította össze, de teljes mértékben a mester szellemében készültek.

Mindezeknél impozánsabb, a legnagyobb tiszteletet kiváltó vállalkozása a *Critical and Historical Corpus of Florentine Painting* című sorozat folytatása, egy elismerő recenzió kifejezésével élve „új életre keltése”. Ezt 1930-ban kezdte Richard Offner amerikai egyetemi tanár azal a szándékkal, hogy a festészet területén olyannyira termékeny város alkotásait összegyűjtse. Ő maga kiindulásként a kezdetektől a trecento végéig terjedő periódusra gondolt, a hatalmas vállalkozás azonban olyannak bizonyult, amelyet csak elkezdni lehet, ám belátható időn belül befejezni nem. Még a barcelonai Sagrada Família is hamarabb lesz készen, mint ez a sorozat, mivel

ott csak a pénz szűkös vagy bőséges volta szabja meg a haladás menetét, itt viszont a szellemi kapacitás. A kezdeményező, majd nem sokkal ezt követően az irányítást folytató munkatárs halála után az impozáns vállalkozás leállásától lehetett tartani, amikor Boskovits 1984-ben elvállalta a további munkálatokat. Itt alapvetően szerkesztői feladatot végzett: az újabbnál az egymást követő egységek méretének meghatározását, a munkatársak kiválasztását, tevékenységük állandó nyomon követését, elakadások esetén a segítség megszervezését. A már egyszer megjelenteknél az azóta eltelt évtizedek eredményeit jegyzetekben és bibliográfiai kiegészítésekben csatolta az eredeti szöveghez, néhány kötetnek egyébként részben vagy egészben szerzője is volt.

Az Offner-féle rendkívül terjedelmes könyvsorozat – nem lehetett rövidebb, hiszen a világ termékenységében, művészi értékében és messze sugárzó hatásában legjelentősebb festőiskolájának bemutatását vállalta a számos művész jellemzésével, a rengeteg képről szóló minden érdemi véleménynyilvánítás összegyűjtésével és értékelésével – már hosszú ideje a stíluskritikai iskola bravúrájának számít. Minthogy azonban ezt a vizsgálati módszert egyre kevésbé tekintik a művészettörténész munka javának, az is előfordult, hogy Boskovitsot egy idejétmúlt iskola avult problémákkal küszködő képviselőjének minősítették. Saját munkamódszeréről az a véleménye, hogy minden kép valóságos univerzum, rendkívül sok szempontból lehet és kell vizsgálni. Ám mielőtt ezekbe belemélyedünk – mondja –, tudnunk kell, hogy ki festette, és ehhez igenis szükséges a stíluskritikai módszer. Ő egyébként sohasem állt meg a mester nevének megállapításánál, mindig törekedett a kép vallásos hátterének, a művész és a társadalom kapcsolatának és számos hasonló összefüggésnek a vizsgálatára is.¹

Ezt a munkát még Firenzében is csak egyetlen helyen lehetett végezni, az impozáns könyvtárral és fotótárral ellátott Kunsthistorisches Institut in Florenz falai között. Minthogy a kiadvány folytatásának rendkívüli jelentőségével az intézet mindenkori vezetése is tökéletesen tisztában volt, biztosítottak számára egy viszonylag nagy alapterületű külön szobát. Ez egy padlástérben volt, ahol alulról látni lehetett a cserepeket, és ahová csak egy meglehetősen hosszú és meredek lépcsőn lehetett feljutni; a bútorok kényelmetlenek voltak, a székek fájdalmasan nyikorogtak, de itt – egy-egy alkalmi segítő ideiglenes befogadásától eltekintve – a kutató egyedül lehetett lentről felcipelte könyveivel, dossziék folyómétereit megtöltő feljegyzéseivel. Az okos könyvek és az évtizedeken keresztül gyűjtögetett feljegyzések társaságát nagyra becsülte: egy apró történet is bizonyítja, mennyire. Egyszer egy német kolléganővel beszélgetett az előző szép május végi napokról. Mindketten felnőtt fejjel kerültek oda, így nagyra értékelték kedves Toscanájukat, és akkor éppen a hölgy volt beszédes kedvében. Nem győzte mondani, hogy a gondozott táj, a szépen zöldülő dombok, a kapukat ugyan üzleti haszon reményében szélesre táró, ám ezzel együtt utolérhetetlenül kedves borospince-tulajdonosok, a Duomo kupolájának meglepetésszerűen néha még nagy távolságban is felbukkanó látványa – ez maga a Paradicsom. Amikor aztán kiment a szobából, Boskovits hozzám fordulva kedvesen így zárta le a témát: „Csacs ez a Katharine (nőkre szerette használni ezt a jelzőt), nem tudja, hogy a Paradicsom nem odakint van, hanem idebent” – és körbematott birodalmán.

Egy milánói évtized után, 1995-ben meghívást nyert a firenzei egyetemre, az előzőleg Roberto Longhi, majd Mina Gregori által betöltött művészettörténeti tanszék vezetésére. Ezzel a legnagyobb elismeréssel övezett pozíciót töltötte be, amely magyar művészettörténésznek valaha is megadatott. Egy magyar tudós külföldi elismertségének a háta mögött lezajló folyosói beszélgetések elismerő megállapításain kívül általában az a csúcса, amikor egy-egy kongresszu-

¹ A legélesebb összeütközés az Offner-sorozat egyik kötetével kapcsolatban tört ki, a pengeváltásból jól megismerhetjük az ellenfelek teljes érvkészletét. Michael Viktor SCHWARZ: Boskovits, Miklós: The origins of Florentine painting 1100–1270: a critical and historical corpus of Florentine painting ..., section I, Vol. I. – Florenz, Giunti, 1993 [rec.], *Kunstchronik*, 48, 1995, 275–286; Boskovits, Miklós: Florentine painting... Leserbrief, *Kunstchronik*, 48, 1995, 635–638.

son jól szerepel, esetleg elnököl, nemzetközi bizottságokba ismételten meghívást kap, külföldi egyetemeken vendég-előadást tart. De Olaszország egyik legrangosabb egyetemén tanszéket vezetni – ez addig senkinek sem adatott meg, és még valószínűleg sokáig nem is látunk rá példát.

Nyugdíjba vonulása után még jó ideig segítette (bibliográfiai és egyéb tanácsadással, kikérdezéssel, információkkal) a tanszék szakdolgozatot író növendékeit, és két különös, mifelénk teljesen szokatlan feladatot is magára vállalt. Részt vett azoknak az elítélteknek a távoktatásában, akiknek büntetésük letöltésének ideje alatt akár értelmes elfoglaltságként, akár egy későbbi életpálya előkészítéseként ilyen lehetőséget biztosítanak, és konzultációra, vizsgáztatásra maga is bejárt börtönökbe. Saját egykori tanszékének olvasótermében pedig heti két délutánra elvállalta a diákok által kiolvasott könyvek visszaszorolását, ráadásul az esetleg elrongyolódott példányokat saját költségén újrakötötte. Tudományos tevékenységét azonban utolsó napjaiig folytatta, részben a szerkesztés jellegűeket, részben a nagyobb lélegzetű saját munkákat; egy *Medieval Panel Painting in Tuscany* című mű egyharmadát novemberben küldte el a kiadóba.

Bibliográfiája önmagáért beszél: nem sok magyar művészettörténész írt nála többet. Tovább növeli írásainak becsét, hogy az egyetemes művészettörténet egyik legrégebben és legalaposabban kutatott területén, a korai olasz festészet terén tevékenykedett. A magyar témák gyakran egy-egy jelenség első rögzítései, és a szóban forgó szerzőnek esetleg alig van konkurenciája. Boskovits azonban nagyon erős nemzetközi mezőnyben állta meg helyét, amint a fentiekből is kiderült, nem eredménytelenül.

Végezetül néhány szó arról, hogyan kapcsolódott ez a firenzeiév vált honfitársunk mégis Magyarországhoz, a magyar tudományhoz. A hazai művészethez tudományos igénnyel nem közeledett, bár fiatal éveiben sokat foglalkoztatta M. S. mester, érdekes megállapításokat tett kompozíciói és a korabeli liturgikus dráma összefüggéseiről; erről szóló írása szokatlan helyen, a *New Hungarian Quarterly* hasábjain jelent meg. *Vigilia del Rinascimento* című könyvének előszavában hálásan említi a rá legnagyobb hatást gyakorló egyetemi tanárokat – Zádor Annát, Vayer Lajost és Váczy Pétert –; Vayer Lajosról két nekrológot is írt, egyet az *Új Művészet*, egy másikat az *Arte cristiana* számára. Minden magyart szívesen fogadott, aki őt Firenzében felkereste, köztük egyetemista csoportokat is, akár a fentebb jellemzett Paradicsomban. Egyet s mást tett is még odakerülésük érdekében: az általa szervezett Fondo amicizia nem egy kollégánkat segítette hozzá egy-egy hónapos ösztöndíjjal az I Tattiban való kutatáshoz. Az *Arte cristiana*-ban 1983 után feltűnően magas lett a magyar szerzőktől megjelent cikkek száma. Az ő közvetítésével került két külföldön élő, de magát magyarnak tartó festő (Lakner László, Urbán János) önarcképe az Uffizi gyűjteményébe. Annak érdekében is tett erőfeszítéseket, hogy katalógus szülessen az ott őrzött magyar képekről, és 2011 folyamán még jóvá tudta hagyni az elkészült kéziratot; az ő személyes rábeszélésére döntött úgy a jeles firenzei múzeum, hogy 2013 őszén kiállításon mutatja be ezeket a festő-önarcképeket. 1998-ban a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja lett, székfoglaló előadásának publikálására azonban sajnálatos módon nem került sor.

4. kép. Boskovits Miklós 2009-ben a firenzei egyetemen
(a család archívumából)

BOSKOVITS MIKLÓS BIBLIOGRÁFIÁJA

- A perspektívakutatás kérdése a művészettörténeti irodalomban, *Művészettörténeti Értesítő*, 9, 1960, 177–191.
- Bolognai „Imago Pietatis”, *Az Országos Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 16, 1960, 124–131.
- Un „Christ de Pitié” bolonais, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 16, 1960, 51–63.
- Gombrich, Ernst H.: Art and illusion. New York 1960 (rec.), *Művészettörténeti Értesítő*, 10, 1961, 61–63.
- Gombrich, Ernst H.: Art and illusion. New York 1960 (rec.), *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 7, 1961, 337–339.
- Panofsky, Erwin: Renaissance and renaissances in western art. Stockholm 1960 (rec.), *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1962, 159–163.
- On the trail of an old Hungarian master, *New Hungarian Quarterly*, 3, 1962, 96–109.
- Egy Madonna-kép Niccolò di Pietro Gerini műhelyéből, *Az Országos Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 1962, 21, 117–121.
- Une Madone de l’atelier de Niccolò di Pietro Gerini, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 21, 1962, 21–30.
- „Quello ch’è dipintori oggi dicono prospettiva” Contributions to 15th century Italian art theory, 1, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8, 1962, 241–260.
- „Quello ch’è dipintori oggi dicono prospettiva” Contributions to 15th century Italian art theory, 2, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9, 1963, 139–162.
- Botticelli, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1963 (németül: Budapest, Corvina, 1964).
- Az Esztergomi Keresztény Múzeum képtára*, [összeáll.] BOSKOVITS MIKLÓS–MOJZER MIKLÓS–MUCSI ANDRÁS, Budapest, Akadémiai, 1964.
- L’art du gothique et de la renaissance (1300–1500)*. Bibliographie raisonnée des ouvrages publiées en Hongrie, [réd. par] MIKLÓS BOSKOVITS, Budapest, Institut d’Histoire de l’Art de l’Université „Eötvös Loránd” et le Bureau Central de Propagande des Musées Hongrois, 1965, 1–2.
- Christian art in Hungary. Collections from the Esztergom Christian Museum*, [arranged by] MIKLÓS BOSKOVITS–MIKLÓS MOJZER–ANDRÁS MUCSI, Budapest, Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences, 1965 (német és orosz nyelven is; újabb német kiadása: 1967).
- Nemzetközi művészettörténeti konferencia Budapesten (1965. május 4–8.), *Magyar Tudományos Akadémia – Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 14, 4. sz., 1965, 383–389.
- Alberti, Leon Battista, in *Művészeti Lexikon*, 1, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1965, 36.
- Botticelli, Sandro, in *Művészeti Lexikon*, 1, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1965, 283–285.
- Brunelleschi, Filippo, in *Művészeti Lexikon*, 1, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1965, 315–317.
- Ipotesi su un pittore umbro del primo Trecento, *Arte antica e moderna*, 30, 1965, 113–123.
- Un’opera probabile di Giovanni di Bartolomeo Cristiani e l’iconografia della „Preparazione alla Crocifissione”, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11, 1965, 69–94.
- Svájci művészet a XX. században – Gondolatok egy kiállításon, *Művészet*, 6, 1965, 10. sz., 18–20.
- La scuola di Giotto*, Milano, Fabbri, 1966 (I maestri del colore 248).
- „Giotto born again”. Beiträge zu den Quellen Masaccios, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 29, 1966, 51–66.
- Giovanni da Milano*, Firenze, Sadea/Sansoni, 1966 (I diamanti dell’arte 13).
- Timár László: Michelangelo Buonarroti. Budapest, 1964 (rec.), *Művészettörténeti Értesítő*, 15, 1966, 145–148.
- Ancora su Spinello: proposte e inediti, *Antichità viva*, 5, 1966, 2, 23–28.
- Korai olasz táblaképek*, Budapest, Corvina, 1966 (angol, francia, német és orosz nyelven is).
- Giorgione, in *Művészeti Lexikon*, 2, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1966, 213–216.
- Giotto di Bondone, in *Művészeti Lexikon*, 2, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1966, 216–219.
- Un’apertura per Francesco Neri da Volterra, *Antichità viva*, 6, 1967, 2. sz., 3–11.
- A Trattato della pittura és Leonardo művészetelmélete, in *Leonardo da Vinci: A festészetről*, Budapest, Corvina, 1967, 5–30.
- Leonardo da Vinci, in *Művészeti Lexikon*, 3, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Akadémiai, 1966, Budapest, 1967, 74–77.
- Masaccio, in *Művészeti Lexikon*, 3, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1967, 256–257.
- Masolino, in *Művészeti Lexikon*, 3, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, Akadémiai, 1967, 258–260.
- Michelangelo, in *Művészeti Lexikon*, 3, [főszerk.] ZÁDOR ANNA–GENTHON ISTVÁN, Budapest, 1967, 328–335.

- Der Meister der Santa Verdiana: Beiträge zur Geschichte der florentinischen Malerei um die Wende des 14. und 15. Jahrhunderts, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 13, 1967/68, 1–2. sz., 31–60.
- Some early works of Agnolo Gaddi, *The Burlington Magazine*, 110, 1968, 209–215.
- Sull'attività giovanile di Mariotto di Nardo, *Antichità viva*, 7, 1968, 5. sz., 3–13.
- Ägypten, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1968, 81.
- Androgyne, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1968, 118–119.
- Caritas, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1968, 349–352 (in Zusammenarbeit mit Maria WELLERSHO VON THADDEN).
- Elefant, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 1, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1968, 598–600.
- Ein Vorläufer der spätgotischen Malerei in Florenz: Cenni di Francesco di ser Cenni, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 31, 1968, 273–292.
- Mariotto di Nardo e la formazione del linguaggio tardo-gotico a Firenze negli anni intorno al 1400, *Antichità viva*, 7, 1968, 6. sz., 21–31.
- Toszkán kora reneszánsz táblaképek*, Budapest, Corvina, 1968 (angol, francia, német és orosz nyelven is; második kiadás: 1978).
- Raffaello, in *Művészeti Lexikon*, 4, [főszerk.] ZÁDOR Anna–GENTHON István, Budapest, Akadémiai, 1968, 11–16.
- „The Art of painting in Florence and Siena from 1250 to 1500“: appunti su un catalogo di mostra, *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, 1968, 106–109.
- Sutton, Denys: The art of painting in Florence and Siena from 1250 to 1500. London, 1965 (rec.), *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14, 1968, 106–109.
- Un pittore „espressionista“ del trecento umbro, *Atti del sesto convegno di studi umbri*, 1, 1968, 116–130.
- Mariotto di Cristofano: un contributo all'ambiente culturale di Masaccio giovane, *Arte illustrata*, 2, 1969, 13–14. sz., 4–13.
- Giotto: la cappella degli Scrovegni. Tutti gli affreschi, Firenze, Scala, 1969.
- Il problema di Antonius Magister e qualche osservazione sulla pittura marchigiana del Trecento, *Arte illustrata*, 2, 1969, 17–18. sz., 4–19.
- Due secoli di pittura murale a Prato: aggiunte e precisazioni, *Arte illustrata*, 3, 1970, 25–26. sz., 32–47.
- Giovanni Bonsi, in *Dizionario biografico degli italiani*, 13, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1970, 383–384.
- Hermes Trismegistos, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 246–247.
- Hieroglyphen, humanistische, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 254–255 (in Zusammenarbeit mit Lore KANTE).
- Kreuzabnahme, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 590–595 (in Zusammenarbeit mit Géza JÁSZAI).
- Kreuzannagelung, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 600–601.
- Kreuzaufrichtung, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 601–602.
- Kreuzbesteigung, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 602–605.
- Krokodil, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2, [Hgg.] Engelbert KIRSCHBAUM, Rom (et al.), Herder, 1970, 659.
- Nuovi studi su Giotto e Assisi, *Paragone*, 22, 1971, 261. sz., 34–56.
- Notes sur Giovanni da Milano, *Revue de l'art*, 11, 1971, 55–58.
- Orcagna in 1357 and in other times, *The Burlington Magazine*, 113, 1971, 239–251.
- Appunti su un libro recente, *Antichità viva*, 10, 1971, 5. sz., 3–15.
- Braccini, Andrea di Pietro e Atto di Pietro, in *Dizionario biografico degli italiani*, 13, Roma, 1971, 631–632.
- „Prospettiva“, in *Arte – Enciclopedia Feltrinelli Fischer*, 2. a cura di Previtali, Giovanni, Milano, Feltrinelli, 1971, 115–130.
- Su Don Silvestro, Don Simone e la „Scuola degli Angeli“, *Paragone*, 23, 1972, 265. sz., 35–61.
- Offner, Richard; Steinweg, Klara: Giovanni del Biondo: part II. – New York, 1969 (rec.), *The Art Bulletin*, 54, 1972, 205–208.
- Giunta Pisano: una svolta nella pittura italiana del Duecento, *Arte illustrata*, 6, 1973, 339–352.
- Cennino Cennini: pittore nonconformista, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 17, 1973, 2–3. sz., 201–222.
- Pittura umbra e marchigiana fra Medioevo e Rinascimento: studi nella Galleria Nazionale di Perugia, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia*, 3. Ser. 1974, 4, 1792–1799.
- A dismembered polyptych, Lippo Vanni and Simone Martini, *The Burlington Magazine*, 116, 1974, 367–376.
- Osservazioni sulla pittura tardogotica nelle Marche, *Atti del Convegno Interregionale di Studi: rapporti artistici fra le Marche e l'Umbria* (1974), Perugia, 1975, 29–48.
- Una scheda e qualche suggerimento per un catalogo dei dipinti ai Tatti, *Antichità viva*, 14, 1975, 2. sz., 9–21.
- Capanna, Puccio, in *Dizionario biografico degli italiani*, 18, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1975, 384–387.
- Il maestro del bambino vispo: Gherardo Starnina o Miguel Alcañiz? *Paragone*, 26, 1975, 307. sz., 3–15.

- Pittura fiorentina alla vigilia del Rinascimento, 1370–1400*, Firenze, Edam, 1975.
- Appunti sull'Angelico, *Paragone*, 27, 1976, 313. sz., 30–54.
- Cimabue e i precursori di Giotto: affreschi, mosaici e tavole*, Firenze, Scala Istituto Fotografico Editoriale, 1976 (Collana di monografie d'arte).
- Un' adorazione dei Magi e gli inizi dell'Angelico*, Bern, Stämpfli, 1976 (Monographien der Abegg-Stiftung Bern 11).
- Una ricerca su Francesco Squarcione, *Paragone*, 28, 1977, 325. sz., 40–70.
- Intorno a Coppo di Marcovaldo, *Scritti di storia dell'arte in onore di Ugo Procacci*, 1, Milano, Electa, 1977, 94–105.
- Cole, Bruce M.: Agnolo Gaddi. Oxford 1977 (rec.), *The Art Bulletin*, 60, 1978, 707–711.
- Ferrarese painting about 1450: some new arguments, *The Burlington Magazine*, 120, 1978, 370–385.
- Gli affreschi del duomo di Anagni: un capitolo di pittura romana, *Paragone*, 30, 1979, 357. sz., 3–41.
- Ceccarelli, Naddo, in *Dizionario biografico degli italiani*, 23, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1979, 207–209.
- Cecco di Pietro, in *Dizionario biografico degli italiani*, 23, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1979, 284–285.
- Cenni di Pepe (Pepo), detto Cimabue, *Dizionario biografico degli italiani*, 23, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1979, 537–544.
- In margine alla bottega di Agnolo Gaddi, *Paragone*, 30, 1979, 355. sz., 54–62.
- Una croce riminese, *Paragone*, 30, 1979, 357. sz., 41–47.
- Su Niccolò di Buonaccorso, Benedetto di Bindo e la pittura senese del primo quattrocento, *Paragone*, 31, 1980, 359–361. sz., 3–22.
- Cole, Bruce M.: Masaccio and the art of early Renaissance Florence. Bloomington, Indiana University Press, 1980 (rec.), *Renaissance Quarterly*, 34, 1981, 415–419.
- Gli affreschi della Sala dei Notari a Perugia e la pittura in Umbria alla fine del XIII secolo, *Bollettino d'Arte*, 6. Ser. 66, 1981, 9. sz., 1–42.
- White, John: Duccio: Tuscan art and medieval workshop. London, Thames & Hudson, 1979 (rec.), *The Art Bulletin*, 64, 1982, 496–502.
- Stubblebine, James H.: Duccio di Buoninsegna and his school, Princeton/N. J., Princeton University Press, 1979 (rec.), *The Art Bulletin*, 64, 1982, 496–502.
- Un tableau inédit de Carlo Braccresco, *Revue de l'art*, 57, 1982, 77–78.
- Sandro Lombardi: Jean Fouquet, Firenze, Salimbeni, 1983 (rec.), *Arte cristiana*, N. S. 71, 1983, 255.
- La fase tarda del Beato Angelico, una proposta di interpretazione, *Arte cristiana*, N. S. 71, 1983, 11–24.
- Coppo di Marcovaldo, *Dizionario biografico degli italiani*, 28, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1983, 631–636.
- Proposte per Pietro Cavallini, *Roma anno 1300: atti del congresso internaz. di storia dell'arte medievale* (Roma, 19–24/5/1980), Roma, L'Erma di Bretschneider, 1983, 297–315.
- Il gotico senese rivisitato, proposte e commenti su una mostra, *Arte cristiana*, N. S. 71, 1983, 259–276.
- Celebrazioni dell'VIII centenario della nascita di San Francesco, *Arte cristiana*, N. S. 71, 1983, 203–214.
- La fase tarda del Beato Angelico: una proposta di interpretazione, *Arte cristiana*, N. S. 71, 1983, 11–24.
- Una vetrata e un frammento d'affresco di Giotto nel museo di Santa Croce, *Scritti di storia dell'arte in onore di Federico Zeri*, Milano, Electa, 1984, 39–45.
- Il maestro di Santa Barbara a Matera, *Scritti di storia dell'arte in onore di Roberto Salvini*, Firenze, Sansoni, 1984, 233–237.
- La decorazione pittorica del presbitero della basilica, in *S[ant] Abbondio lo spazio e il tempo: tradizione storica e recupero architettonico*, [S. I. s. n.], (Como, New Press, 1984), 262–270.
- Carlo Volpe in memoriam, *Arte cristiana*, N. S. 72, 1984, 130.
- La decorazione pittorica del presbitero nella basilica di S. Abbondio in Como: appendice; la fortuna critica degli affreschi, *Arte cristiana*, N. S. 72, 1984, 369–380.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting. – The painters of the miniaturist tendency*, Sec. 3., Vol. 9, Florence, Giunti, 1984. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós Boskovits.
- Iniziali miniate e tavolette di Biccherna: studi recenti sul „dipingere in miniatura”, *Arte cristiana*, N. S. 73, 1985, 327–338.
- Raffaello nella Stanza di Eliodoro: problemi (soprattutto) cronologici, *Arte cristiana*, N. S. 73, 1985, 222–234.
- Cristiani, Giovanni, in *Dizionario biografico degli italiani*, 31, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 1985, 14–17.
- The Martello collection: paintings, drawings and miniatures from the XIVth to the XVIIIth centuries*. Florence, Centro Di, 1985.
- Per Jacopo Bellini pittore (postilla ad un colloquio), *Paragone*, 36, 1985, 419/423. sz., 113–123.
- Ulrike Bauer-Eberhardt: Die italienische Miniaturen des 13.–16. Jahrhunderts. München, Staatliche Graphische Sammlung, 1984 (rec.), *Arte cristiana*, N. S. 73, 1985, 327–338.
- Iniziali miniate e tavolette di Biccherna: studi recenti sul „dipingere in miniatura”, *Arte cristiana*, N. S. 73, 1985, 327–338.
- Fra Filippo Lippi, i carmelitani e il rinascimento, *Arte cristiana*, N. S. 74, 1986, 235–280.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting – The School of the St. Cecilia Master*, Sec. 3, Vol. 1, Florence, Giunti, 1986. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós Boskovits.
- Arte e formazione religiosa: il caso del Beato Angelico, in *L' Uomo di fronte all'arte: valori estetici e valori religiosi: atti del 55o corso di aggiornamento culturale dell'Università Cattolica* (La Spezia, 8–13. sett. 1985), Milano, Vita e pensiero, 1986, 153–164.

- Considerations on Pietro and Ambrogio Lorenzetti, *Paragone*, 37, 1986, 439. sz., 3–16.
- Giovanni Bellini: quelques suggestions sur ses débuts, *Revue du Louvre*, 36, 1986, 387–393.
- Un nuovo strumento per la conoscenza della miniatura fiorentina del Rinascimento, *Arte cristiana*, N. S. 74, 1986, 277–280.
- Considerations on Pietro and Ambrogio Lorenzetti, *Paragone*, 37, 1986, 439. sz., 3–16.
- Sul trittico di Simone Martini e di Lippo Memmi, *Arte cristiana*, N. S. 74, 1986, 69–78.
- Dipinti italiani del XIV e XV secolo in una raccolta milanese*, [con la collaborazione di] TARTUFERI, Angelo–TOGNOLI BARDIN, Luisa, Milano, Silvana, 1987.
- Un corpus delle chiese di Siena – Die Kirchen von Siena, hrsg. von Peter Anselm Riedl und Max Seidel. München, Bruckmann, 1985 (rec.), *Arte cristiana*, N. S. 75, 1987, 257–259.
- La decorazione pittorica del cappellone di San Nicola a Tolentino, in *Atti del convegno San Nicola, Tolentino, le Marche, Tolentino (MC)*, 1987, 245–252.
- Nicolò Corso e gli altri: spigolature di pittura lombardo-ligure di secondo Quattrocento, *Arte cristiana*, N. S. 75, 1987, 351–386.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting – The fourteenth century, elder contemporaries of Bernardo Daddi*, Sec. 3, Vol. 2, Florence, Giunti, 1987. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós BOSKOVITS.
- La storia Electa della pittura italiana: sotto il segno di Longhi una storia della pittura per zone e scuole anziché per date, *Il giornale dell'arte*, 5, 1987, 48. sz., 56.
- Il percorso di Masolino: precisazioni sulla cronologia e sul catalogo, *Arte cristiana*, N. S. 75, 1987, 47–66.
- Frühe italienische Malerei: Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Gemäldegalerie Berlin; Katalog der Gemälde*, Berlin, Gebr. Mann, 1988.
- Arazzi rubensiani nel Museo diocesano di Ancona e la Confraternita del S. S. Sacramento, a „Meeting per l'amicizia fra i popoli” alkalmával rendezett kiállítás bevezetője, Rimini, Villa Verucchio, 1988.
- Arte in Lombardia tra Gotico e Rinascimento*, catalogo, Milano, Palazzo Reale, [progetto scientifico della mostra] Miklós BOSKOVITS, Milano, Fabbri, 1988, 9–49, 164–176, 182–185, 216–219, 224–225, 248–249, 268.
- Immagine e preghiera nel tardo Medioevo: osservazioni preliminari, *Arte cristiana*, N. S. 76, 1988, 93–104.
- Pietro da Rimini, in *La pittura fra Romagna e Marche nella prima metà del Trecento*, atti del convegno (Mercatello sul Metauro, Pesaro–Urbino, 1987), in *Notizie da Palazzo Albani*, 16, 1988, 1. sz., 35–50.
- In ricordo di Stella Matalon, *Arte cristiana*, N. S. 76, 1988, 112.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting – The works of Bernardo Daddi*, Sec. 3., Vol. 3, Florence Giunti, 1989. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós BOSKOVITS.
- La nascita di un ciclo di affreschi del Trecento: la decorazione del Cappellone di San Nicola a Tolentino, *Arte cristiana*, N. S. 77, 1989, 3–26.
- Pittura e miniatura a Milano: Duecento a primo Trecento, *La nuova città dal Comune alla Signoria* [a cura di Carlo BERTELLI]. Milano, Electa, 1989, 26–69.
- Early Italian painting: 1290–1470. The Thyssen-Bornemisza Collection*, in collab. with Serena PADOVANI, London, Sotheby's Publ., 1990.
- Martindale, Andrew: Simone Martini. – Complete Ed. Oxford, Phaidon, 1988 (rec.), *Kunstchronik*, 43, 1990, 595–601.
- Fra Angelico: Madonna and Child ('Madonna with the Grapes') e Fra Filippino Lippi: St. John the Evangelist, in *Opus Sacrum. Catalogue of the Exhibition from the Collection of Barbara Piasecka Johnson*, [ed.] Józef GRABSKI, Wien, Irsa, 1990, 56–61, 66–71.
- Insegnare per immagini: dipinti e sculture nelle sale capitolari, *Arte cristiana*, N. S. 78, 1990, 123–142.
- A proposito del 'frescante' della cupola del battistero di Parma, *Prospettiva*, 53–56, 1988–89 (1990), 102–108.
- La 'Madonna dei Servi' di Orvieto e i suoi rifacimenti, *Paragone*, 41, 1990, 479–481. sz. = N. S. 19–20. sz., 107–110.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting – Bernardo Daddi, his shop and following*, Sec. 3., Vol. 4., Florence, Giunti 1991. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós BOSKOVITS.
- Da Biagio da Traù a Lorenzo da Cattaro. Appunti sul primo Quattrocento in Dalmazia, in *Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeca*, [red.] Darko GLAVAN, Zagreb, 1991, 155–166.
- Dipinti e sculture in una raccolta toscana: secoli XIV–XVI*, Firenze, Centro Di, 1991.
- Il Museo Capitolare di Vercelli e una pubblicazione recente, *Arte cristiana*, N. S. 79, 1991, 453–454.
- Un libro su Pietro Lorenzetti: Volpe, Carlo: Pietro Lorenzetti, Milano, 1989 (rec.), *Arte cristiana*, N. S. 79, 1991, 387–388.
- Il maestro di Incisa Scapaccino e alcuni problemi di pittura tardogotica in Italia, *Paragone*, 42, 1991, 501. sz. = N. S. 30, 35–53.
- Libri sul duomo di Monza – Roberto Conti: Il duomo di Monza: il duomo nella storia e nell'arte, Milano, 1989, Monza il Duomo e i suoi tesori, a cura di Roberto CONTI, Credito Artigiano. Milano: Electa, 1988 (rec.), *Arte cristiana*, N. S. 79, 1991, 159–160.
- Arte e spiritualità negli ordini mendicanti: gli agostiniani e il Cappellone di San Nicola a Tolentino, Atti del Convegno tenuto a Tolentino nel 1991 (rec.), *Arte medievale*, 2. Ser. 6, 1992, 1. sz., 211–212.

- The Martello collection 2, Further paintings, drawings and miniatures: 13th – 18th century*, Firenze, Centro Di, 1992.
- I pittori bergamaschi: dal XIII al XIX secolo*, 1, Le origini, Bergamo, Bolis, 1992, IX–XII, 3–5, 67–71, 173–177, 301–306, 393–397.
- Le chiese degli Ordini Mendicanti e la pittura ai primi del '300 tra la Romagna e le Marche, in *Arte e spiritualità negli Ordini Mendicanti*, Roma, Argos, 1992, 125–149.
- Studi sul Cappellone di San Nicola: work in progress, in *Il Cappellone di San Nicola a Tolentino* [a cura di Centro Studi Agostino Trapè], Milano, Silvana Editoriale, 1, 1992, 7–10.
- Appunti per una storia della tavola d'altare: le origini, *Arte cristiana*, N. S. 80, 1992, 422–438.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting – The origins of Florentine painting, 1100 – 1270*, Sec. 1, Vol. 1, Florence, Giunti, 1993. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós BOSKOVITS, [assisted by] Ada LABRIOLA–Angelo TARTUFERI.
- Per la storia della pittura tra la Romagna e le Marche ai primi del '300, I, *Arte cristiana*, N. S. 81, 1993, 95–114.
- Restaurata la croce giottesca di San Felice in Piazza, *Arte cristiana*, N. S. 81, 1993, 133–137.
- Per la storia della pittura tra la Romagna e le Marche ai primi del '300, II, *Arte cristiana*, N. S. 81, 1993, 163–182.
- Studi di storia dell'arte in onore di Mina Gregori*, [coordinamento di] Miklós BOSKOVITS, Milano, Silvana Editoriale, 1994.
- Premessa, in *Studi di storia dell'arte in onore di Mina Gregori*, Milano, Silvana Editoriale, 1994, 1–2.
- Su Giusto de' Menabuoi e sul „giottismo“ nell'Italia settentrionale, *Studi di storia dell'arte in onore di Mina Gregori*, Milano, Silvana Editoriale, 1994, 26–34.
- Per Stefano da Ferrara, pittore trecentesco, in *Hommage à Michel Laclotte: études sur la peinture du Moyen Âge et de la Renaissance*, Milano, Electa, Paris, Réunion des musées nationaux, 1994, 56–67.
- Immagini da meditare: ricerche su dipinti di tema religioso nei secoli XII–XV*, Milano, Vita e Pensiero, 1994 (Arti e scrittura 5).
- Su Don Lorenzo, pittore camaldolese, *Arte cristiana*, N. S. 82, 1994, 351–364.
- I tesori delle chiese senesi: capitolo secondo, *Arte cristiana*, N. S. 82, 1994, 237–240.
- Giotto o solo un parente? Una discussione [fra Giorgio Bonsanti e Miklós Boskovits], *Arte cristiana*, N. S. 82, 1994, 299–310.
- Sir John Wyndham Pope-Hennessy, in *memoriam*, *Arte cristiana*, N. S. 83, 1995, 80.
- Ancora su Paolo Schiavo: una scheda biografica e una proposta di catalogo, *Arte cristiana*, N. S. 83, 1995, 332–340.
- Mostre di miniatura italiana a New York I, *Arte cristiana*, N. S. 83, 1995, 379–386.
- Mostre di miniatura italiana a New York II, *Arte cristiana*, N. S. 83, 1995, 455–462.
- Il San Nicola da Tolentino di Piero della Francesca restaurato, *Arte cristiana*, N. S. 83, 1995, 227–230.
- Attorno al Tondo Cook: precisazioni sul Beato Angelico, su Filippo Lippi e altri, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 39, 1995, 32–68.
- Tripps, Johannes: *A Critical and Historical Corpus of Florentine Painting*, Sec. IV, Vol. VII (Part. 1). *Tendencies of Gothic in Florence: Andrea Bonaiuti*, ed. by Miklós BOSKOVITS, Florence, Giunti, 1996.
- Freuler, Gaudenz: *A critical and historical corpus of Florentine painting*, Sec. IV., Vol. 7, (Part 2), *Tendencies of Gothic in Florence: Don Silvestro dei Gherarducci*, ed. by Miklós BOSKOVITS, Florence, Giunti, 1997.
- Miniature a Brera, 1100–1422: manoscritti dalla Biblioteca Nazionale Braidense e da collezioni private* [a cura di] Miklós BOSKOVITS, con Giovanni VALAGUSSA e Milvia BOLLATI, Milano, Motta, 1997.
- Jacopo Torriti: un tentativo di bilancio e qualche proposta, *Scritti per l'Istituto Germanico di Storia dell'Arte di Firenze, settanta studiosi italiani*, [a cura di] Cristina ACIDINI LUCHINAT [et al.], Firenze, Casa Ed. Le Lettere, 1997, 5–16.
- Studi sul ritratto fiorentino quattrocentesco I, *Arte cristiana*, N. S. 85, 1997, 255–263.
- Studi sul ritratto fiorentino quattrocentesco II, *Arte cristiana*, N. S. 85, 1997, 335–342.
- La collezione Cagnola, I dipinti dal XIII al XIX secolo*, [a cura di] Miklós BOSKOVITS e Giorgio FOSSALUZZA, Busto Arsizio, Nomos Edizioni, 1998.
- Marginalia su Buffalmacco e sulla pittura aretina del primo Trecento, *Arte cristiana*, N. S. 86, 1998, 165–176.
- I pittori dell'oratorio di Santa Caterina, in *Oratorio di Santa Caterina: osservazioni storico-critiche in occasioni del restauro*, [a cura di] Maurizio DE VITA, Firenze, G. Pagnini, 1998, 47–50.
- Giotto? O solo un „parente“? Una discussione [fra Giorgio Bonsanti e Miklós Boskovits], in *Giotto and the world of early Italian art: an anthology of literature*, [ed. by] Andrew LADIS, New York–London, Garland, 1998, 1, 361–362.
- Poscritto per Stefano de' Fedeli, *Arte cristiana*, N. S. 86, 1998, 343–352.
- Un dipinto poco noto della collezione Lanckoronski e il problema di Don Diamante, *Folia Historiae Artium*, 34, 1998, 159–172.
- Die Sammlung früher italienischer Tafelbilder, in *150. Jahre Lindenau-Museum Altenburg [diese Festschrift erscheint anlässlich des 150jährigen Bestehens des Lindenau-Museums und der damit verbundenen Ausstellung, 19. April bis 19. Juli 1998]*, Altenburg, 1998, 24–26.

- Il convento del „Beato Sante” e alcune osservazioni sulla pittura marchigiana del '300, in *Il santuario del B. Sante di Mombaroccio (PS), ciclo di conferenze sul territorio per il VI centenario della morte del Beato Sante, 1394* [a cura di] Giancarlo MANDOLINI, Roma, Edigraf Editoriale Grafica, 1998, 183–211.
- Le milieu du jeune Pisanello: quelques problèmes d'attribution, *Pisanello, Actes du colloque organisé au Musée du Louvre par le Service culturel, les 26, 27 et 28 juin 1996*, Vol. 1, [établis par] Dominique CORDELLIER et Bernadette PY, Paris, La Documentation française, 1998, 83–120.
- Sassetta, Stefano di Giovanni detto il: San Francesco, in *Fioritura tardogotica nelle Marche*, catalogo della mostra tenuta a Urbino, 1998, [a cura di] Paolo DAL POGGETTO, Milano, Electa, 1998, 294–295.
- Stefano de' Fedeli (attr. a): Presentazione di Gesù al Tempio, in *Ambrogio da Fossano, detto il Bergognone, un pittore per la Certosa*, catalogo della mostra tenuta a Pavia, 1998, [a cura di] Giani Carlo SCIOCCA, Milano, Skira, 1998, 108–111.
- Masdea, M. C.: Vicende storiche di un Trittico quattrocentesco del pistoiese, [commento a], *Arte cristiana*, N. S. 87, 1999, 263–266.
- Pisanello e gli altri: un bilancio delle ricerche sulla pittura tra Lombardia e Veneto all'inizio del Quattrocento, *Arte cristiana*, N. S. 87, 1999, 331–346.
- Giubileo degli artisti: atti del Giubileo Internazionale degli Artisti, Roma, 17–18. febbraio 2000, Pontificia Commissione per i Beni Culturali della Chiesa. [Dir. responsabile] Valerio VIGORELLI, [comitato di red.] Miklós BOSKOVITS [et al.], *Arte cristiana*, N. S. 88, 2000, 81–170.
- Dipinti italiani del XIV e XV secolo: la collezione Crespi nel Museo Diocesano di Milano*, [a cura di] Miklós BOSKOVITS con la collab. di Milvia BOLLATI, Ginevra, Skira, 2000.
- Giotto a Roma, *Arte cristiana*, N. S. 88, 2000, 171–180.
- Giotto. *Bilancio di sessant'anni di studi e ricerche*, [a cura di] Angelo TARTUFERI, Firenze, Giunti, 2000, 74–94, 124–126, 138–143, 157–159, 166–169, 182–197, 208–211.
- La storia di Giuseppe e dei suoi fratelli nel Battistero di Firenze, *Arte cristiana*, N. S. 88, 2000, 329–340.
- Pasquinucci, Simona – Deimling, Barbara: *A Critical and Historical Corpus of Florentine Painting, Sec. 4, Vol. 8. Tradition and Innovation in Florentine Trecento Painting: Giovanni Bonsi and Tommaso del Mazza*, [a cura di] Miklós BOSKOVITS, Florence, Giunti, 2000.
- Il Maestro della Croce del Refettorio di Santa Maria Novella: un parente più probabile di Giotto?, in *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 44, 2000 [2001], 64–78.
- Un saluto a Gian Alberto Dell'Acqua, in *Arte lombarda del secondo millennio, saggi in onore di Gian Alberto Dell'Acqua*, [a cura di] Francesca FLORES D'ARCAIS, Mariolina OLIVARI, Luisa TOGNOLI BARDIN, Milano, F. Motta, 2000, 323–325.
- Un epitaffio figurato per Federico Zeri, *Gazette des Beaux-Arts*, 135, 2000, 77–82.
- Sul Maestro dei Crocifissi Francescani e Cimabue, in *Duecento. Forme e colori del Medioevo a Bologna*, in catalogo dell'esposizione in Bologna, [a cura di] Massimo MEDICA, Venezia, Marsilio, 2000, 186, 192–200, 271–278.
- Giotto di Bondone, in *Dizionario biografico degli italiani*, 55, Roma, Istituto della enciclopedia italiana, 2000, 401–423
- Visti da vicino: appunti da un'ispezione dei mosaici del Battistero fiorentino, *Arte cristiana*, N. S. 89, 2001, 177–194.
- Offner, Richard: *A critical and historical corpus of Florentine painting – Bernardo Daddi and his circle*, Sec. 3, Vol. 5, Florence, Giunti, 2001. A new edition with additional notes and bibliography by Miklós BOSKOVITS, assisted by Ada LABRIOLA and Martina INGENDAAY RODIO.
- Domenico di Bartolo o Matteo di Giovanni? Un'attribuzione difficile, in *Opere e giorni: studi su mille anni di arte europea dedicati a Max Seidel* [a cura di] Klaus BERGDOLT e Giorgio BONSAI, Venezia, Marsilio, 2001, 299–306.
- Emlékezés egy európai híró tudósa. Vayer Lajos pályaképe, *Új Művészet*, 12, 2001, 11. sz., 34–35.
- Il Maestro della Croce del Refettorio di Santa Maria Novella: un parente più probabile di Giotto? *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 44, 2000 (2001), 64–78.
- Assisi e la pittura romana del secondo Duecento, *Il cantiere pittorico della basilica superiore di San Francesco in Assisi*, [a cura di] Giuseppe BASILE, P. Pasquale MAGRO, Assisi, 2001, Casa editrice francescana, 2001, 147–189.
- Bernhard Degenhart – in memoriam, *Lettere italiane*, 2001, 1. sz., 102–105.
- Lajos Vayer – in memoriam, *Arte cristiana*, N. S. 89, 2001, 400.
- Nell'officina di Federico Zeri, in *Venti modi di essere Zeri*, [a cura di] Mina GREGORI, Atti del convegno (Firenze, 1999), Torino, Allemandi, 2001, 19–27.
- Per Bicci di Lorenzo disegnatore, in *Aux quatre vents, a festschrift for Bert W. Meijer* [edited by], Anton W. A. BOSCHLOO, Edward GRASMAN, Gert Jan VAN DER SMAN, with the assistance of Oscar TEN HOUTEN, Florence, Centro Di [2002], 19–23.
- Ancora sul Maestro del 1419, *Arte cristiana*, N. S. 90, 2002, 332–340.
- Il Beato Angelico e Benozzo Gozzoli: problemi ancora aperti, in *Benozzo Gozzoli: allievo a Roma, maestro in Umbria* [a cura di] Bruno TOSCANO e Giovanna CAPITELLI, Cinisello Balsamo, SilvanaEditoriale, 2002, 41–55.
- La bottega del Beato Angelico tra Firenze e Roma e la formazione di Benozzo Gozzoli, in *Benozzo Gozzoli: allievo a Roma, maestro in Umbria*, [a cura di] Bruno TOSCANO e Giovanna CAPITELLI, Cinisello Balsamo, SilvanaEditoriale, 2002, 133–141.
- Florentine mosaics and panel paintings: problems of chronology, *Studies in the History of Art*, 61, 2002, 486–498.

- Appunti sugli inizi di Masaccio e sulla pittura fiorentina del suo tempo, in *Masaccio e le origini del Rinascimento*, [a cura di] Luciano BELLOSI, San Giovanni Valdarno, 2002, 53–75, 158–171, 186–189, 194–197.
- Francesca PASUT: *A critical and historical corpus of Florentine painting – Ornamental painting in Italy (1250 – 1310) an illustrated index*, Florence, Giunti, 2003, [ed. by] Miklós BOSKOVITS.
- Dipinti 1. Dal Duecento a Giovanni da Milano*, [a cura di] Miklós BOSKOVITS e Angelo TARTUFERI (Cataloghi della Galleria dell'Accademia di Firenze), Firenze, Giunti, 2003.
- Ancora su Stefano fiorentino (e su qualche fatto pittorico di Firenze verso la metà del Trecento), *Arte cristiana*, N. S. 91, 2003, 173–180.
- Italian paintings of the fifteenth century: the collections of the National Gallery of Art, systematic catalogue* by Miklós BOSKOVITS–David Alan BROWN, New York [etc.], Oxford Univ. Press, 2003.
- Un nome per il maestro del Trittico Horne, *Saggi e memorie di storia dell'arte*, 27, 2003 (2004), 57–70.
- Una mostra su Botticelli e Filippino, *Arte cristiana*, N. S. 92, 2004, 409–420.
- Per Giovanni, „dipintore di Portogallo“, in *Arte collezionismo conservazione: scritti in onore di Marco Chiarini*, [a cura di] Miles L. CHAPPELL, Mario Di GIAMPAOLO, Serena PADOVANI, Firenze, Giunti, 2004, 155–159.
- Studi recenti sulla pittura italiana in Russia: il nuovo catalogo del Museo Puškin, [collaboratori] Andrei BLIZNUKOV, Rodolfo MAFFEIS, *Artecristiana*, N. S. 92, 2004, 111–122.
- „Il mappamondo volubile“: *bibliografia degli scritti di Alessandro Parronchi* [a cura di] Eleonora BASSI, con un saggio di Miklós BOSKOVITS, Fiesole, Edizioni Cadmo, 2004.
- Da Bernardo Daddi al Beato Angelico a Botticelli, dipinti fiorentini del Lindenau-Museum di Altenburg*, catalogo della Mostra tenuta a Firenze, [a cura di] Miklós BOSKOVITS con l'assistenza di Daniela PARENTI, Firenze, Giunti, 2005.
- Ancora sulla Madonna del Carmine in Santa Maria Maggiore a Firenze, in *Medioevo*, [a cura di] Arturo Carlo QUINTAVALLE, (I convegni di Parma, 5), Milano, 2005, 302–312.
- Viatico per una monacazione, „*Tout le temps du veneour est sanz oyseuseté“: mélanges offerts à Yves Christe pour son 65ème anniversaire par ses amis, ses collègues, ses élèves, [édités par] Christine HEDIGER, Turnhout, Brepols, 2005, 19–24.*
- Preghiere dipinte (recensione del volume di Schmidt, Victor M.: *Painted Piety*, Firenze, 2005), *Arte cristiana*, N. S. 94, 2006, 81–88.
- Officina pisana: il XIII secolo, [colla collaborazione di] Ada LABRIOLA, Valentino PACE, Angelo TARTUFERI, *Arte cristiana*, N. S. 94, 2006, 161–209.
- Da Duccio a Simone Martini, in *Medioevo*, [a cura di] Arturo Carlo QUINTAVALLE (I convegni di Parma, 8), Milano, 2007, 565–582.
- The mosaics of the Baptistery of Florence* (A critical and historical corpus of Florentine painting, Sec. 1, Vol. 2) Florence, Giunti, 2007.
- Wilhelm von Bode als Kunstkenner, in [Hg.] Stefan WEPPELMAN: *Zeremoniell und Raum in der frühen italienischen Malerei*, Petersberg, Imhof Verlag, 2007, 14–26.
- Maestri senesi e toscani nel Lindenau-Museum di Altenburg*, catalogo dell'esposizione, Santa Maria della Scala, Siena, [a cura di] Miklós BOSKOVITS, con la collab. di Johannes TRIPPS, Siena, Protagon Editori, 2008.
- Guido da Siena: Adorazione dei Magi, Fuga in Egitto, Flagellazione, in *Maestri senesi e toscani nel Lindenau-Museum di Altenburg*, catalogo dell'esposizione, Santa Maria della Scala, Siena, [a cura di] Miklós BOSKOVITS, con la collab. di Johannes TRIPPS, Siena, Protagon Editori, 2008, 13–25.
- Lippo Memmi: San Giovanni Battista, Due Santi Vallombrosani, in *Maestri senesi e toscani nel Lindenau-Museum di Altenburg*, catalogo dell'esposizione, Santa Maria della Scala, Siena, [a cura di] Miklós BOSKOVITS, con la collab. di Johannes TRIPPS, Siena, Protagon Editori, 2008, 26–37.
- Due tavole poco note del primo Trecento fiorentino, *Arte cristiana*, N. S. 96, 2008, 295–306.
- A proposito del soffitto della Cappella Palatina di Palermo, *Arte cristiana*, N. S. 96, 2008, 401–412.
- Beato Angelico: Ultima cena, Andrea del Castagno: Doppio ritratto, in *Firenze e gli antichi Paesi Bassi, 1430–1530*, catalogo della mostra tenuta a Firenze, 2008, [a cura di] Bert W. MEIJER, Serena PADOVANI, Livorno, Sillabe, 2008, 109–110, 116–119.
- Giotto (bottega di): Due apostoli, Stefano di Ricco di Lapo (attr. a): I Santi Giovanni Battista e Paolo, in *L'eredità di Giotto. Arte a Firenze, 1340–1375*, catalogo della mostra tenuta a Firenze, 2008, [a cura di] Angelo TARTUFERI, Firenze, 2008, 96–97, 124–125.
- Pittura lombarda di secondo Quattrocento: qualche aggiunta e commento, *Arte cristiana*, N. S. 97, 2009, 351–364.
- Due dipinti molto insoliti dell'Angelico, in *Beato Angelico: L'alba del Rinascimento*, catalogo della mostra tenuta a Roma, 2009, [a cura di] Alessandro ZUCCARI, Giovanni MORELLO, Gerardo DE SIMONE, Milano, Skira, 2009, 103–107.
- The Alana Collection, Newark, Delaware, USA*, [ed. by] Miklós BOSKOVITS, Firenze, Polistampa, 1, 2009.
- Paolo Veneziano: riflessioni sul percorso (parte I), *Arte cristiana*, N. F. 97, 2009, 81–90.
- Paolo Veneziano: riflessioni sul percorso (parte II), *Arte cristiana*, N. F. 97, 2009, 161–170.
- Lippo Memmi: Sant'Agostino, in *La Collezione Salini. Dipinti, sculture e oreficerie dei secoli XII, XIII, XIV e XV*, [a cura di] Luciano BELLOSI, Firenze, Centro Di, 2009, 143–151.

- Dipinti 2. Il Tardo Trecento: dalla tradizione orcagnesca agli esordi del Gotico Internazionale*, [a cura di] Miklós BOSKOVITS e Daniela PARENTI (Cataloghi della Galleria dell'Accademia di Firenze), Firenze, Giunti, 2010.
- Pittura su tavola a Roma nel XII secolo: problemi aperti, *Arte cristiana*, N. S. 98, 2010, 5–20.
- Sulle tracce di un grande pittore toscano di metà Duecento, *Arte cristiana*, N. S. 98, 2010, 241–252.
- A fragment of a 14th-century Venetian crucifix in Hungary, *Bonum ut pulchrum: essays in art history in honour of Ernő Marosi on his seventieth birthday*, [ed. by] Lívia VARGA [et al.], Budapest, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 2010, 213–218.
- Il Crocifisso di Giotto della Chiesa di Ognissanti: riflessioni dopo il restauro, in *L'officina di Giotto. Il restauro della Croce di Ognissanti*, [a cura di] Marco CIATTI, Firenze, Edifir, 2010 (Problemi di conservazione e restauro 28), 47–62.
- Considerazioni sulla Maestà del Museo Puškin, in *Agli albori della pittura fiorentina. La Maestà del Museo Puškin di Mosca*, catalogo della mostra tenuta a Firenze 2011–2012, [a cura di] Angelo TARTUFERI, Firenze–Milano, Giunti, 2011, 41–55.
- Maestà monumentali su tavola tra XIII e XIV secolo: funzione e posizione nello spazio sacro, *Arte cristiana*, N. S. 99, 2011, 13–30.
- Una tavoletta senese del 1326 e alcune proposte per Guido Cinatti, *Arte cristiana*, N. S. 99, 2011, 415–422.
- Carlo Volpe: alcuni ricordi, *Paragone*, 62(2012), Nr. 743/745. 3. Ser. Nr. 101–102, 5–13.
- Painters in Florence after the „Black death”. The Master of the misericordia and Matteo di Pacino. by CHIODO, Sonia, ed. BOSKOVITS, Miklós, Firenze, Giunti, 2011 (A critical and historical corpus of Florentine painting. Sec. 4., Vol. 9.).

Összeállította: Végh János

Bogyay Tamás a jáki templom nyugati kapuja előtti ideiglenes állványon, 1990. szeptember 7-én
(Mezey Alice felvétele)

